

N.R.RZAYEV
X.K.ƏZİZOV

ÜMUMİ VƏ HƏRBİ SOSİOLOGİYA

Bakı - 2006

N.R.RZAYEV

X.K.ƏZİZOV

ÜMUMİ V SOSİOL

Bakı - 2006

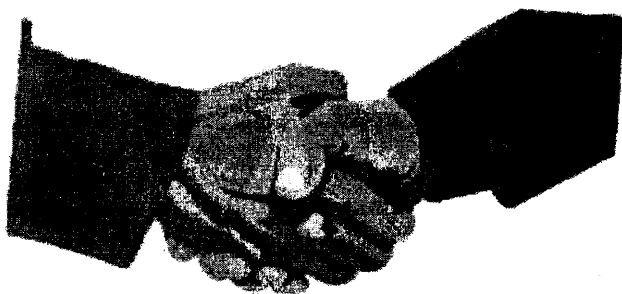
N.R.RZAYEV X.K.ƏZİZOV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİ**

**HEYDƏR ƏLİYEV ADINA
AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ**

ÜMUMİ VƏ HƏRBİ SOSİOLOGİYA

(DƏRSLİK)

osce

BAKİ – 2006

Az2

2006

Elmi redaktor: fəlsəfə elmləri doktoru,
professor Q.N.Vəliyev

Rəyçilər: AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun Şöbə müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru
A. Şükürov,
AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun «Sosiologiya və sosial-psixologiya»
şöbəsinin müdiri fəlsəfə elmləri doktoru R.Əzimova,
Bakı Diplomatiya Universitetinin professoru,
fəlsəfə elmləri doktoru, R.Zeynalov,
Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin
rəisi, I dərəcəli kapitan, tarix elmləri namizədi,
dosent N.A.Əliyev.

N 65

Müəlliflər: polkovnik, dosent N.R.Rzayev müəllim X.K.Əzizov

Kitabın ümumi sosiologiyaya aid mövzuları müəlliflər tərəfindən birgə
işlənmiş, hərbi sosiologiya ilə bağlı mövzular və suallar isə polkovnik,
dosent N.R.Rzayev tərəfindən yazılmışdır.

Kitabda ictimai həyatın ümumi sahəsi və respublikamızda ilk dəfə
olaraq, hərbi sahəsi ilə bağlı sosioloji amillər verilir, aralarındakı qarşılıqlı
əlaqə və münasibətlər, təsir və asılılıqlar göstərilir.

Dərslik ali hərbi təhsil müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının
“Sosial siyasi elmlər” bölməsinin 15/X/2005-ci il tarixli qərarı ilə (pro-
tokol №02) təsdiq edilmiş, Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi
Məktəbi Elmi Şurasının 31/08/2005-ci il tarixli 10 sayılı protokolu ilə çapa
icazə verilmişdir.

N 51000000156(34)
127-2006 qrifli nəşr

ISBN10 9952-8081-2-7

ISBN13 978 9952-8081-2-4

© “Şəms” nəşriyyatı, 2006

MÜNDƏRİCAT

<u>MÜNDƏRİCAT</u>	3
<u>REDAKTORDAN</u>	5
<u>I. SOSİOLOGİYANIN PREDMETİ VƏ TƏDQİQAT SAHƏSİ</u>	7
1. Sosiologiya elm kimi	7
2. Sosiologiya elminin yaranması, onun obyektı və predmeti.....	9
3. Sosiologiya elminin strukturu.....	17
4. Sosiologiyanın funksiyaları və onların təsnifatı.....	20
5. Sosiologiyanın digər ictimai elmlərlə əlaqəsi.....	22
<u>II. HƏRBİ SOSİOLOGİYA ELMİNİN YARANMA TARİXİ VƏ OBYEKT- PREDMET SAHƏSİ</u>	26
1. Hərbi sosiologiya elminin tarixi.....	26
2. Hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsi, funksiyaları və vəzifələri.....	31
<u>III. SOSİAL QANUNLAR VƏ SOSİAL KATEQORİYALAR</u>	39
1. Sosial qanun anlayışı, qanunların təsnifatı.....	39
2. Sosiologiyanın kateqoriyaları və təsnifatı.....	49
<u>IV. İCTİMAİ HƏYATIN ƏSASLARI</u>	52
1. İctimai həyat anlayışı və onun xarakteristikası.....	52
2. İctimai həyatın iqtisadi əsasları.....	57
3. Mədəniyyət ictimai həyatın amili kimi.....	60
5. Ordu ictimai həyatın sahəsi kimi.....	63
<u>V. CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURU</u>	65
1. Sosial təbəqələr və siniflər.....	65
2. Sinif anlayışı və siniflərin sistemli təhlili.....	69
3. Stratifikasiya anlayışı, onun mahiyyəti.....	72
4. Stratifikasiya sistemləri.....	75
5. Sosial stratifikasiya təlimi.....	77
<u>VI. ETNİK TOPLULAR VƏ QLOBAL CƏMİYYƏT</u>	83
1. Etnik toplular.....	83
2. Qlobal cəmiyyət anlayışı.....	88
<u>VII. ŞƏXSİYYƏT VƏ ONUN SOSİAL KONSEPSİYASI</u>	93
1. İnsanın mahiyyət anlayışı.....	93
2. Şəxsiyyət sosial sistem kimi.....	95
3. Fərdin sosiallaşma prosesi və onun mərhələləri.....	99
4. Hərbi qulluğunun şəxsiyyəti.....	102
<u>VIII. SOSİAL ƏLAQƏ VƏ MÜNASİBƏTLƏR</u>	110
1. Sosial əlaqə anlayışı və onun mahiyyəti.....	110

2. Sosial əlaqələrin növləri.....	114
3. Məkan, psixi və sosial kontaktlar.....	117
4. Sosial qarşılıqlı təsirlər.....	118
5. Sosial münasibətlər və asılılıqlar.....	121
<u>IX. SOSIAL TƏSİSATLAR VƏ SOSIAL TƏŞKİLATLAR</u>	123
1. Sosial təsisat anlayışı və funksiyaları.....	123
2. Sosial təşkilat anlayışı və onların idarə edilməsi.....	130
<u>X. SOSIAL NƏZARƏT</u>	132
1. Sosial nəzarət sistemi.....	132
2. Sosial nəzarət sisteminin elementləri.....	134
<u>XI. SOSIAL QRUPLAR</u>	139
1. Sosial qrupların növləri.....	139
2. Mikrostruktur və makrostruktur qruplar.....	142
<u>XII. MƏQSƏDLİ BİRLİKLƏR</u>	146
1. Məqsədli birliklər sosial toplu kimi və onların növləri.....	146
2. Ordu məqsədli birlik kimi.....	149
<u>XIII. ƏRAZİ BİRLİKLƏRİ</u>	153
1. Ərazi birliklərinin xarakterik əlamətləri.....	153
2. Urbanizasiya məskunlaşmanın tarixi mərhələsi kimi.....	155
<u>XIV. SOSIAL PROSESLƏR VƏ SOSIAL İNKİŞAF</u>	159
1. Sosial proseslərin mahiyyəti və təsnifatı.....	159
2. Sosial mobillik.....	161
3. Sosial proseslərin inkişafında məqsədlər və göstəricilər.....	162
4. Sosial inkişaf.....	164
<u>XV. İCTİMAİ HƏYATIN HƏRBİ SAHƏSİNİN SOSİOLOGİYASI</u>	173
1. Ordu sosial qrupdur.....	173
2. Ordu sosial institut kimi.....	176
3. Xalqla ordunun birliyi.....	177
4. Hərbçi qulluqçunun peşə dəyərlərinin təsnifatı.....	182
5. Ordu konsepsiyası.....	187
6. Orduda sosial münasibətlər və asılılıqlar.....	187
<u>XVI. SOSİOLOJİ TƏDQİQATIN APARILMA QAYDALARI VƏ METODLARI</u>	191
1. Sosioloji tədqiqatın proqramı.....	191
2. Tədqiqatın metodları.....	197
<u>XVII. HƏRBİ SOSİOLOJİ TƏDQİQATIN METODİKASI</u>	207
1. Hərbi sosioloji tədqiqatın növləri.....	207
2. Sosioloqun hərbi hissələrdə təxmini iş qaydası.....	212
3. ANKET SORĞU NÜMUNƏSİ.....	216
<u>İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT</u>	220

REDAKTORDAN

Həyata gəlmiş məqamdan insan təbiətlə ünsiyyətdədir. Başqa canlı varlıqlardan fərqli olaraq, insan-təbiət münasibətlərinin lazımi təbii tarazlığı yoxdur. İnsan tələbatlarının təmin edilməsi üçün həmin tarazlığın yaranmasına, istehsal keçməsinə ehtiyac da yaranır. Başqa sözlə, cəmiyyətin yaranmasının ilkin mərhələsində əsas, insanın təbii tələbatları deyil, fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn tələbatlardır. Bu səbəbdən ta qədimdən sosiologiyanın ən vacib mövzularından biri insanın sosial realıq münasibətləridir.

Tələbatların təmin edilməsinin ən əlçatan yolu cəmiyyətin özünü təşkilidir. Burada qədim yunan filosoflarının insanların guya “ictimai heyvan” olduğu barədə cəfəng fikrinə əsaslanaraq o qənaətə gəlmək olar ki, özünü təşkil qaçılmaz bir şeydir. Amma əslində cəmiyyətin özü, sadəcə olaraq, insanın ətraf mühitlə münasibətlərinin bir nümunəsidir və müxtəlif şəraitlərdə bu nümunə ən müvəffəqiyyətliyə qədər dəyişə bilər.

Sosiologiya yeganə elmdir ki, digər ictimai elmlərdə mövcud olan şərh və anlayışlarına əsaslanaraq fərdi halları öyrənmək imkanı verir. Lakin fərdi hallarda ümumi

təriflərdən istifadə edildikdə bu bir sıra problemlərin anlayışında müxtəlif çətinliklərə gətirib çıxara bilər.

Ali hərbi tədris müəssisələrinin kursant və dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslük siyasi-sosial həyatımızın yeni mərhələsinin-müstəqil dövlətçilik həyatının aktual sosial çağırışı kimi ortaya çıxmışdır. İctimai-sosial həyatın xüsusi sahəsi olan hərbi sahənin dövlətin ən vacib strukturu olaraq, sosioloji baxımdan öyrənilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin əməkdaşları polkovnik, dosent Nadir Rzayev və müəllim Xətai Əzizov elmi-sosioloji düşüncədə öz yerini tutmağa başlamış ümumi və hərbi sosiologiya ilə bağlı məsələyə ilk sistemli yanaşma cəhdi uğurlu alınmışdır.

Müəlliflər tədris materialının izahına başlayaraq, ümumi və hərbi sosiologiyanın yaranması, onun elmi quruluşu, vəzifələri və tədqiqat üsullarına diqqət yetirir, fənni və hədəfləri arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri bir müstəvidə qarşılıqlı şəkildə göstərirlər. Bunlara əsaslanaraq, bu dərsləkdə sosial qanunlar və kateqoriyaların klassifikasiyası və həmin qanunlar vasitəsilə tənzimlənən ictimai həyatın əsaslarının düzgün təhlili verilir.

Həmin kontekstdə tədris materialında şəxsiyyətin ictimailəşdirilməsi prosesinə, bu prosesin əsas mərhələlərinə və şəxsiyyətlər arasında ictimai münasibətlərin yaranmasının mexanizmlərinə diqqətlə baxılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosiologiya üzrə tədris kursu, ümumi və hərbi sosiologiyanın müqayisəli təhlili baxımından müəlliflər tərəfindən yüksək səviyyədə həyata keçirilmişdir.

I. SOSİOLOGİYANIN PREDMETİ VƏ TƏDQİQAT SAHƏSİ

1. Sosiologiya elm kimi

Sosiologiyanın hansı dərəcədə və ya hansı mənada bir elm olması haqqında mübahisələr elmi dairələrdə çoxdan gedir. Elmin təyinatı haqqında ümumi qəbul edilmiş təsəvvürlər ondan ibarətdir ki, o, konkret məqsəd və ona nail olmaq metodlarından istifadə etməlidir. Elm özünün daha fundamental məsələləri baxımından təbii aləmin qanunauyğunluqlarının səbəbiyyətinin nəzəri izahına yönəlmişdir. Elm elə nəzəriyyələrin hazırlanmasına çalışır ki, onların çərçivəsində, öz növbəsində, yoxlanıla biləcək hipotezlər cəmləşsin. Nəzəriyyələr, ümumləşdirmələr və hətta qanunlar yoxlama proseslərinə davam gətirərək geniş mənada qəbul edilir, kontekstdə məntiqi cəhətdən ardıcılıq olmayanda və ya bunlara əks əsaslar toplananda isə inkar olunur. Nəzəri baxımdan mənası olan əsasların öldə olunması üçün ən vacib üsullardan biri eksperimentdir ki, təkrar oluna bilər. Burada dəyişikliklərin miqdar parametrləri ilə əlaqələndirilməyə cəhd edilir, alınan

nəticələr ölçmə texnikasının istifadəsi və riyazi statistik metodların tətbiqi ilə analiz olunur.

Sosioloqların bir çoxunun (pozitivistlərin) fikrincə, sosiologiya elmi sadalanan bir çox tələblərə cavab verir. Onlar sosial aləmin hadisələrinin səbəbiyyətini nəzəriyyənin tez-tez kvantifikasiya (dəyişən xarakteristikaların kəmiyyət parametrlərinə gətirilməsi) etdiyi empirik məlumatlarla müqayisəsi vasitəsilə izah etməyə çalışırlar. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə dəqiq elmlər belə verilmiş sxemə tam uyğun gəlmir: məsələn, eksperimenti ilkin formada təkrar etmək çox çətindir, lakin elmin bəzi sahələri (biologiyada təkamül nəzəriyyəsi kimi) isə sözün əsl mənasında, ümumiyyətlə, eksperimentlərə yaxın getmir. Hətta pozitivist-sosioloqlar etiraf edirlər ki, sosiologiya tam mənada elm statusuna uyğun gələ bilməz – sosial əxlaqı tədqiq etmək çox çətindir, belə ki, bu zaman dəyişikliklərə nəzarət etmək və eksperimenti təkrarlamaq mümkün olmur.

Bununla bərabər qeyd edilir ki, bəzi mənasız düzəlişlər nəzərə alınmadan sosiologiyayı dəqiq elmlərlə eyniləşdirmək olmaz. Bu halda 2 fərziyyə irəli sürülür:

1. İnsanı təbiətin obyektı kimi öyrənmək olmaz. Belə ki, hər şeydən əvvəl insan fikirləşmək qabiliyyətinə malikdir və onu əhatə edən aləmlə öz fikirlərini bölüşür. Bu nöqteyi-nəzərdən sosioloqlar sosial davranışı izah edən nəzəriyyə yaratmağa qadir deyillər. Sosiologiyada yeganə mümkün nəzəriyyə sosial yaranmaları anlamağı təmin edən nəzəriyyədir. Bu mənada P. Uinçemin fikri diqqəti cəlb edir. O, qeyd edir ki, sosial davranışa sabit səbəbiyyət əlaqələri nöqteyi nəzərindən yox, insanların müəyyən edilmiş qanunlara əməl etmələrinə görə baxmaq lazımdır,

yəni sosioloq səbəbi izah etməli deyil, qanunu üzə çıxarmalıdır.

2. Sosiologiyada pozitiv baxışa əks olan növbəti argument ondan ibarətdir ki, dəqiq elmlərdən fərqli olaraq, sosiologiyada sosial biliklər, sosial davranış haqqında qiymətləndirmə rəylərindən ayrı ola bilməz.

Cəmiyyəti obyektiv tədqiq etmək mümkün deyil, çünki sosioloqlar özləri öyrəndikləri cəmiyyətin üzvləridir, sosial reallığın araşdırılması yalnız onun qiymətləndirici hökmlərin süzgəcindən keçirdikdən sonra mümkündür.

Beləliklə, bir qədər ümumi və sadə anlamda desək sosiologiya cəmiyyəti və cəmiyyət daxilində baş verən hadisələri müəyyənləşdirməyə və onu dərk etməyə kömək edir. Ona görə də biz sosiologiyanı cəmiyyəti və cəmiyyət daxilində baş verən prosesləri öyrənərək, mövcud problemləri görəndə və onu yerbəyer etməyə imkan verən elm kimi görürük.

2. Sosiologiya elminin yaranması, onun obyektı və predmeti

Müasir dövrdə cəmiyyətsüənəslıq elmlərinin inkişaf etməsinə baxmayaraq, sosial həyatın öyrənilməsində, sosial-siyasi problemlərin araşdırılmasında müəyyən çətinliklər qalmaqdadır. Problemlərin araşdırılmasında, müasirlərimiz tərəfindən ictimai həyatın rəsilal anlaşılməsində, sosial əlaqələrin yaradılmasında və yeni həyat formalarının qurulmasında cəmiyyətsüənəslıq elminin əsas və aparıcı sahəsi olan sosiologiyanın mühüm rolu vardı. Sosial fikrin yaranma tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, qədim dövrdə də sosial problemlərə toxunulub. Demək, sosial problemlər bəşəriyyət yarandığı gündən

mövcud olub, onun arahat edib. Görkəmli filosoflar Brəhmən Kautil (e.ə. VI-V əsrlər), Konfu si (e.ə. VI–V əsrlər), Sokrat (e.ə. 469-399), Platon (e.ə. 427-347), Aristotel (e.ə. 384-322), orta əsr mütəfəkkirləri Nəsirəddin Tusi (1201-1274), İbn Haldun (1332-1406), Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704), Pol Anri Holbax (1723-1789), Klod Adrian Helvets (1715-1771) və digərlərinin əsərlərində biz sosioloji məzmun daşıyan dəyərli ideya və fikirlərə rast gəlirik. Onlar qədim fəlsəfi sistemləri, ictimai həyat və tarixi inkişaf meyillərini özünəməxsus şəkildə izah etmişlər. XVIII əsrdə cəmiyyətin inkişaf qanunlarını və hərəkətverici qüvvələrini öyrənən müstəqil elm - **tarix fəlsəfəsi** formalaşmışdı. Tarix fəlsəfəsində cəmiyyət haqqında bəzi qiymətli müddəalar irəli sürülsə də, onlar səthi xarakter daşıyırdı. İctimai həyatın mürəkkəbləşməsi və elmi biliklərin diferensiasiyası ilə sosiologiya müstəqil elmə çevrildi.

Sosiologiya elmi müxtəlif sosial hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini və insanların sosial davranışının ümumi qanunauyğunluğunu öyrənir. Tarixi materialistcəsinə anlama qanununun kəşfi cəmiyyət haqqında elmlərin, həm də ictimai həyatın strukturu, istehsal üsulu, siniflər, mədəniyyət, ictimai şüur formalarının və s. qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də ictimai-iqtisadi formasiyaların inkişaf qanunlarının **nəzəri təhlilinin təməlidir.** Praktiki məsələlərin həllində, **cəmiyyətə elmi rəhbərlik məsələlərində sosiologiyanın rolu artmaqdadır.**

Sosiologiyada üzvi məktəb adlanan cərəyan mövcuddur (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli). Burada cəmiyyət orqanizm ilə eyniləşdirilir və sosial həyatın bioloji qanunauyğunluqlarla izahına cəhd göstərilir. Sosiologiyada üzvi məktəb nümayəndələri P.F.Limenfeld (Rusiya),

A.Şeffle (Almaniya), R.Vorlis, A.Espinas (Fransa) iddia edirdilər ki, “cəmiyyət orqanizmdir”. Limenfeld orqanizmin bütün xassələrini (bütövlük, məqsədəuyğunluq, orqanların ixtisaslaşması) cəmiyyətə aid edirdi. Məsələn, qan dövrəni rolunu ticarət, baş beyinin vəzifəsini hökumət yerinə yetirir. Cəmiyyətlə fərdlər arasında qeyri-ixtiyari sazişin məhsulu kimi baxmaq cəhdləri ilə müqayisədə orqanizm kimi yanaşma irəliyə doğru bir addım idi. Lakin bütövlükdə sosial üzvi məktəblərin müddəaları qeyri-elmidir. Onun qüsuru sosial hadisələrin konkret tarixinin öyrənilməsini əsassız analogiyalarla əvəz etməsindədir. Sosial qanunauyğunluqlar bioloji qanunauyğunluqla əvəz edilir, ictimai həyatın bir sıra hadisələri (ziddiyyətlər, sinfi mübarizə və s.) inkar olunurdu. Marksizmdə “sosial orqanizm” termini işlənsə də, bu analogiyalar ictimai həyatın obyektiv qanunlarının və spesifikliyinin konkret öyrənilməsini əvəz etmirdi. Bu baxımdan da müasir sosiologiya əvvəlkilərdən fərqli olaraq ictimai həyatı bütövlükdə öyrənməyə cəhd edir. Məhz buna görə də müasir cəmiyyətdə sosiologiya elminin inkişafına ehtiyac duyulur və sosiologiya elm kimi qəbul edilir.

“Sosiologiya” termini iki kökdən ibarət olub latınca “socius” (yoldaşlıq) və yunanca “loqos” (söz, təlim) deməkdir. Hərfi mənada “ünsiyyət və davranış prosesini araşdırmaq” anlamını bildirir. Bu baxımdan, sosiologiyanın funksiyasının cəmiyyət həyatında insanların iştirakının əsaslarının tədqiqinin müasir vəziyyətinə müxtəlif konsepsiya və istiqamətlərinin xarakterinə görə sosiologiyanın heç bir anlamının izahı yekunlaşdırıcı deyildir.

Elm tarixində cəmiyyətin problemlərinə olan maraq müxtəlif adlar və ənənələrlə: yunan fəlsəfəsində Pl-

aton və Aristotellə, islam hüquqşünaslığında İbn Ha-ldunla, Avropa maarifçilik hərəkatıyla əlaqələnir. Lakin **“sosiologiya” termininin özü ilk dəfə 1824-cü ildə O.Kontun məktublarında işlənmiş**, onun **“Pozitiv fəlsəfə kursu”** (Comte, A; 1838) əsəri nəşr olunduqdan sonra isə geniş tanınmışdır. Sen-Simonun, Kontun və Sepserin cəmiyyətin analizinə yanaşması optimist bir inama, yəni pozitivizm-in prinsiplərinin cəmiyyətin elmi tədqiqatının bünövrəsi olmasına əsaslanırdı. Onlar belə hesab edirdilər ki, Nyuton fizikasının və ya Darwin biologiyasının qanunları kimi, sosiologiyanın qanunları da sosial dəyişikliklərin ümumi qanunlarını açıqlayacaqdır. Lakin bəlli oldu ki, belə təsəvvüflər həddindən çox ambisiyalıdır və artıq XIX əsrin sonlarına yaxın sosiolo-giya öz qarşısına daha məhdud məqsədlər qoyurdu.

Beləliklə, öncə onu bildirək ki, Azərbaycan dilində nəşr olunan kitablarda verildiyi kimi, **“sosiologiya”** termini latınca «societas» (cəmiyyət), yunanca «loqos» (söz, təlim) sözlərindən əmələ gəlmiş və hərfi mənada **“cəmiyyət haqqında təlim”** deməkdir fikrinin düzəlişə ehtiyacı var. Əslində Ogüst Kont tərəfindən ilk dəfə işlənmiş **“sosiologiya”** termini fransızcadan (sociologiya) götürülmüş və hərfi mənada **“cəmiyyət, sosial həyat haqqında elm”** deməkdir. Lakin bunun özünün belə düzəlişə ehtiyacı vardır. Çünki sosial həyat – insan həyatı olmaqla, özlüyündə sadə və mürəkkəb qarşılıqlı hərəket formalarından başqa bir şey deyildir. Ona görə də sosiologiyanın daxili məzmununun dərinədən analizinə keçmədən ümumi şəkildə Pitirum Sorokinin ardınca sosiologiyanı **“özü kimilərinin içərisində yaşayan insanların davranışını öyrənən elm”** kimi müəyyənləşdirmək olar.

İndi isə bəzi sosioloq-alimlərin sosiologiya haqqında

fikirlərinə nəzər salaq:

E.Gidens: “Sosiologiya – ictimai elmdir, hansı ki, onun predmeti son 200-300 ildə yeni şəkllə salınmış sənayenin nəticəsində yaranmış sosial institutlardır”.

M.Veber: “Sosiologiya... sosial fəaliyyəti izah edərək başa düşməyə can atan və bununla kauzal (ayrı-ayrı halların ümumi prinsiplərlə əlaqəli nəzərdən keçirilməsi) olaraq onun proses və təsirini açıqlayan elmdir”.

A.Kravçenko: “Sosiologiya böyük sosial qrupların nümayəndələri olan insanların davranışlarının xüsusiyyətlərini və meyllərini izah edən elmi biliklər sistemidir”.

Q.Osipov: “Sosiologiya cəmiyyəti təşkil olunmuş sosial əlaqə və münasibətlər, institutlar, ictimai qrup, onların bir-biri ilə qarşılıqlı hərəkətlərini, o cümlədən cəmiyyətin sosial strukturunu bütöv halda öyrənir. Sosiologiyanın digər ictimai elmlərdən fərqi və özünəməxsusluğu ondadır ki, o insanlar arasındakı sosial əlaqələri, eləcə də insanların, onların şüur və davranışlarının formalaşmasını öyrənir”.

V.Yadov: “Sosial münasibətlərin inkişafı və funksiyaları, sosial təşkilat və sosial prosesləri varlığın modusu (üsul) kimi, müxtəlif sosial münasibətləri qarşılıqlı əlaqə və təsir kimi, sosial hərəkət və kütləvi davranış qanunauyğunluqları haqqında elmdir”.

Ümumilikdə götürüldükdə hər hansı bir elmin obyekti tədqiqat axtarışlarının yönəldiyi ətraf – gerçəklik dairəsidir. Bu gerçəklik dairəsi eyni zamanda bir neçə elmin tədqiqat sahəsi olan təbiət, heyvanat və bitki aləmi, insan, cəmiyyət, mədəniyyət, etnos və s. obyektlərdir. Məsələn, heyvanat aləmi zoologiya, zoopsixologiya, paleontologiya və s. elmlərin tədqiqat predmeti olduğu kimi,

insan, cəmiyyət, mədəniyyət, etnos və s. obyektlər də sosiologiya ilə yanaşı, antropologiya, tarixi psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, etnoqrafiya və b. elmlərin tədqiqat sahəsinə çevrilə bilər.

Məhz bu baxımdan sosiologiya sosial topluları, sosial qrupları, təbəqələri, sinifləri, ərazi və etnik birlikləri, yeni bütövlükdə cəmiyyəti, insanların birgəyaşayış formalarını və bir-birinə olan münasibətlərini tədqiq edir. Beləliklə, **sosiologiyanın tədqiqat obyektı cəmiyyətin subyektləri, qruplar, toplumlar, siniflər – elə cəmiyyətin özüdür.**

Sosiologiyanın tədqiqat obyektlərindən biri də şəxsiyyət məsələsidir ki, bu da sosial münasibətlər mövqeyində nəzərdən keçirilir. Sosial toplumların daxilində və onların arasında müxtəlif əlaqələr yaranır, müxtəlif hadisə və proseslər (iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji, psixoloji və s.) baş verir.

Elmin predmeti isə hər hansı konkret bir elmi bu obyektlərdə maraqlandıran xassələr, amillər, əlamətlər və xarakteristikalar ola bilər. Müasir cəmiyyətşünaslıq özlüyündə çox mürəkkəb və geniş şaxələnmiş biliklər sistemi kimi təsəvvür olunur. Cəmiyyətşünaslıqda sosial hadisələr, ictimai əlaqə və münasibətlər sistemində insan, sosial həyatın müxtəlif formaları, iqtisadi, siyasi və digər proseslərin fəaliyyət və prinsipləri daha çox sosiologiya elminin predmeti olaraq diqqəti çəkir. Sosiologiya (hər hansı başqa elm kimi) çoxmüxtəlifliyi ilə səciyyələnən ayrıca faktların, əhvalatların, hadisələrin və onların əlaqələrinin içərisindən dəfələrlə təkrarlananın, bu qəbildən olan hadisələr üçün tipik xarakter daşıyanın **qaydalanmış axtarışını** (termin R.Mertonundur) həyata keçirir.

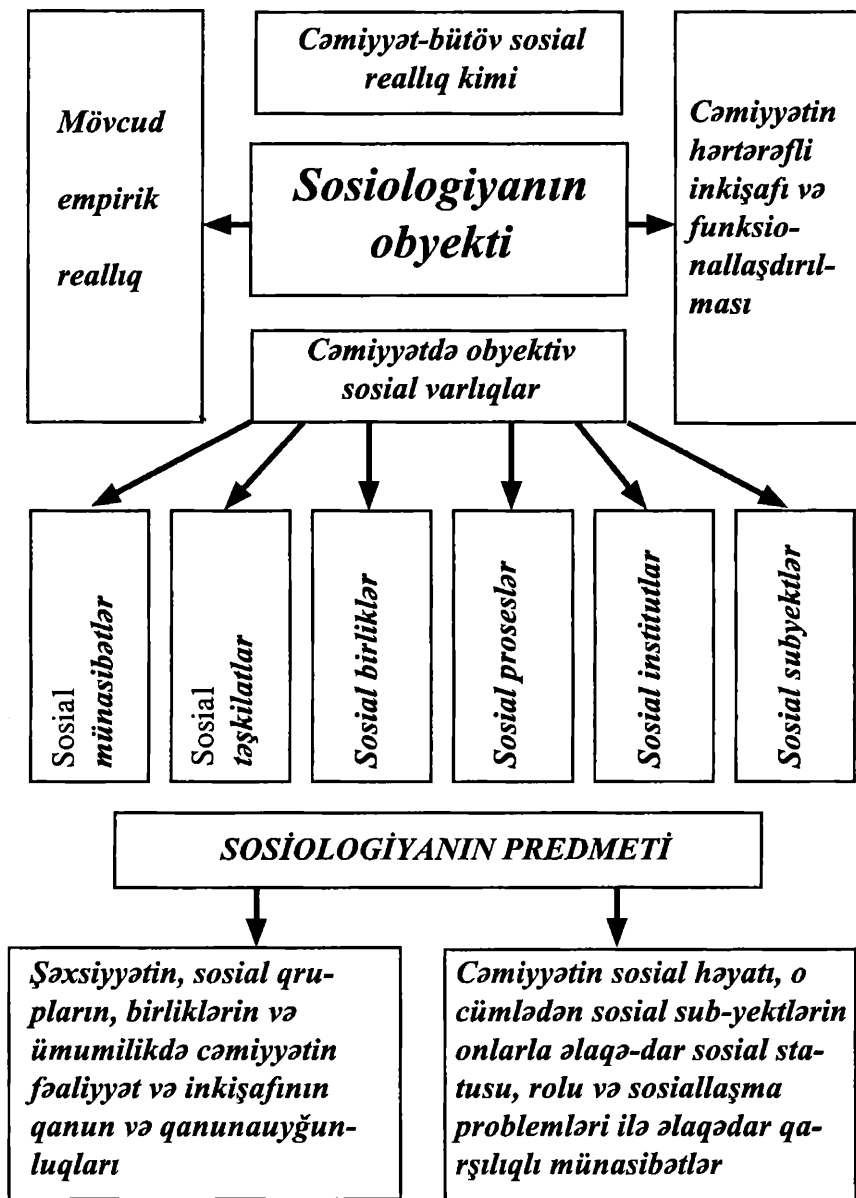
Elmin möhtəşəm, böyük vəzifəsi ayrıca hadisələrin

müxtəlifliyini yarıb keçən, dəfələrlə təkrarlananın yenilməzliyinin axtarışıdır. Fizika təbii faktlarda, hadisələrdə, fiziki obyektlər arasındakı əlaqələrdə təkrarlananı, invariant (variantsız) olanı, sosiologiya isə ictimai həyatda invariant olanı öyrənir. Beləliklə, sosiologiya insani mənafelər baxımından təkrar istehsalın (fəaliyyətlərin) ümumi prinsiplərinin və sosial qarşılıqlı təsirlərin əsas (sadə və mürəkkəb) formalarının, o cümlədən cəmiyyəti – sosial qarşılıqlı təsirlərin bütün sisteminin geniş empirik məlumatlar, real həyati faktlar cəlb etməklə, müxtəlif həyat sahələrində bu qarşılıqlı təsirlərdə sabitləşmiş, təkrar olunanı ayıraraq öyrənir. Demək, **sosiologiya**nın **predmetini sosial münasibətlər**, yəni insanların fəaliyyət şəraiti və amilləri, cəmiyyətdəki mövqe və rolları ilə şərtləndirilmiş münasibətlər təşkil edir.

Bütün yuxarıda söylənilənlərdən nəticə çıxararaq sosiologiyaya aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

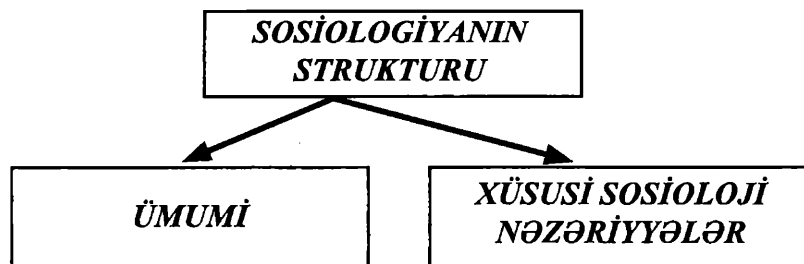
«Sosiologiya-cəmiyyətin ictimai inkişafının qanun və qanunauyğunluqları, sosial münasibətlər və onların şərtləndirdiyi insanların, müxtəlif ictimai həyat formalarında baş verən sosial əlaqə, hadisə və prosesləri haqqında elmdir».

Sosiologiyanın obyekt və predmeti

3.Sosiologiya elminin strukturu

Sosiologiyanın obyekt və predmetini müəyyən etdikdən sonra onun strukturlarını öyrənmək vacibdir. Sosiologiya elmini öyrənərkən onu nəzəri cəhətdən strukturlara bölmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır: ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr.

Ümumi sosiologiya - ictimai həyatın bütün sahələri üçün əhəmiyyətli olan biliklərin toplanması və sintezi, sosial əlaqələr, hadisə və proseslər haqqında nəzəriyyələrə yaradılması ilə məşğul olur. Adından göründüyü kimi, ümumi sosiologiya – cəmiyyəti ayrı-ayrılıqda, qruplar, toplum, institut və ya iqtisadi birliklər kimi deyil, bütöv cəmiyyət kimi nəzərdən keçirir. Amma bütöv cəmiyyəti öyrənmək üçün onu ayrıca sahələrə bölmək, xüsusi nəzəriyyələr yaratmaq lazımdır. Ona görə də xüsusi sosioloji nəzəriyyələrə yer verilir və ayrılıqda öyrənilir.

Xüsusi sosiologiya - sosial əlaqə, hadisə və proseslərin ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində (iqtisadiyyat, siyasət, hərbi, mədəniyyət və ideologiyanın sosiologiyası), sosial təsisatlarda (ailə, təhsil, elm, din və s.), sosial toplumlarda (siniflər, peşə kateqoriyaları, gənclər, ərazi birlikləri və s.) kütləvi kommunikasiya vasitələrində (mətbuat, televiziya, kino və s.) həyata keçirilməsinin spesifikasiyasını, özümlülüyünü öyrənir.

Bundan başqa ictimai intizamın pozulması hadisələri və proseslərini (cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya və s.), miqrasiya (köçmə) və sosial mobilliyi, irqi, milli və digər demoqrafik münasibətləri öyrənən xüsusi sosioloji nəzəriyyələr də vardır.

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini, onun təşəkkülünün sosial mexanizmlərini, cəmiyyətdəki yerini və rolunu öyrənən şəxsiyyət sosiologiyasını da xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sırasına aid etmək olar.

Bu anlamda xüsusi sosioloji nəzəriyyələrdən biri də ictimai həyatın hərbi sahəsini öyrənən hərbi sosiologiyadır. Onun nəzəri əsası sosial fəlsəfənin ümumi və xüsusi kateqoriyalı və ictimai həyatın müxtəlif sahəli olmasına söykənir. İctimai həyatın hərbi sahəsinin spesifikliyi, fənnin ali hərbi təhsil müəssisələrində tədris olunması hərbi sosiologiyanın ayrıca öyrənilməsini şərtləndirir. Xüsusi mövzuda hərbi sosiologiyanın obyekt, predmeti, funksiyaları və s. haqqında ətraflı məlumat verilir. İndi isə hərbi-sosioloji nəzəriyyəni qısa olaraq nəzərdən keçirək.

Hərbi-sosioloji nəzəriyyəyə görə cəmiyyətdə xüsusi rolu və yeri olan ordu, mülki cəmiyyətdən bir sıra ekstremal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ona görə ki, bu sahəyə daxil olan hərbi qulluqçular öz həyat tərzləri baxımından cəmiyyətin digər üzvlərindən, sosial qrup və toplumlarından əsaslı surətdə fərqlənirlər. Bu qrupda baş verən sosial prosesləri, sosiologiya elminin tərkib hissəsi olan hərbi sosiologiya öyrənir. Hərbi sosiologiya ikili müharibə və sülh haqqında fikirlər əsasında inkişaf edib formalaşan bir elmdir. Hərbi sosiologiyanın predmeti sosial qrup (məqsədli birlik) olan hərbi kollektivin özünəməxsus daxili münasibət və xüsusiyyətləri, eyni zamanda bütövlükdə cəmiyyət və onun yaratdığı digər təsisatlarla, qruplarla əlaqə və

münasibətlərdir. İctimai həyatın digər sahələri kimi hərbi sahəsinin də öz prinsipləri, qanunauyğunluqları mövcuddur. Ən başlıca prinsip isə ondan ibarətdir ki, orduda ümumi qanunlardan fərqli olaraq, spesifik qanunlar daha çox üstünlük təşkil edir. Qapalı sistem olan orduda könüllülük deyil, məcburilik prinsipi hakimdir. Ona görə də **“əsgərlik təkbaşçılıq, mütləq itaət və intizam prinsipi üzərində qurulmuşdur”**. İctimai həyatın hərbi sahəsinin sosiologiyasını bir də ona görə ayrıca bölmə kimi öyrənirik ki, bu sahədə baş verən proseslər, seçmə, mədəni xüsusiyyətlər, iqtisadi əsaslar özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Hərbi qulluqçular öz həyat tərzlərindən və cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri funksiyadan asılı olaraq spesifik, özünəməxsus keyfiyyət və xarakterə malik olan sosial qrup durumuna malikdirlər.

Sosiologiya elminin strukturu haqqında elmi ədəbiyyatda başqa fikirlər də mövcuddur:

Sorokin sosiologiyanı 2 hissəyə bölür:

1. Nəzəri sosiologiya – cəmiyyəti öyrənmək üçün əsas anlayışlar sistemini hazırlayır.
2. Empirik sosiologiya – sosioloji faktları və xüsusi hadisələri öyrənir.

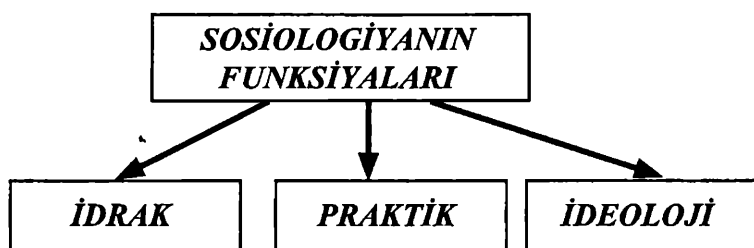
Merton sosiologiyanı 3 hissəyə bölür:

1. Empirik sosiologiya – konkret faktları əldə edir, onların təsvirini verir, təkmilləşdirir və interpretasiya edir.
2. “Orta səviyyəli” sosiologiya – sosial sistemlərin (ailə, sosial qrup və s.) təyinatını aydınlaşdırır.
3. “Ümumi sosioloji” səviyyə – cəmiyyətin inkişafının global qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır.

4. Sosiologiyanın funksiyaları və onların təsnifatı

Sosiologiyanın funksiyaları müxtəlif müəlliflər tərəfindən az-çox fərqli şəkildə izah olunsa da, ümumi mövqelər üstünlük təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatda, adətən, sosiologiyanın aşağıdakı üç funksiyasından bəhs edilir:

a. İdrak funksiyası

Hər bir elm kimi sosiologiya da öz predmeti dairəsində insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır. **İdrak funksiyası sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial hadisələrin dəyişilməsi meyillərini başa düşməkdə insanlara kömək edir.**

Sosiologiya sosial inkişaf proseslərinin mənbələrini və mexanizmlərini aşkara çıxarmaq, bütövlükdə cəmiyyətin, habelə onun ayrı-ayrı sahələrinin, tərəflərinin gələcək dəyişmə və təkamül perspektivlərini dərk etmək üçün şərtlər yaradır. Sosioloji biliyin müxtəlif sahələri insanların sosial fəaliyyətində cəmiyyətin, müxtəlif sosial qrupların inkişaf tələbatlarının necə ifadə olunduğunu müəyyən etməyə çalışır.

Sosioloji nəzəriyyələrlə sıx əlaqədə getdikcə tək-milləşən konkret sosioloji tədqiqatlar fərdlər, qruplar, birliklər və s. haqqında onların tələbatları, mənafeləri, sərvət yönümləri, davranış motivləri barədə ilk məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Belə tədqiqatlar isə elə bir informasiya bünövrəsi yaradır ki, ona əsaslanmaqla sosial gerçəkliyin sirlərinə daha dərinlən nüfuz etmək mümkün olur.

b. Praktik funksiya

Bu funksiya sosial həyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətini və inkişaf proseslərini elmi surətdə idarə etmək üçün proqnozlar, tövsiyələr hazırlamağa kömək edir. Ona görə də sosiologiyanın praktik funksiyası onun idrak funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Bu funksiya özündə qabaqgörənlik məqamını əks etdirən elmi idrakın öz təbiətindən doğur.

Sosial proseslər üzərində həqiqi nəzarət üçün konkret informasiyaya, demək, konkret sosioloji tədqiqat vacibdir.

c. İdeoloji funksiya

Sosiologiya kütlələrin ideya tərbiyəsi və qeyri-elmi baxışlarla mübarizə vəzifələrini də yerinə yetirir. Sosioloji biliklərə yiyələnmək, müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmaq, konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsəvvür etmək **insana imkan verir ki, o, ictimai prosesdə öz yerini daha düzgün başa düşsün, onun fəallığı daha dolğun mənə kəsb etsin.**

Əhalinin maariflənməsi, ideyaca yetkinləşməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti olduqca mürəkkəb işdir. Bu işin səmərəsini yüksəltməkdə ictimai rəyi, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrinin, cəmiyyətin siyasi və hüquqi təsisatlarının fəaliyyətini, sosial psixologiyayı, ideoloji mövqeləri sosioloji baxımdan tədqiq etmək böyük rol oynayır.

Beləliklə, ideoloji funksiya, insanlara sosioloji biliklərə yiyələnməyə, müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmağa, maariflənməyə, ideyaca yetkinləşməyə kömək edir.

5. Sosiologiyanın digər ictimai elmlərlə əlaqəsi

Sosiologiyanın bölmələrinin müxtəlif təsviri onu göstərir ki, sosiologiya digər ictimai və humanitar elmlərlə sıx əlaqə saxlamalı və əməkdaşlıq etməlidir.

Sosiologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinə qısa da olsa diqqət yetirək.

Sosiologiyanın **fəlsəfə** ilə əlaqəsi zəngin tarixi prosesdir. Sosial fəlsəfədən sosiologiyaya doğru inkişaf yolu buna əyani sübutdur. Fəlsəfə həm varlığın (təbiətin və cəmiyyətin), həm də təfəkkürün, idrak prosesinin tabe olduğu ən ümumi qanunları tədqiq etdiyindən sosioloji bilik sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Fəlsəfə dünyaya ümumi baxış işləyib hazırlamaq, onun ümumi əsaslarını və qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək zərurətindən, gerçəklik haqqında rəşional şəkildə əsaslandırılmış təfəkkür metoduna olan tələbatdan irəli gəlmiş, zaman keçdikcə təkamül edərək öz xüsusi problematikasını dəqiqləşdirmiş, sosiologiyaya müstəqil elm kimi “həyat vəsiqəsi” verməyə məcbur olmuşdur. Bu gün də sosioloqlar filosoflar ilə birlikdə cəmiyyətin müstəqil və sivilizasiyalı inkişaf yolunun irəli sürdüyü çoxsaylı suallara cavablar axtarırlar.

Sosiologiyanın **politologiya** ilə qarşılıqlı əlaqəsi getdikcə inkişaf edir (çoxaspektli sosioloji tədqiqatların aparılması, ictimai rəyin öyrənilməsi, zəngin empirik

materialın toplanması və s. bu əlaqələrin dərinləşməsində böyük rol oynayır). Politologiya siyasəti və siyasi münasibətləri, yeni siyasi hakimiyyətə görə sosial subyektlər arasındakı münasibətləri öyrəndiyindən sosial anlara laqeydlik göstərə, sosial münasibətlərin və qanunların təzahür xüsusiyyətlərini nəzərə almaya bilməz. Sosiologiyanın və politologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərkən unutmaq olmaz ki, onların siyasətə yanaşması bir-birindən fərqlənir.

Politologiya başlıca diqqəti siyasi proses üzərində, sosiologiya isə siyasətin iştirakçısı olan insan qruplarının fəaliyyəti üzərində cəmləşdirir.

Hüquq elmi (hüquqşünaslıq) də sosiologiyaya yaxın elmlərdən biridir. Bu elm xüsusi sosial normalardan ibarət olan hüququ, bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin siyasi sisteminin təşkili və fəaliyyətinin hüquqi formalarını öyrəndiyindən sosial münasibətlərin idarə olunmasında böyük məna kəsb edir.

Sosiologiyanın **tarixlə** də sıx əlaqəsi vardır. Həm tarix, həm də sosiologiya cəmiyyəti və onun qanunauyğunluqlarını öz tədqiqatlarının predmeti və obyekti hesab edir; sosial gerçəkliyi zərurət ilə təsadüfün vəhdətində bərpa edir; sosial hadisələrin yaranması və təzahür səbəbləri, həmin səbəblərin təsir gücü müxtəlif olduğundan onların birmənalı olmayan izahını əsas tutur. Lakin tarixlə sosiologiyanın fərqli cəhətləri də var. Belə ki, tarix artıq baş vermiş sosial prosesi, sosiologiya isə davam etməkdə olan sosial prosesi izah edir və proqnozlaşdırır.

Sosiologiya, eləcə də psixologiya ilə sıx əlaqəlidir. Sosial psixologiyanı bilmək sosioloq üçün ümdə şərtlərdən

biridir. Ona görə ki, sosial psixologiya – müxtəlif qrup, kollektiv və sosial birliklərdə insanların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti zamanı onların psixi vəziyyətini və həmin prosesdə təzahür edən sosial-psixoloji hadisələrin qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsidir.

XX əsrdən eksperimental elm sahəsi olan sosial psixologiyanın inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Alman psixoloqu V.Muode və Amerika psixoloqu F.Olport bu sahədə ilk addım atmışlar. Amerika psixoloqu C.Moreno “kiçik qrupların”, yaxud “qrup dinamikasının” tədqiqi üçün sosiometriya metodunu təklif etmişdir. Amerikan sosial psixologiyasında kiçik qrupların öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişsə də, elmin bir sıra ümumi-nəzəri məsələlərinin, “böyük” qruplarda (xalqlar, kütlələr) baş verən sosial-psixoloji hadisələrin tədqiqinə əhəmiyyət verilməmişdir. Bəşəriyyətin ümumi inkişaf tendensiyası yeni insanın formalaşmasının sosial-psixoloji problemlərinin tədqiqinə ciddi diqqət yetirməyi, şəxsiyyətin münasibətlər sistemi, yəni insanın əməyə, ictimai istehsala, obyektiv gerçəkliyə, həyat şəraitinə münasibəti, ictimai fəallıq dərəcəsi və s. araşdırmanı vacib edir. Sosial psixologiya bu məsələlərin tədqiqində fəlsəfə, sosiologiya, ümumi psixologiya və digər elmlərin əldə etdikləri nəticələrə əsaslanır. Sosial psixologiyada eksperimental metodla yanaşı, müşahidə, sosiometriya, müsahibə, intervü, anket üsulu, testlər və s. metodlar da tətbiq edilir.

Suallar:

1. Sosiologiya anlayışı haqqında nə deyə bilərsiniz?

2. Sosiologiyanın obykti və predmeti barədə nə bilirsiniz?
3. Sosiologiyanın strukturu haqqında hansı məlumatınız var?
4. Sosiologiyanın funksiyaları hansılardır?

II. HƏRBİ SOSİOLOGİYA ELMİNİN YARANMA TARİXİ VƏ OBYEKT-PREDMET SAHƏSİ

1. Hərbi sosiologiya elminin tarixi

İstənilən elmin nəzəri tarixi, onun özünüdərkinin vacib bir elementi kimi, həmin elmin müasir vəziyyətinin, problem və ziddiyyətlərinin daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir. Bu baxımdan, təxminən XIX əsrin birinci yarısına kimi sosiologiya elminin tarixi sosial fikir tarixi içərisində ərimişdir. Lakin tarixən bu bütövün içərisində yeni bir tendensiya formalaşmağa başlayır ki, bu da yeni bir fənnin – sosiologiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Tarixən praktik mahiyyət kəsb edən pragmatik, proqressiv elm olan sosiologiyaya hamı inanır, onun cəmiyyətin mükəmməlləşməsində iştirak edəcəyinə şübhə etmirdilər. Bu fikrin özü dünya elmi üçün artıq bir yenilik idi.

Beləliklə, müəyyən zaman və mədəni-tarixi məkan daxilində, yəni XIX əsrin ortalarında Avropada yüzillik boyunca formalaşan dörd fundamental ideya: **cəmiyyət ideyası, təbii qanun ideyası, proqres ideyası və metod ideyasının** birləşməsi nəticəsində sosiologiya elmi meydana çıxdı.

Hərbi-nəzəri sosiologiya üçün onun institutlaşma tarixi mühüm məzmunu malik problemdir. Ümumi nəzəri sosiologiyanın «atası» (son zamanlar bəlli olur ki, «xaç atası») O.Kont hesab olunur. Hərbi-nəzəri sosiologiyanın banisinin kimliyi isə hələ ki, mübahisəli olaraq qalır. Əlbətdə, burada fəlsəfə elmləri doktoru, tanınmış sosioloq J.T.Toşenkonun dediyi kimi, fransız inqilabı və onun nəticələri ilə bağlı bəşər tarixində baş vermiş böyük dəyişikliklə əlaqədar hər hansı bir sosial qrupun və ya təbəqənin deyil, məhz insanın tarixi prosesin özünəhakim şəxsiyyəti kimi özünüqiymətləndirməsi faktı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəşər tarixində cəmiyyətdə hər bir insanın aktiv rolu etiraf olunduqdan sonra, məhz hər bir insana istehsalatda olduğu kimi siyasi və mənəvi həyatda da aktiv iştirak etmək hüququ və şərtləri (ilk növbədə, təmiz hipotetik) verilmişdir (və ya bildirilir). Fransa inqilabının bayrağında olan azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq şüarları tədricən, əziyyətlə norma və qanunlara çevrilmişdir, bu proses böyük hesabla indi də başa çatmamışdır. Köklü dəyişikliklər prosesi insanın ictimai həyatda rolu və yerini yeni sosial reallıq kimi anlamağın vacibliyinə səbəb olmuşdur. Vətəndaş cəmiyyətində (burjua inqilabı ilə əldə edilmiş) hər bir insan tarixi prosesdə suveren subyekt kimi fəaliyyət göstərir (və ya fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edir). Öncə onu bildirmək yerinə düşər ki, sosioloji fikir tarixi əksəriyyətin qəbul etdiyi kimi sosiologiyadan qədimdir. Amma o, sosiologiyayı formalaşdırsa da, onun tədqiqat predmetidir. Burada O.Kontun: “Uzağı görmək üçün öyrənmək, idarə etmək üçün uzağı görmək lazımdır” reakti ortaya çıxır. Sosioloji fikir tarixini ilk yazılı qaynaqlardan başlamaq olar. Qədim Çin ordusunda və ya hər hansı başqa bir ibtidai həyat sahəsində sosial məsələlərlə

məşğul olan funksionerin olması hələ sosiologiyanın elm kimi mövcudluğundan bəhs etməyə əsas vermir. Bu mübahisələr ondan törəyir ki, hər ikisinin: həm sosial fikir tarixinin, həm də nəzəri sosiologiyanın tədqiqat obyekti, hətta predmeti eynidir – cəmiyyətdir, onun inkişaf problemi və funksiyasıdır. Burada sosial fəlsəfə ilə obyekt oxşarlığı üzə çıxır və ona görə də hər bir ictimaiyyətşünas sosioloq adlanır. Bəli, ictimaiyyətlə məşğul olan hər bir adam iqtisadçı, hüquqşünas və b. sosioloji ideya və ya əsas haqqında mühakimə yürüdə bilər, necə ki, sosioloq istər bədii yaradıcılıq və musiqi, istərsə də tarix və coğrafiya haqqında bu və ya digər müddəə irəli sürə bilər. Lakin bu heç də həmin elmi bilmək və ya o elm sahəsi üzrə mütəxəssis olmaq demək deyil. Ona görə də hər hansı bir əsərdə sosiologiya adını çəkmək və bu elm haqqında müəyyən bilikləri ortaya qoymaq hələ həmin elmin varlığı yox, başlanğıcı haqqında danışmağa imkan verir.

Digər tərəfdən, sosiologiya sosial fəlsəfədən və sosial fikir tarixindən fərqli olaraq, bütün dövrlərdəki sosioloji fikirlərin genezisini öyrənməkdən əl çəkməlidir. Daha çox öz yarandığı mühitin, burjua inqilabının yaratdığı vətəndaş cəmiyyətinin funksiyasından, onun doğulma və yaranma tarixindən, hər bir insana, onun inkişafına şərait və imkan yaratmasından bəhs etməlidir. Hansı ki, XIX əsrdə sosiologiya elmi bunu edə bilməmişdi. Sosiologiya elmi XX əsrin ikinci yarısından etibarən praktika və nəzəriyyəsini öz mərkəzi tədqiqat predmetinə çevirməyə başladı. Burada isə artıq cəmiyyətin kiçik bir parçasından yox, tam sistem təşkil edən hissələrdən və sistemdən, bütövdən, insanların davranışından və ictimai şüur axarından söhbət gedir. Təbii ki, sosiologiyanın meydana çıxması ilə sosial fikir tarixi heç də yox olmur,

o öz yolu ilə gedərək yeni ümumi ideyalar, müddəalar, praktik görüntülər, düşüncələr olaraq yaşayır.

Bu öləri ümumiləşdirmələrlə bağlı düşüncələri hərbi-sosiologiya və hərbi sosial fikir tarixinə aid mühakimələr kimi də qəbul etmək olar. Bəşəriyyətin müharibələrlə əlaqədar təsəvvürlərinin təkamülü haqqında təhlillər qaynağı olan bu elm tarixi spesifik hərbi-sosioloji dilin yaranmasına və bununla müxtəlif tarixi və milli mədəniyyət nümayəndələrinin eyni cür öz inkişaflarının hərbi-sosioloji aspektlərini başa düşüb qiymətləndirməsinə imkan verir.

Yaxın keçmişə qədər ümumi hərbi-sosioloji ədəbiyyat kütləsi içərisində tarixi-sosioloji araşdırmaların çəkisi çox az olmuşdur. Bu da, əsasən, hərbi sosiologiya elminin, qeyd edildiyi kimi, başqa elmlərlə ilə müqayisədə gec institutlaşması ilə bağlıdır. Tanınmış müasir fransız sosioloqu Mişel Martin və Amerika sosioloqu Moris Yanovic qeyd edirlər ki, hərbi sosiologiya elmi XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-da yaranmışdır. Rusiya sosioloqları isə belə hesab edirlər ki, hərbi sosiologiya XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada formalaşmağa başlamışdır. Rusiya tədqiqatçıları bu fikri irəli sürərkən rus ordusunun zabiti, baron N.A.Korfun fəlsəfi-sosioloji etüdünə "Geniş mənada anlaşılan, strategiyaya ümumi giriş"ə əsaslanırlar. N.A.Korf həmin əsərində yazır: "... xüsusi olaraq sosial hadisələri hərbi baxımdan öyrənən yeni nəzəriyyə sahəsini hərbi sosiologiya adlandırmaq olar".

Ancaq hərbi sosiologiyanın, sözün əsl mənasında, bir elm olaraq formalaşması, institutlaşması XX əsrlə bağlıdır. Digər tərəfdən Rusiyanı hərbi-sosioloji biliklərin yarandığı yer hesab etmək düzgün olmazdı. Çünki hərbi sosiologiya dünya ictimai fikrinin hərbi məsələlərlə bağlı

çoxəsrlük inkişafının məhsuludur. Ona görə də dəqiq olaraq onun harada yaranması haqqında mübahisələri perspektivsiz hesab etmək olar. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün zamanlarda və bütün ölkələrdə insanlar bugünkü ölçülər baxımından hərbi sosiologiyanın əsasını təşkil edən obyekt-predmet sahəsindəki problemlərə böyük maraq göstərmişlər. Tarixi faktlar göstərir ki, özünün ilkin yaranışından hərbi sosiologiya iki tərəfi yəni, müharibə və sülh tərəfi olan vahid ictimai elm kimi inkişaf etmişdir. Ona görə də raket-nüvə silahlarının təsiri altında, yalnız bizim zamanımızda dünyada sülhü təmin etmək üçün elmi tədqiqatlar aparmaq probleminin yarandığını söyləmək düzgün olmazdı.

İctimai həyatın hərbi sahəsi, müharibə və sülh problemləri ilə bağlı sosial fikirlər Azərbaycana aid qaynaqlarda: “Avesta”da, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında və, “Koroğlu” dastanında öz əksini tapmışdır. Eləcə də dahi mütəfəkkir şəxsiyyətlərimiz N.Gəncəvi, N.Tusi, İ.Nəsimi və M.Füzulinin yaradıcılığında da hərbi-sosial fikirlər, cəmiyyətdə və dövlətdə hərbcilərin yeri və rolu, müharibə və sülh fenomeninin insan həyatında mahiyyəti ilə bağlı mühakimələri hərbi, tarixi və elmi-sosioloji məzmununda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. N.Tusi dünyanın yaranması haqqında Qədim Şərq fəlsəfəsində geniş yayılmış dörd ünsür – **torpaq, od, su, hava** nəzəriyyəsindən çıxış edərək cəmiyyəti də dörd təbəqəyə bölür. Onun fikrincə, **hərbcilər od qismindədir və “dünyanın nizam-intizamı hərbcilərlə bağlıdır”.**

Azərbaycanın məşhur hərbi xadimləri, ilk hərbi nazirimiz, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov və “rus artilleriyasının allahı”, tam artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski ordu quruculuğu və hərbi

elmi ilə bağlı Azərbaycan cəmiyyətinə və hərbi-sosial fikrinə müəyyən yeniliklər gətirmişdir. Eyni zamanda onların hərbi əməliyyatlarla bağlı əmr, sərəncam və göstərişlərində hərbi-sosioloji kateqorial müddəalarla əlaqədar düşüncələri də vardır. S.Mehmandarov hərbi qulluqçunu, onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirir və nitqlərinin birində **“hərbi qulluqçunun şəxsiyyətini həmişə yüksək tutmağı”** tövsiyə edirdi. Ə.Şıxlinski isə bildirir ki, Azərbaycan ordusu dövlətin ən müqəddəs qurumlarından biridir və **“millətin ən yaxşı nümayəndələri orada xidmət etməlidir”**.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda “Azərbaycan ordusu” qəzeti və “Hərbi bilik” jurnalı yenidən çap olunmağa başlamış və bu mətbuat orqanlarında hərbi sosiologiyaya aid bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur. Azərbaycanda yerləşən ali hərbi təhsil müəssisələrinin Azərbaycan dövlətinin təbəçiliyinə keçdiyi dövrdən başlayaraq hərbi sosiologiya fənni ana dilimizdə tədris olunmağa başlamışdır. Bu sahədə xüsusi olaraq respublikanın ilk sosiologiya elmləri doktoru R.Z.Abdikiyevin, polkovnik N.R.Rzayevin və başqalarının fəaliyyətləri qeyd edilə bilər.

2. Hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsi, funksiyaları və vəzifələri

Bildiyimiz kimi, sosiologiya elminin ümumi və xüsusi obyekt-predmet sahələri mövcuddur. Hərbi sosiologiya isə xüsusi sosioloji nəzəriyyələrin tərkib hissəsidir. **Hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsi ictimai həyatın hərbi sahəsidir.** Bir qədər dəqiqləşdirsək, **hərbi sosiologiyanın obyekti, onun tədqiqat axtarışlarının yönəldiyi, ictimai həyatın digər sahələri ilə ilişkili,**

xüsusi hərbi sahənin sosial reallığıdır. Bu sosial reallığın subyektlərinin funksiya, fəaliyyət dairəsi sülh və müharibə dövrlərini əhatə edir. Hərbi qulluqçunun həyatı:

a) hərbi xidmətin sülh dövrü-sosial məhdudiyyətlər, gərginliklər, çətinliklər;

b) müharibə dövrü təhlükəli, ekstremal situasiyalarla əlaqədar olan həyat tərzı kimi ortaya çıxır. İctimai həyatın hərbi sahəsindəki reallıqlar, siyasi, iqtisadi, ümumi sosial və mədəni sahələrlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, asılılıq və təsirləri, dəyişiklik və inkişafı özündə əks etdirir.

İctimai həyatın hərbi sahəsi cəmiyyətin sosial təşkili kontekstində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən spesifik birlik formasıdır. Bu sosial birlik sosial institut olaraq həm xarici formal strukturuna, həm də daxili fəaliyyətinə görə xarakterizə olunur. İctimai həyatın hərbi sahəsi cəmiyyətin sosial təşkili çərçivəsində spesifik institut olaraq xarici baxımdan özünəməxsus struktura, müəyyən maddi-texniki vasitələrə, hərbi silah-sursat bazasına, arsenala, spesifik simvollarla malikdir. **Ordu konkret sosial funksiya daşıyan və təyinatları yerinə yetirən şəxsi heyət və təsisatların, hərbi təşkilatların məcmusudur.** Mahiyyətinə, daxili fəaliyyətinə görə ordunun müxtəlif peşə və ixtisasa malik, hərbi təlim görmüş silahlı şəxslər qrupu olaraq konkret şəraitdə müəyyənləşdirilmiş standartlara uyğun davranış xüsusiyyəti vardır. Bu davranışlar sosial, hüquqi və əxlaqi məzmunlu normativ – hərbi aktlar, nizamnamələr, anlayışlarla – hərbi and və hərbi borcla bağlı olub, Vətənə və xalqa sədaqət, dövlət mənafeyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini şərəflə qorumaq, bundan ötrü qanını və canını əsirgəməməklə şərtlənir. Hərbi institut,

tərkibinə daxil olan şəxslərin hərəkətləri müəyyən edilmiş davranış normalarına uyğun gəldikdə onları rəğbətləndirir, gəlmədikdə isə cəzalandırır. Bu yolla da normativ – hərbi aktlar həyata keçirilir. Bütün şəxsi heyətin konstitusiyaya və hərbi nizamnamələr çərçivəsində davranışlara yiyələnməsi təlim və sistemli sanksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edilən və edilməyən bir sıra özünəməxsus xarakterik amillər ictimai həyatın hərbi sahəsində sosiologiyanın tədqiqat predmetini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə, **hərbi sosiologiyanın predmeti hərbi sahənin subyektlərinin; hərbi qulluqçular, hərbi institut, hərbi qruplar, təsisat və təşkilatların sülh və müharibə dövründə xidməti funksiya və fəaliyyətindən, şərait və amillərindən, şəxsi heyətin nizamnamə münasibətlərilə şərtlənmiş status, mövqə və rollarından irəli gələn qarşılıqlı sosial əlaqə və münasibətlər və onların dinamikasıdır. Bu sosial əlaqə və münasibətlər sisteminin strukturu, formaları, modelləri və onlarda baş verən funksionallıq, ünsiyyət, hadisə, davranış, proses və faktlarla bağlı keyfiyyət dəyişiklikləri, onlarda dəfələrlə təkrarlanan və davamlı olan qanunauyğunluqları aşkarlamaqdır.** Bu qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi bir elm olaraq sosiologiyanın cəmiyyətdə, qruplarda idraki, praktik və ideoloji funksiyalarını doğruldur. Cəmiyyətdə ən mühüm sosial institutlar, dövlət hakimiyyətinin yaranması, möhkəmlənməsi və onun müdafiə olunması ilə bağlıdır. Aydın ki, belə institutlar siyasi hakimiyyət və silahlı qüvvələrə bağlıdır. Hərbi xidmət ictimai həyatda sosial fəaliyyətin xüsusi forması, funksiyası olaraq yüksək risk və məsuliyyətlə xarakterizə olunur. Burada ictimai həyatın hərbi sahəsi – ordu, formal hərbi institut olaraq **SÜLH** dövründə yüksək hərbi döyüş

hazırlığı ilə bağlı bir sıra funksiyaları həyata keçirir. Mülki həyat sahələrindən fərqli, normativ hüquqi aktlarla əhatə olunmuş bir çox çətinlik və məhdudiyyətləri özündə ehtiva edən xüsusi xidmət və uzunmüddətli təcrübədən doğan yaşam tərzini müəyyənləşir. Bu həyat tərzinin özünəməxsus sosiologiyası, yəni belə bir ekstremal şəraitdə hərbi qulluqçuların qarşılıqlı iştirak, əlaqə, münasibət, təsir, asılılıq, yoldaşlıq və ünsiyyət prosesi fəaliyyətlərinin öyrənilməsi, yarana biləcək problem və ziddiyyətlərin proqnozlaşdırılması, onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi önəmli əhəmiyyətə malikdir. Bu, hərbi sahənin ictimai inkişafının obyektiv tezisləridir.

MÜHARİBƏ ədalətli olaraq zorakılığın ən qorxunc təzahürü hesab edilir. XX əsrdə dünyada müharibələr zamanı 140-150 milyon insan həlak olmuşdur. Silahlı toqquşmaların daxili mahiyyəti, təkamül və taleyi, müharibə problemi, ondan yayınma yolları, müharibənin cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi və mənəvi münasibətlər sistemində yeri, rolu və onun gedişatı zamanı cəmiyyətin transformasiyası insanları çoxdan narahat edir.

Silahlı mübarizənin müharibə sosiologiyasının daxili tərəfləri, silahlı hərbi və mülki qrupların hərəkət və fəaliyyətində, davranışında, mənəvi-psixoloji vəziyyətində özünü büruzə verən hərbi-sosial əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi, müharibələrin xarakterinin dəyişdirilməsində, hərbi doktrina və islahatların hərbi quruculuq və kadr hazırlığı zamanı nəzərə alınması və s. hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsini təşkil edir.

Hərbi sosiologiya ictimai həyatın hərbi sahəsində insanların iştirakını, onun funksiyalarını və müharibə üsullarının inkişaf problemlərinin əsaslarını, hərbi-sosial hadisə və proseslərlə bağlı törənən əlaqə, təsir,

münasibət və asılılıqlar baxımından öyrənir.

Orduda əxlaqi-mənəvi vəziyyət, ruh yüksəkliyini və ruh düşkünlüyünü yaradan amillər, şəxsiyyət anlayışı və onun əsas tipləri, silahlı qüvvələr və cəmiyyətin sosial-siyasi sistemi, silahlı qüvvələrin və hərbi təşkilatların təbiəti, sosial funksiyası və genezisini, inkişaf təmayülləri və s. hərbi sosiologiyanın kateqoriyaları kimi öyrənilir. Hərbi sosiologiyanın öz qanun və kateqoriyalar sistemi, klassik və yeni paradıqmaları vardır. Bun-lar siyasi və hərbi rəhbərlikarası anlaşma, yuxarılarla aşağıların qarşılıqlı təsir faktı, cəmiyyət və ordu arasında təsir və asılılıqlar, dövlət, vətəndaş və milli identiklik şüuru ilə hərbi təhlükəsizlik düşüncəsi arasında bağlılıq olaraq sosial-hərbi münasibətlər kontekstində öyrənilir. İdraki, proqnostik, təcrübi-tətbiqi funksiyaları onun müxtəlif struktur və səviyyələrində, ali-ümumi nəzəri, orta-xüsusi hərbi sosioloji nəzəriyyələr və aşağı-empirik konkret hərbi-sosial gerçəklik faktları da hərbi sosiologiyanın bir hissəsi kimi tədqiq edilir.

Nəzəri baxımdan hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsinə əhəmiyyətli məsələlər olaraq ordu və cəmiyyətarası qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq problemini, müharibənin ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsirini, müharibə, ordu dinamikası və dialektikasını, ölkə diplomatiyasında hərbi siyasətin rolunu və s. daxil etmək olar. Ailənin və etnosun mənəvi-psixoloji xarakterinin, orduda səfərbərlik və komplektləşdirmə işində, döyüş psixologiyasında rolunu, dinin və əxlaqın hərbcilərin mənəvi-ruhi keyfiyyətinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsinin də hərbi sosiologiyanın tədqiqat predmeti kimi araşdırılması vacibdir. Zabit korpusunun hərbi şərəf, ləyaqət, vətənpərvərlik, ədalətlik, mənəvi həyatın

kişilik, cəsurluq, cəngavərlik, himayədarlıq, dözümlülük, dürüstlük, aristokratiklik kimi ruhi amillərinin öyrənilməsi, orduda hərbi şərəf və ləyaqət hissinin, hərbi borca və anda sədaqət düşüncəsinin, peşə əxlaqının formalaşdırılması istiqamətində təhlili də çox əhəmiyyətlidir. Sadalanan aspektlərin araşdırılması hərbi sosiologiyanın qnoseoloji əsasları ilə bağlı problemlərə də aydınlıq gətirir.

İndi isə **hərbi sosiologiyanın funksiyalarını** nəzərdən keçirək.

Funksiya (lat. functio – icra) vəzifə, fəaliyyət dairəsi anlamını bildirir, başqa bir hadisədən asılı olan və o dəyişdikcə dəyişən hadisə kimi mənalandırılır.

Sosiologiyada funksiya aşağıdakı anlamlarda başa düşülür:

1) Sosial qrup və siniflərin maraqlarının həyata keçirilməsində, sosial sistemin təşkilində bu və ya digər elementin yerinə yetirdiyi rol.

2) Müxtəlif sosial proseslər arasındakı asılılığın dəyişən funksional asılılıqla ifadəsi.

3) Sosial institutlar tərəfindən nəzarət edilən, müəyyənləşmiş normalarla tənzimlənən standartlaşmış sosial hərəkət.

Funksiyanın sosioloji məzmununda təhlili metodoloji prinsip olan funksionalizmin nüvəsini təşkil edir. Funksionalizm tədqiq etdiyi bütövün, onun elementlərinin üzvlərə ayrılmasını, həm tərkib elementləri, həm də elementlərlə və sosial bütöv arasında funksional asılılığın aşkarlanmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, funksionalizmin çıxış nöqtəsinin tezi ondan ibarətdir ki, sosial sistem üzvi bütövdür, vəhdət təşkil edir. Funksiya isə bu sistemin bütövlüyünün və birliyinin tənzim

olunmasına və saxlanılmasına yardım edir. Bu istiqamətdə **hərbi sosiologiyanın funksiyası ictimai həyatın hərbi sahəsində baş verən dəyişikliklərlə bağlı yaranan yenilik və yaradıcılıqla əlaqəli fəaliyyətlərin mahiyyətini açıqlamaq, onun çoxtərəfli əlaqələrini aşkarlamaqdır.** Bunlar əsasən **nəzəri, idraki, təşkilati-texnoloji, təsviri, proqnostik, ümummədəni, dünyagörüşü, idarəetmə və s. funksiyalardır.** O cümlədən situativ xarakterli həm yəqinləşdirən, stabilləşdirən, həm də qeyri-sabitlik və dezintegrativ funksiyaları müəyyənləşdirməklə bağlıdır.

Peşəkar hərbi kadrların ixtisas xarakteristikasının formalaşdırılmasında ictimai həyatın xüsusi rolu vardır. Bu kontekstdə ölkədə hərbi təhsilə marağın motivləri, hərbi qulluqçu imici, hərbi təhsil sisteminin ictimai inkişafın hərbi sahəsinin tələbləri səviyyəsinə uyğunluğu da çox mühüm problem-lərdəndir. Siyasi və hərbi–texniki vasitələrin təkamülünün, siyasət və müharibənin dialektikası və **sinergetikasının** hərbi sosiologiya tərəfindən öyrənilməsi və mahiyyətlərinin açıqlanması da gərəkli məsələlərdəndir. Hərbi–siyasi stabilliyin saxlanılmasına yönələn, hərbi–doktrinal baxışların inkişafı bütün bəşəriyyət üçün təhlükə olan global müharibələrin qarşısının alınması problemini də hərbi sosiologiyanın tədqiqat sahəsinə aid etmək olar.

Azərbaycanda hərbi sosiologiya elminin inkişafı üçün ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri məqsədli istiqamətdə hərbi sosioloq kadrlarının hazırlanması məsələsidir. Bu məsələnin həlli xarici ölkələrin hərbi sosioloqlarının konseptual baxışlarının tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradardı.

Sosioloji elmi–nəzəri və təcrübi fəaliyyətlər Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin daha optimal

əsaslar üzrə qurulması və onda lazımi islahatların vaxtında həyata keçirilməsi baxımından praktik əhəmiyyətə malikdir.

Hərbi elmlər sistemində hərbi sosiologiyanın yeri və əhəmiyyəti böyükdür. Onun ümumqoşun nizamnamələri, bölmələrin sülh dövründə idarədilməsi, hərbi psixologiya, hərbi politologiya, şəxsi heyəti idarəetmə, hərbi idarəetmənin psixologiyası, müəssisə və müəssisəni idarəetmə, qərar qəbuletmə, hərbi tarixi, hərbi coğrafiya və s. hərbi-ictimai fənlərlə sıx əlaqəsi vardır.

Zəmanəmizdə baş verən sürətli noosfer dəyişikliklər siyasi-sosial sistem və altsistemlərlə bağlı mürəkkəbliklər, informasiya bolluğu və tezliyi, müxtəlif psixoloji və psixotrop təsirlər dairəsi, hərbi-texniki və texnoloji, eyni zamanda sferik və meqakosmik dəyişikliklər silahlı qüvvələrin zabitlərinin fəaliyyətində hərbi-sosioloji biliklərin rolunu durmadan artırır.

Suallar:

1. Hərbi sosiologiyanın obyekt-predmet sahəsi nədir?
2. Hərbi sosiologiyanın funksiyası nədir ?
3. N. Tusi hərbcilər haqqında nə demişdir?
4. Hərbi sosiologiyanın kateqoriyaları hansılardır?
5. İctimai həyatın hərbi sahəsinin hansı tərəfləri vardır?

III. SOSIAL QANUNLAR VƏ SOSIAL KATEQORIYALAR

1. Sosial qanun anlayışı, qanunların təsnifatı

Cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər, fərdlər, qruplar və birliklər arasındakı yerdəyişmələrin qanunauyğunluqları və onun hüquq elmi ilə əlaqələrindən danışmışdıq. Qeyd etmişdik ki, cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər müəyyən qanunauyğunluqla həyata keçir. Hadisələrə düzgün qiymət vermək və düzgün nəticə çıxarmaq üçün hadisə və proseslər arasındakı qanunauyğun asılılıqlar öyrənilməlidir. İndi sosial qanunları nəzərdən keçirək.

Qanun dedikdə, adətən, verilmiş şərtlər daxilində ümumiliyə, zəruriliyə və təkrarlığa malik olan çox mühüm əlaqə və ya münasibət başa düşülür.

Sosial qanun sosial hadisə və proseslərin mühüm, zəruri əlaqələrinin, hər şeydən əvvəl insanların so-

sial fəaliyyətlərinin, hərəkətlərinin və əlaqələrinin ifadəsidir. Sosial qanunlar müxtəlif fərdlər və sosial toplumlar arasında münasibətləri müəyyən edərək onların fəaliyyətində ifadə olunur. Bu, xalqlar, millətlər, siniflər, sosial peşə qrupları, şəhər və kənd, həmçinin cəmiyyət və əmək kollektivi, cəmiyyət və ailə, cəmiyyət və şəxsiyyət arasında olan münasibətlərdir.

Sosial qanunlara uyğun olaraq insanlar öz həyat fəaliyyətlərinin şəraiti və şərtlərini yaradır və öz növbəsində, yaratdıqları şərait və şərtlərin təsiri altında həmin qanunları tətbiq edirlər.

Təbiət qanunları kimi sosial qanunlar da hadisələrin təbii inkişafı gedişində təşəkkül tapır. Onlar bir çox fərdlərin sosial vəziyyətlərdə və bu vəziyyətlərin müxtəlif aspekt və elementləri arasındakı obyektiv əlaqələr (səbəb–nəticə, funksional fəaliyyət və s.) daxilində etdiyi məqsədyönlü, ardıcıl hərəkətlərinin və fəaliyyətlərinin nəticəsidir.

Qanunlar özünün təsir dairəsinə görə ümumi və spesifik qanunlara bölünür.

Ümumi qanunlar bütün ictimai sistemlərdə fəaliyyət göstərən qanunlardır, məsələn, dəyər və əmtəə-pul münasibətləri qanunu və s.

Spesifik qanunların təsiri isə bir və ya bir neçə ictimai sistemlərlə məhdudlaşır, məsələn, cəmiyyətin bir tipindən digərinə keçidlə bağlı olan qanunlar; ilkin kapital yığıcı dövrünün qanunları və s. Cəmiyyətin bəzi sahələrində, məsələn, orduda (xəstəxana, həbsxana və digər qapalı sistemlərdə də) ümumi qanunlarla yanaşı spesifik qanunlar da fəaliyyət göstərir və bu sistemlərdə xüsusi rol oynayır. Lakin spesifik qanunlar ümumi qanun-

lar kimi hərbdən kənarda işləmir. Filosoflar, hüquqşünas və siyasətçilər belə hesab edirlər ki, bunun ən başlıca səbəbi qapalı sistemlərdə, eləcə də məqsədli birlik olan orduda hər şeyin məcburiliyi ilə bağlılığındadır. Hətta bəzi hüquqpozmalara görə mülki cəmiyyətdə nəzərdə tutulan qanuni müddəalar hərbidə işləməyə bilər. Eləcə də orduda hüquqpozmalarla bağlı nəzərdə tutulan müddəalar mülki cəmiyyətdə rol oynamır.

Qapalı kasta və bəzi etnik toplularda da spesifik qanunlar hökm sürür. Hətta orduda olduğu kimi, bu sistemlərdə də qanunu pozan şəxs sərt cəzaya (kastadan qovulmaya belə) məruz qalır.

İfadəolunma üsuluna görə qanunları dinamik və statik qanunlara bölmək olar.

Dinamik qanunlar – sosial dəyişikliklərin istiqamətini, amilləri və formalarını müəyyənləşdirir, konkret şəraitdə hadisələrin ardıcılığı arasında qəti və birmənalı əlaqəni göstərir.

Statik qanunlar – sosial hadisələri sərt determinasiya etməyib, sosial təmin sabitliyinin saxlanılması şərti daxilində dəyişikliklərin əsas istiqamətlərini əks etdirir.

Dinamik qanunlar, öz növbəsində, **səbəbiyyət və funksional qanunlara** bölünür. Səbəbiyyət dinamik qanunları sosial hadisələrin inkişafının sərt determinasiya olunmuş əlaqələrini göstərir (məs., bir sosial-iqtisadi formasiyadan digərinə keçmə zamanı istehsal üsulunun rolu). Funksional dinamik qanunlara gəldikdə isə, onlar sosial hadisələr arasındakı empirik surətdə müşahidə və ciddi surətdə təkrar olunan qarşılıqlı asılılıqları əks etdirir.

Statik qanunların müxtəlif növləri kimi, həm **inkişaf qanunlarını** (məs., əhalinin maddi və mənəvi

tələbatlarının, özünü idarəetmənin inkişafı), həm də **fəaliyyət (funksional) qanunlarını** (məs., əmək kollektivinin formal və qeyri-formal strukturlarının hədəfi, ailədə rol funksiyalarının paylanması) göstərmək olar.

Sosioloji tədqiqatlar təcrübəsində tipologiyalaşdırmanın böyük əhəmiyyəti vardır, onun köməyi ilə sosial qanunlar əlaqənin formasına görə fərqləndirilir. Bu halda sosial qanunları beş kateqoriyaya ayırmaq olar:

1-ci, sosial və ya onlarla bağlı hadisələrin invariant (dəyişməyən), birgə mövcudluğunu əks etdirən qanunlar. Bu qanunlara əsasən, əgər A hadisəsi mövcuddursa, onda mütləq B hadisəsi də olmalıdır. Məsələn, totalitar idarə sisteminə əsaslanan hər bir cəmiyyətdə latent (gizli) müxalifət mövcuddur.

2-ci, inkişaf təmayüllərini əks etdirən qanunlar. Onlar sosial obyektin strukturu dinamikasını, bir qarşılıqlı münasibət qaydasından digərinə keçidi şərtləndirir. Bu və ya digər sistemin strukturunda elementlərin və onların qaydaya salınmış əlaqə üsullarının zaman ərzində dəyişməsi əvvəlki vəziyyətlə şərtləndirilir. Strukturun əvvəlki vəziyyətinin sonrakı halına bu şərtləndirici təsiri inkişaf qanunu xarakterini daşıyır. İnkişaf yalnız o zaman baş verir ki, eyni bir obyektin iki ardıcıl surətdə götürülmüş halı bərpaolunmaz mühüm dəyişikliklərə uğramış olsun, yəni bir keyfiyyətli struktura keçid baş vermiş olsun. Məsələn, ziyalılar arasında keyfiyyət dəyişmələri onların bütün sosial münasibətlərə təsirinin artmasını şərtləndirir, cəmiyyətdəki rolunu güvvətləndirir.

3-cü, sosial hadisələr arasında funksional asılılığı (və ya kovariasiyanı) müəyyənləşdirən qanunlar. İnkişaf qanunlarından fərqli olaraq fəaliyyət qanunları bu və ya

digər sosial sistemin nisbi tarazlıq halında saxlanılmasını təmin edirlər. Eyni zamanda onlar sistemin elementlərinin onun strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxartmayan mütəhərrikliyini səciyyələndirirlər. Bu tipli qanunlar sistemin dəyişkənliyini (variabelliyini), müxtəlif vəziyyətlər, hallar qəbul etmək imkanını əks etdirir.

Əgər inkişaf qanunları sosial obyektin bir keyfiyyətindən digərinə keçməni şərtləndirirsə, fəaliyyət qanunları bu keçmə üçün ilkin şərait və zəmin yaradır. Funksional asılılıq aşağıdakı misallarla kifayət qədər əyani surətdə ifadə olunur. İnsanlar siyasi praktikada, cəmiyyət işlərinin idarəsində nə qədər fəal iştirak etsələr, onların siyasi mədəniyyəti nəticə etibarilə bir o qədər yüksək olar, kollektivdə tərbiyə işi nə qədər keyfiyyətli təşkil olunarsa, mənəvi-psixoloji mühit bir o qədər sağlam olar və s.

4-cü, sosial hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyən edən qanunlar funksional və səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən edən qanunların bir-birindən fərqlənməsi heç də o demək deyildir ki, funksionallıq səbəbiyyətin növü ola bilməz. Funksional əlaqə səbəbiyyəti ifadə edə də, etməyə də bilər. Bu anlayışlar bir-birinə yalnız qismən uyğun gəlir.

Funksional asılılığın mövcudluğu hələ mühüm səbəbiyyət əlaqələrinə dəlilət etmir. Məsələn, sosial inteqrasiyanın ən mühüm və zəruri şərti ictimai və şəxsi maraqların rəsonal, səmərəli surətdə bir-birinə uyğun gəlməsidir.

Sosial təsisatlarda, təşkilat və qruplarda qəbul olunmuş müəyyən normalar və sanksiyalar mövcuddur. Normaların icrası və ya pozulması sanksiyalara (həvəsləndirici,

cəzalandırıcı) səbəb olur. Demək, sanksiyaların tətbiqi müəyyən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir. Yəni səbəbiyyət qanunlarının norma və prinsipləri əsasında baş verir.

5-ci, sosial hadisələr arasında əlaqə ehtimalını müəyyən edən qanunlar. Məsələn, kəndli gənclər arasında qanunun pozulması ehtimalı onların şəhərə miqrasiyası (köçməsi) ilə əlaqədar olaraq artır; qadınların iqtisadi müstəqilliyinin artması boşanma ehtimallarını artırır və s.

Sosial qanunlar ümumi deyil, konkret formalarda insanların fəaliyyətlərində həyata keçir və reallaşır. Hər bir insan öz fəaliyyətini cəmiyyətin konkret şəraiti daxilində qurur, müəyyən sosial vəziyyətə (statusa) malik olur. Öz fəaliyyəti prosesində aydın ifadə olunmuş sosial rol və funksiyaları yerinə yetirir. Bir sıra fərdi xarakteristikalara (cins, yaş, milliyyət, təbəqə, ailə vəziyyəti və s.) malik olur. Öz fəaliyyət şəraitinə, status və roluna, fərdi xarakteristikalarına xüsusi münasibəti olur. Lakin sosiologiyayı ayrı-ayrı fərdlər deyil, onların toplumu, bu və ya digər keyfiyyət və əlamətə görə qruplaşmaları (məsələn, 18 yaşdan 25 yaşına qədər gənclər, quraşdırıcı fəhlələr, fizik-alimlər, hərbi qulluqçular və s.) maraqlandırır. Demək, **sosiologiyanın obyektini müəyyən şərait, status, rol və fərdi xarakteristikalarla səciyyələnən fərdlər qrupu (və ya sosial qrup) təşkil edir.**

Fəaliyyət prosesində insanlar bir-birindən öz sosial keyfiyyətlərinə görə fərqləndiyindən, onların fəaliyyəti müxtəlif sosial birliklərdə, həyat şəraitində yerinə yetirildiyindən qanunların həyata tam, mütləq halda keçirilməsi əks-təsir göstərən səbəblər üzündən

gecikdirilir, ləngiyir və zəifləyir.

Öz xarakterinə görə mütləq olan, yəni müəyyən sosial-iqtisadi formasiya üçün hadisə və proseslərin zəruri əlaqəsini ifadə edən sosial qanunlar öz konkret təzahüründə qanun-təmayül kimi çıxış edir.

Təmayül (tendensiya) sosial obyektin hərəkətinin, konkret amil və şərtlərin əks-təsirindən yaranmış yayınma, tərəddüd və sahənin mövcudluğu şəraitində müəyyən bir konkret vəziyyətə, hala tərəf istiqamətliliyini ifadə edir.

İş ondadır ki, obyektiv sosial qanunların təsiri birbaşa insanların fərdi xüsusiyyətlərindən və həyat şəraitindən asılıdır. Hər bir fərdin müəyyən sosial sistemdə davranışı məlum dərəcədə təsadüfi, qeyri-müəyyəndir, lakin təsadüfi amillərin qarşılıqlı tarazlaşması hesabına sistemdə sosial statik qanunlarla ifadə olunan xüsusi sistem keyfiyyətləri meydana çıxır.

Demək qanun-təmayülü bilmək hər hansı qrupun davranışını hansısa sosial qanunun mütləq tələbindən yayınma dərəcəsini müəyyən etməyə və onun səviyyəsini göstərməyə, həmin yayınmanın mexanizmini üzə çıxarmağa, yəni qanunun konkret sosial qrupun fəaliyyətində sərbəst surətdə təzahürü üçün əlverişli şərait yaratmağa imkan verir. Beləliklə, sosial qanun qrupun davranışında fərdlərin, qrupların və cəmiyyətin sosial məqsədləri arasında uyğunluq (uyğunsuzluq) münasibətlərinin müəyyən təzahürlərini ortaya çıxarır. Əgər sosial qanunun təsirini düz xətt şəklində təsvir etsək, onda eyni növdən olan müxtəlif fərdi kəmiyyətlərin orta əvəzləyiciləri bu düz xətdən müxtəlif tərəflərə yayınan xətlər arasındakı məsafədən ibarət olacaqdır. Başqa sözlə, sosial qanunlar bilavasitə gerçəkliyə deyil, yalnız təxmini,

təmayüllü orta hesablı reallığa malik olur. Sosiologiya da sosial qanunların təzahürünün bu xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir və göstərir ki, sosial qanunauyğunluq yalnız orta hesablı, kütləvi, ictimai qanunauyğunluq kimi, bu və ya digər fərdi yayınmaların qarşılıqlı tarazlaşdırılması şəraitində təzahür edə bilər. Yayınmalar nə qədər çox olarsa, cəmiyyət qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün bir o qədər çox vaxt lazım olar. Deyilən müddəaları ictimai məqsədlərə çatmanın mümkünlüyünün yol göstəriciləri hesab edilə bilər. İnsanlar öz ictimai münasibətlərini sosial qanunların dərk edilməsi əsasında, həmin münasibətlərin ictimai inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə az-çox tam uyğunluğa gətirərək dəyişdirirlər.

Sosial inkişaf qanunları ilə funksional qanunların təzahür formalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **İnkişaf qanunları** özünü proseslərin, vəziyyətlərin dəyişməsinin səbəbiyyət şərtləri kimi göstərir.

Funksional qanunların ifadə forması hadisənin öz funksiyasının yerinə yetirilməsinin, həmin hadisənin təsir göstərdiyi sosial sistemin mühafizəsinə xidmət edən nəticəsidir. Məsələn, **yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması təhsil sisteminin fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu nəticəni təkmilləşdirmək kadrların hazırlanmasında iştirak edən sosial sistemlərin nəinki mühafizəsi, həm də möhkəmləndirilməsi deməkdir.** Başqa sözlə, fəaliyyət göstərən (müəyyən funksiyanı yerinə yetirən) sistem elə sistemdir ki, onda, heç olmasa, bir xüsusiyyət onunla səbəbiyyət əlaqəsində olan digər xassələrin dəyişmələrindən asılı olmayaraq tarazlıq vəziyyətində saxlanılır. Sistemin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi müəyyən məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldiyindən, onun funksiyaları həmin məqsədə müvafiq surətdə

təşəkkül edir.

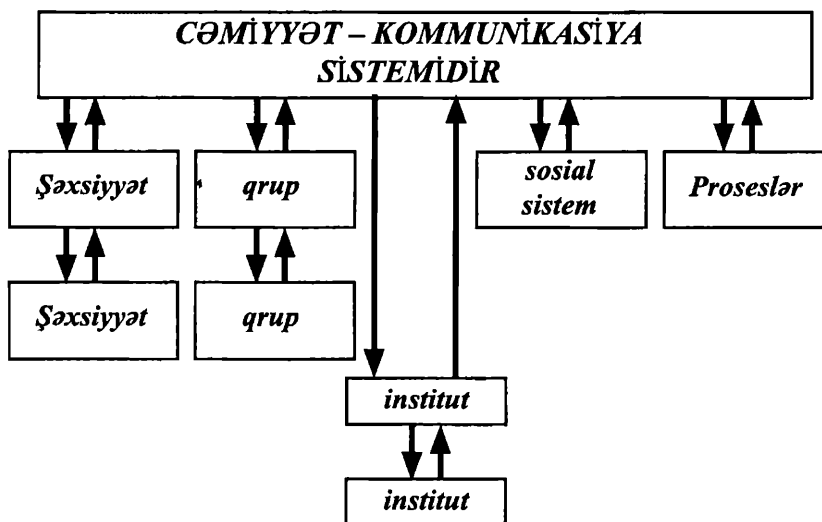
Bu özünəməxsusluğu, prosesin spesifikasiyasını və məzmununu yalnız sosial qanunların təsir göstərmə mexanizmini tədqiq etməklə, yəni fərdlərin konkret imkan və zaman daxilində bir-birinə nisbətən olduqları sosial münasibət və əlaqələr sisteminin qurulması prinsipini göstərməklə açmaq olar. Fərdlərin həyat fəaliyyəti prosesində inkişaf edən sosial əlaqələr sisteminin təhlili onların maraqları və meyllərindən, habelə sosial hərəkətlərindən və başqa adamlarla, birliklərlə və s. ilə qarşılıqlı təsirlərindən kənar mümkün deyil. Sosial əlaqə iki və ya bir neçə sosial hadisə və bu hadisələrin əlamətləri arasındakı bilavasitə asılılığı ifadə edə bilər. Bu asılılığın vasitələndirici elementləri kimi həm situasiyalı (şəraitlə bağlı) amillər, həm də fərdlərin şəxsi xüsusiyyətləri, habelə adamların sosial hərəkətləri və qarşılıqlı təsirlərinin xarakteri üzərinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyan sosial normalar və sosial nəzarət vasitələrinin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş sistemi çıxış edə bilər. Buna görə də orta əvəzləyicini və onun bu və ya digər sosial qanunun (və ya sosial məqsədin) tələblərindən “yayınma” dərəcəsini aşkar etmək üçün aşağıdakıları müəyyənləşdirmək lazımdır:

- oxşar insan qruplarının eyni şəraitdə yerinə yetirdikləri hərəkətlərin istiqamətini;
- hüduqları ilə həmin fəaliyyəti şərtləndirən sosial əlaqələr sistemini;
- müəyyən sosial fəaliyyət sistemi şəraitində insan qruplarının sosial hərəkətləri və qarşılıqlı təsirlərinin təkrarlılıq və sabitlik dərəcəsini.

Sosial qanunların təsiri altında insanları sosial keyfiyyətləri formalaşır.

Həmin keyfiyyətlər insanların münasibətləri vasitəsilə cəmiyyətdə mövcud olan həyat tərzində ifadə olunur. Əgər insanların sosial münasibətlərinin orta əvəzləyici kəmiyyəti bu və ya digər qanunun tələblərinə sabit yaxınlaşma təmayülü qəbul edirsə, bu onun (qanunun) təsir mexanizminin sosial səmərəliliyinə şəhadət verir.

Sosial qanunların spesifik xüsusiyyətləri

Sosial qanunun əsas xüsusiyyətləri:

1. Yaradıcılıq.
2. Qarşılıqlı əlaqə.
3. Qarşılıqlı təsir.
4. Sosial orqanizmin hərəkətverici qüvvəsi.
5. Subyektiv faktor (şəxsiyyət-düşünən varlıqdır).

Sosioloji idrak, sosial gerçəkliyin mahiyyətini dərk etmək prosesi yalnız sosial qanunların üzə çıxarılmasını deyil, həm də obyektiv gerçəkliyin sosial xassə və münasibətlərini ən ümumi və yığcam formada əks etdirən

sosial kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

2. Sosiologiyanın kateqoriyaları və təsnifatı

Hər bir elm kimi sosiologiyanın da müəyyən kateqoriyaları var.

Məlum olduğu kimi, kateqoriyalar, idrakın tarixi inkisafı gedişində, ictimai təcrübə prosesində formalaşır. Bunların əsasında insanın predmet fəaliyyətinin, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı dayanır.

Sosial kateqoriyalar sosiologiyanın əsas və ən ümumi obyektiv gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş halda, onu təşəkkül, inkişaf və bərqərar olma prosesində götürərək əks etdirən anlayışlardır.

Sosial kateqoriyalar sosial gerçəkliyin dərk edilməsi pillələri, sosiologiya elminin və sosioloji biliklərin təməl daşları, sosial gerçəklik haqda düşünmə prosesinin əsası kimi çıxış edir.

Obyektiv gerçəklik inkişaf etdikcə, sosioloji bilik dərinləşdikcə həm yeni kateqoriyalar meydana gəlir, həm də mövcud kateqoriyaların yeri və rolu dəyişir.

Sosiologiyanın ən mühüm kateqoriyaları sırasına bunları aid etmək olar:

- a) sosial struktur;**
- b) sosial münasibətlər;**
- c) sosial təsisatlar;**
- ç) sosial qanunlar;**
- d) sosial əlaqələr və s.**

Bu kateqoriyaların hər biri daha az ümumilik dərəcəsinə və bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan kateqoriyalar sistemi kimi təsəvvür olunmalıdır.

Sosial kateqoriyaların müəyyən spesifikasiyası vardır.

Birincisi, onlar cəmiyyəti bütövlükdə deyil, onun sosial funksional-struktur istiqamətlənməsinin konkret komponentlərini (tərkib hissələrini) əks etdirir.

İkincisi, onlar fəlsəfi kateqoriyalar kimi ən ümumi deyil, spesifik, yalnız sosiologiyada işlənən kateqoriyalardır.

Üçüncüsü, sosial kateqoriyalar ehtiyatının zənginləşməsi sosiologiyada empirik tədqiqatların daha əsaslı aparılmasına kömək edir, çünki bu, sosial gerçəkliyin yeni hadisələrinin ölçmə imkanlarını artırır, anlayışların əməliyyatlaşdırılmasının həyata daha geniş sürətdə keçirilməsinə imkan verir.

Sosial kateqoriyaları şərti olaraq metodoloji və prosedur kateqoriyalara bölmək olar. Birincilər arasında dörd qrup fərqləndirilir:

1. Sosial əlaqələri açan kateqoriyalar (sosial fakt, sosial kontakt, təmas), sosial hərəkətlər, sosial münasibətlər, sosial nəzarət, sosial təşkilatlar, sosial təsisatlar və s.

2. Sosial toplumları açan kateqoriyalar (sosial birlik, sinif, millət, sosial qrup, şəxsiyyət və b.).

3. Sosial prosesləri əks etdirən kateqoriyalar (sosial yerdəyişmələr, sosial fəallıq, təhsil, yarış və b.).

4. Sosial inkişafı açan kateqoriyalar (sosial dəyişiklik, başqalaşma, deqradasiya, hərəkət və s.).

Prosedur kateqoriyalarına əsasən, səhra işləri və informasiyanın işlənməsi zamanı fəaliyyət göstərən kateqoriyalar aiddir (bir çox növü olan tədqiqat texnikası, anketləşdirmə, sorğu və s.).

Obyektiv sosioloji gerçəklik inkişaf etdikcə, sosioloji biliklər dərinləşdikcə ayrı-ayrı kateqoriyaların rolu və yeri dəyişir, yeniləri yaranır. Bununla bərabər artıq

təşəkkül tapmış kateqoriyaların inkişafı davam edir.

Suallar:

1. Sosial kateqoriya anlayışı nədir?
2. Sosial kateqoriyaları göstərin.
3. Sosial qanun anlayışı haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Sosial qanunların növləri hansılardır?

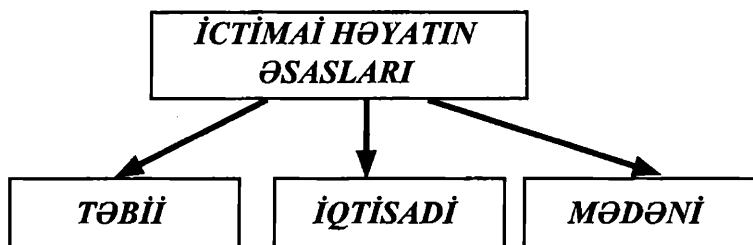
IV. İCTİMAİ HƏYATIN ƏSASLARI

İnsan topluları, sosial əlaqə, hadisə və prosesləri nəzərdən keçirməmişdən əvvəl, ictimai həyatın əsas şərtlər daxilində təşəkkül tapması üzərində dayanaq. İctimai həyat nədir, onun elementləri və bu elementlərin ictimai həyatda rolu və bağlılığı nədən ibarətdir? Sosial hadisə və proseslər, onlar arasında sosial qanunauyğunluqlar təkcə insan həyatını əhatə etmir. Təbiətin ən ali varlığı olan insanı təbiətdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Özünə yaşayış tərzini seçərkən, coğrafi seçim və digər şəraitlərin nəzərə alınması onu göstərir ki, ictimai həyat bir neçə ünsürlə şərtlənir.

1.İctimai həyat anlayışı və onun xarakteristikası

Sosial həyatın təbii şərtlərinin tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onu səciyyələndirən hadisə və proseslər yalnız adamlar üçün deyil, həm də bitki və heyvanlar üçün tipikdir. Bitki və heyvanlar aləminin tədqiqi belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir ki, insanların həyatında müşahidə olunan bir sıra hadisə və proseslərə heyvanların həyatında da rast gəlmək olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ictimai həyat müəyyən məhdudlaşdırılmış məkanda yerləşən fərdlərin və onların toplularının qarşılıqlı təsirindən əmələ gələn hadisələr kompleksindən ibarətdir.

Bitki qrupları bir-birinin həyati proseslərinə qarşılıqlı surətdə göstərdikləri təsirlə və onlar üçün ümumi olan mühitdə göstərdikləri təsirlə bağlı olan orqanizmlər toplusudur.

Bu təsir məkan yaxınlığı faktından əmələ gəlir. Bir-birinin yanında bitən bitki orqanizmləri bir-biri üçün mühitin bir hissəsini təşkil edir, eyni torpaq, su, hava və işıq ehtiyatlarından istifadə edir.

Beləliklə, bitki qruplarında növ xüsusiyyətlərindən (boy, inkişaf dövrü və s.), yəni mühitə və onda üstünlük təşkil edən şəraitə münasibətlərdən asılı olan mürəkkəb münasibətlər sistemi əmələ gəlir.

İnsan, heyvan, bitki və digər canlı qrupların həyati proseslərini müəyyən edən mühitin şərtlərini üç yerə bölmək olar:

a) iqlim şəraiti (atmosferin tərkibi, küləklər, yağıntı, temperatur, işıq);

b) geofiziki şərait (torpağın strukturu, torpaqaltı qat, qulluqetmə, su balansı və s.);

c) biotik şərait (buraya orqanizmlərin bir-biri ilə

qarşılıqlı təsirinin nəticələri aid edilir). Biotik şərait yalnız bitkilərin deyil, həmçinin bakteriyaların, həşəratların və müxtəlif növ heyvanların da qarşılıqlı təsiri nəticəsini əhatə edir.

Bitki qruplarının öyrənilməsi insanların ictimai həyatının tədqiqində xüsusi sahələrinin, yəni sosial ekologiyanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Heyvan qruplarının tədqiqi sosiologiya üçün daha çox maraqlıdır, çünki heyvanlarda da, insanlarda rast gəlinən impulsiv əlaqələrə əsaslanmış sabit törəmələri görmək olur.

Heyvanların ictimai həyatının öyrənilməsi zoologiyaya aid sahədir. Lakin bunun nəticəsi insanların ictimai həyatının öyrənilməsi üçün də faydalıdır. Heyvanların həyatında olan bir çox hallar insanların da birgə həyatında müşahidə olunur, çünki onların əsası bütün heyvan orqanizmləri üçün ümumi olan bədən quruluşunda, fizioloji proseslərdə, impulslarda, bioloji tələbatlarda yerləşir.

İnsan orqanizminin ictimai həyata təsir göstərən aşağıdakı irsi və bioloji xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

a) insana ətraf mühiti öz nəzərləri ilə daha asanlıqla süzməyə, hərəkət edən zaman əllərini sərbəst saxlamağa və onları rahat istifadə etməyə imkan yaradan anatomik xüsusiyyət olan dik yerimə;

b) həcmli görməni və məkanda öz mövqeyini daha yaxşı təyin etməyi mümkünləşdirən qabağa yönəlmiş baxış;

c) mürəkkəb və incə əməliyyatları yerinə yetirməyə imkan verən mütəhərrik, çevik barmaqları və onlara qarşı qoyulmuş baş barmağı olan qüvvətli əllər;

ç) intellektin və psixi həyatın yüksək inkişafına imkan yaradan baş beyin və mürəkkəb sinir sistemi;

d) nitqin inkişafına kömək edən səs tellərinin mürəkkəb mexanizmi, udlağın və dodaqların strukturu;

e) uşaqların valideynlərindən uzun müddət asılı olması və böyüklərin onlara uzun müddət himayəçilik etməsi, bioloji yetkinliyin sürətinin az olması və bundan irəli gələn, uzun müddət davam edən təlim və ictimailəşdirmə;

ə) irsi stimulların və tələbatların dəyişdirilməsi, başqa növlərdə olan instinktlərin donuq mexanizmi, tələbatların onları ödəmək vasitələrinə uyğunlaşması;

f) ailə formalarına və müxtəlif sosial hadisələrə təsir göstərən cinsi meyillərin sabitliyi.

Orqanizmin yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətləri insan fəaliyyətinin, onun əməyinin və mədəni yaradıcılığının mövcudluğunu mümkün edir.

İctimai həyatın təbii şərtlərini təşkil edən digər amillər kompleksi coğrafi və ya daha geniş götürsək, geofiziki şərtlərdən ibarətdir.

İnsan zooloji növdür. O, yer üzərində yaşayır və buna görə də yer səthinin quruluşu, iqlim, bitki və heyvanat aləmi, daşqınlar, torpaq növləri, çaylar, mineral sərvətlər və s. onun həyatına, tələbatlarının formalaşması və ödənilməsinə mühüm təsir edir.

İnsan yaşamaq üçün özünün əsas bioloji tələbatlarını ödəməlidir. O, qidalanmalı, ətraf mühitin məhvedici təsirindən (soyuqdan, rütubətdən, şüalanmadan və s.) paltar və yaşayış yerləri vasitəsilə qorunmalı, düşmənlərin, heyvanların hücumlarından özünü mühafizə etməli, artıb çoxalmalı və nəslini tərbiyə etməlidir və s.

İqlim insanın fəallığına təsir göstərir, həddindən çox

isti iqlim onun enerjisini azaldır, həddindən çox soyuq iqlim həmin enerjinin bir hissəsinin həyatının qorunub saxlanması üçün aparılan mübarizəyə sərf edilməsinə səbəb olur, mülayim iqlim isə fəallığı daha çox artırır.

Coğrafi şərait adamların Yer kürəsində üzərində yerləşmə-sinə (əhalinin sıxlığı), onların səhhətinə (bəzi xəstəliklərin yayılmasına, doğum sayına və s.) təsir edir, bu isə öz növbəsində, ictimai həyatın hadisə və proseslərinə təsir göstərir.

Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi şərait həm də müdafiə amili ola bilər. İnsanları əhatə edən dənizlər, dağlar, keçilməz səhralar dövlətin quruluşuna və onlarda bu və ya digər idarəetmə sistemlərinin mövcud olmasına təsir göstərir. Eyni zamanda, o da var ki, coğrafi şərait və geostrateji mövqe ölkə əhalisində döyüş qabiliyyətinin səviyyəsinə də təsir göstərir.

Sosiologiyada «coğrafi determinizm» konsepsiyası vardır və bu konsepsiyaya görə insanın sosial həyatı tamamilə mühitdən asılıdır və yalnız onunla müəyyənləşdirilir.

Bu konsepsiya ilə razılaşmaq mümkün deyil. İnsan mövcud ətraf mühiti öz tələbatlarına uyğun olaraq dəyişdirməyə və şəraitdən asılı olmayaraq öz mühitini yaratmağa imkan verən yaradıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Elm və texnikanın inkişafı fərdin və qrupun coğrafi mühitdən asılılığını xeyli dərəcədə azaldır. Coğrafi mühit ictimai həyatın yalnız təbii əsaslarından birini təşkil edir, lakin onun gedişini heç də birmənalı müəyyən etmir.

«Demoqrafik partlayış» müharibə doğuran amillərdən biridir. Hər hansı bir ərazidəki əhalinin sıxlığı torpağı becərməyin və təbii sərvətlərin çıxarılması formalarını müəyyən edir.

Əhalinin sıxlığı rəqabət yaradır, fərdlər, qruplar arasındakı kontaktların sayını artırır, beləliklə, ideyaların daha sürətlə dövran etməsinə kömək göstərir, deməli, mədəni inkişaf amilinə çevrilir. Digər tərəfdən, əhalinin həddən artıq artımı təsərrüfatda geriliyin saxlanmasına gətirib çıxarır, həyat səviyyəsinin yüksəlməsini çətinləşdirir, aclığa səbəb, sosial inkişaf və etirazlara isə bəhanə olur.

Beləliklə, orqanizmin bioloji xüsusiyyətləri və onda baş verən proseslər, coğrafi şərait və demoqrafik dəyişikliklər ictimai həyatın zəruri əsasıdır. Təbiidir ki, bu zərurət digər əsasları, yəni iqtisadi əsasları müəyyən etməlidir.

2. İctimai həyatın iqtisadi əsasları

Bioloji orqanizm kimi, insan təbiətin bir hissəsidir. Lakin insan, təbiətin təsirindən asılı olmamağa, müəyyən şəraitə nəinki uyğunlaşmağa, hətta onu əmək prosesində dəyişdirməyə imkan verən xüsusiyyətlərə malikdir.

Bir sözlə, insan cəmiyyəti və təbiəti, bunların arasındakı təsir və asılılıqları dərk etdikcə, özünü dərk edir. Özünü dərk etmə isə nəyə isə təsir etmədən ötüşə bilməz. Təsir həm şəkildəyişməyə, həm də inkişafa səbəb olur. İstehsal prosesinə nəzər salaq.

İstehsal prosesi insanın elə məqsədyönlü fəaliyyətinə deyilir ki, onun gedişində insan təbii mühitin mövcud elementlərini öz tələbatlarını ödəmək üçün lazım olan vasitələrə, həyat üçün zəruri olan maddi nemətlərə çevirir. Maddi nemətlər istehsalı ictimai həyatın daim sabit və zəruri əsasıdır. İstehsal olmadan insan cəmiyyəti mövcud ola bilməzdi. Bütün bunlara insan öz əməyi vasitəsilə nail

olur. İnsan əməyi öz məqsədlərinə nail olmağın zəruri şərti kimi istehsal alətlərinin yaradılmasını və istehsal olunmasını nəzərdə tutur. **Əmək insanın özünü belə dəyişdirir. Buna görə də istehsal prosesinə üç əsas element daxildir:**

- a) insanın məqsədyönlü fəaliyyəti və əməyin özü;
- b) insanın əmək vasitəsilə dəyişdirdiyi, başqa şəkllə saldığı predmet;
- c) insanın əmək prosesində istifadə etdiyi alətlər.

İstehsal alətləri elə predmet və ya predmetlər kompleksinə deyilir ki, onların vasitəsilə təbiətdə olan materiallar insanların onlara təsiri prosesində tələbatları ödəyən nemətlərə çevrilir. Əmək alətlərinin istifadə olunmasında və onların özlərində baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq işçi qüvvəsinin (insanların) strukturu dəyişir, istehsal alətləri ilə işçi qüvvəsi, yəni istehsal prosesində onlardan istifadə edən insanların birlikdə cəmiyyətin **məhsuldar qüvvələrini** təşkil edir.

Bundan əlavə, göstərmək lazımdır ki, istehsal prosesində iştirak edən insanlar yalnız təbiətə deyil, həm də bir-birlərinə təsir edirlər və bu qarşılıqlı təsir insanların arasındakı istehsal münasibətlərini təşkil edir. Yəni istehsal etmək üçün insanlar müəyyən əlaqə və münasibətlərə girirlər və yalnız bu ictimai əlaqə və münasibətlər vasitəsilə onların təbiətə təsiri mövcud olur, nəticədə istehsal mümkün olur. Demək, istehsal münasibətləri ictimai həyatın obyektiv iqtisadi əsasıdır, istehsal münasibətləri və nemətlərin bölüşdürülməsi prosesində iştirak edən adamların qoşulmuş olduğu mürəkkəb hadisə və asılılıqlar şəbəkəsidir.

İstehsal münasibətləri müəyyən bir əsasa dayaqlanır

və bu əsas kimi insanların istehsal alətlərinə münasibəti, yəni istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət forması kimi çıxış edir. İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyət forması istehsal münasibətləri toplusunu və hər şeydən əvvəl, istehsal prosesində iştirak edən bütün ictimai qrupların qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu mühüm ictimai sinfi istehsal vasitələrinin sahibləri təşkil edir. Digər sinfi isə öz şəxsi istehsal vasitələrinə malik olmayan, lakin öz işçi qüvvəsini təklif edərək öz əllərinin qüvvəsini, bacarıq və biliklərini satan və ya icarəyə verənlər təşkil edir. Beləliklə, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət istehsal münasibətlərinə mühüm səciyyəvi xüsusiyyəti təşkil edir.

İstehsal münasibətləri insanlar arasındakı bütün başqa münasibətlərin obyektiv iqtisadi əsasıdır.

Məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri isə

ictimai həyatın iqtisadi əsasıdır. Onların əsasında cəmiyyətin mədəni, yəni elmi, fəlsəfi, bədii, dini fəaliyyətlərindən ibarət üstqurumu ucalır.

Məhsuldar qüvvələr istehsalatda cəmiyyətin imkanlarının istifadə olunma səviyyəsini səciyyələndirir. Lakin istehsal prosesi yalnız məhsuldar qüvvənin inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə edilmir, istehsal prosesində iştirak edərək insanlar yalnız təbiətə deyil, həm də bir-birinə təsir edirlər və bu qarşılıqlı təsir sistemi insanlar arasında istehsal münasibətlərini təşkil edir. İstehsal etmək üçün insanların müəyyən alət və münasibətlər vasitəsilə təbiətə təsiri mövcud olur. Beləliklə, əmək bölgüsü, əməyin və yaradılmış nemətlərin bölüşdürülməsinin təşkili yaranır.

Demək, istehsal münasibətləri insanlar arasındakı bütün başqa münasibətlərin obyektiv iqtisadi əsasıdır. Deyil-di ki, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri ictimai həyatın iqtisadi əsasını təşkil edir. Eyni zamanda onlar hər bir ictimai formasiyanın «onurğa sütunudur». Onların əsasında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin möhtəşəm, yəni elmi, fəlsəfi, bədii, dini və siyasi fəaliyyətdən ibarət üstqurumu vardır.

Cəmiyyətdə və dövlətdə bazis və üstqurumun inkişaf səviyyəsi irsi mədəni varislərlə bağlanır, “sosial kapital”ın, “insan kapital”ının formalaşmasına güclü təsir göstərir. Bunların hamısı birlikdə isə ölkənin hərbi qüdrətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son olaraq qeyd edək ki, ictimai həyatın təbii və iqtisadi əsasları arasında bəzi ümumi asılılıqlar vardır. Orqanizmin quruluşu və onun həyati prosesləri, coğrafi şərait istehsal prosesi üçün müəyyən çərçivə yaradır və ictimai həyat bazisinin formalaşmasına təsir göstərir. İqtisadi əsaslar eynilə mədəni inkişafa təsir edir. Ümumiyyətlə, ictimai həyatın əsaslarını öyrənərkən mədəniyyət xüsusilə qeyd edilməlidir.

3. Mədəniyyət ictimai həyatın amili kimi

İctimai həyatın əsas sahələrindən biri də mədəniyyətdir. Burada mədəniyyət dedikdə, təbiət tərəfindən verilməyən, insan fəaliyyətinin məhsulları olan bütün şeylər başa düşülür. Onu qeyd edək ki, insan fəaliyyətinin hər hansı bir məhsulunun mədəniyyətə daxil olması üçün həmin məhsul əvvəlcə obyektivləşməlidir, yəni hər hansı bir maddi formada öz əksini tapmalıdır (məs., şairin şeri, bəstəkarın mahnısı). Yəni **mədəniyyət insanların fəaliyyət**

prosesində yaratdıqları və yaratmaqda olduqları maddi və mənəvi dəyərlərin, sərvətlərin məhsuludur, onların həyat və davranış şərtləridir.

Mədəniyyətin iki forması var: şəxsi və qrup.

Bunların ikisinin vəhdətindən yaranan siyasi mədəniyyət, fərdin şəxsi mədəniyyətini qrup mədəniyyətindən fərqləndirmək lazımdır. **Şəxsi mədəniyyət** fərdin şəxsi davranış modellərinin, fəaliyyət üsullarının, bu fəaliyyətin məhsullarının, onun çox vaxt başqasına məlum olmayan ideya və fikirlərinin məcmusudur, şəxsi mədəniyyət qrup mədəniyyəti çərçivəsində mövcud olur, lakin hər bir cəmiyyət fərdə müəyyən dərəcədə orijinal olmaq imkanı verir. Bu orijinallıq yalnız insanın rolu və vəziyyəti ilə müəyyənləşdirilən çərçivədə mümkündür. Bu çərçivədən kənara çıxmaq isə cəmiyyət tərəfindən cəzalandırılır. **Qrup mədəniyyəti** onun üzvlərinin fərdi mədəniyyətlərinin cəmi deyil. Qrup mədəniyyəti qrup tərəfindən qəbul olunmuş, tanınmış və «məcburi» sayılan davranış qaydalarını müəyyən edən (ədəb qaydaları, birgəyaşayış prinsipləri) davranış tərzlərinin, dəyərlərin və ədəblərin məcmusudur. Qrup mədəniyyəti hal-hazırda faktiki olaraq mövcud olan, öz funksiyasını yerinə yetirən və qrupun bütün üzvlərinin həyatında mühüm rol oynayan predmet və nümunələrin məcmusudur.

Mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsuludur. Bu tərif bizə onun fərdlərin və qrupların ictimai həyatına təsirini təhlil etməyə imkan verir. Bu təsir müxtəlif yollarla həyata keçirilir.

1) ayrıca fərdin ictimailəşməsi və formalaşması vasitəsilə;

2) dəyərlərin yaradılması və daxil edilməsi yolu ilə;

3) hərəkətlər, davranış, amal etalonları vasitəsilə;

4) təsisatların və sosioloji sistemin modellərinin yaradılması yolu ilə.

Hər hansı bir ailədə dünyaya gəlmiş insan doğulduğu ilk dəqiqədən mövcud şəraitin, əşyaların, görüşlərin, imkanların və s. təsirinə məruz qalır. **“İnsan doğularkən deyil, tərbiyə prosesində şəxsiyyət olur”** – deyimindən məlum olur ki, dünyaya gələn körpə uşaq hələ ki, sırf bioloji orqanizmdir, ancaq onun bir sıra potensial keyfiyyətləri vardır. Onları tərbiyə prosesi inkişaf etdirir, formalaşdırır. Beləliklə, südəmə insan işləməyə və yaratmağa qadir olan şüurlu məxluqa çevrilir. Mədəniyyətin ictimai həyatda əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dəyərlər sistemini və onları müəyyənləşdirən meyarları təyin edir. İnsanın əməlləri onun bioloji və onların əsasında əmələ gəlmiş digər tələbatları ilə müəyyən edilir. Tələbatlar dedikdə, biz insanın anadangəlmə və ya nəyinsə olmaması, çatışmaması duyğusu ilə sonradan yaradılan və fəaliyyətə sövq edilən hər bir tələbini nəzərdə tutur-uq. Maraqlanmalar müxtəlif cür ola bilər: iqtisadi, siyasi, dini və s. Fərd və qruplar çox vaxt özlərinin bütün tələbat və maraqlarını ödəyə bilmirlər, onlardan birinə üstünlük verərək aralarında seçki aparmalı olurlar. Bu cür seçki aparılan hallarda öz dəyərlər şkalasını müəyyənləşdirən dəyər və meyarlar öz təsirini göstərir.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəxsi və qrup mədəniyyətinin vəhdətindən yaranan siyasi mədəniyyət də mövcuddur. Siyasi mədəniyyət dedikdə, əsasən, psixoloji gərginlik məqamında nümayiş etdirilən davranış forması başa düşülə bilər. Şəxsi və qrup mədəniyyəti ilə yanaşı, siyasi mədəniyyət termini də işlədilir. Siya-

si mədəniyyət ayrı-ayrı fərdlərin sosial proseslər zamanı nümayiş etdirdiyi xüsusi davranışdır. Bu baxımdan böyük və kiçik komandirlərin psixoloji gərginlik zamanı əsgərlər qarşısında xüsusi keyfiyyətlər nümayiş etdirməsi siyasi mədəniyyət sayılır.

5. Ordu ictimai həyatın xüsusi sahəsi kimi

Bildiyimiz kimi, ordu ictimai birlikdir və sosial sifətdən yaranıb. Amma digər məqsədli birliklərdən fərqli olaraq ordu, silahlı qüvvələr dövlət atributudur və dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin edir, onu yadelli işğalçılardan qoruyur. Ordunu, ictimai həyatın bir hissəsi kimi qiymətləndirməyin də əsası var. İctimai həyatın təbii, iqtisadi və mədəni, sosial, siyasi sahələri kimi, ordunu da xarakterizə edərkən bir sıra bu kimi mühüm prosesləri görmək olar. Məsələn, ordu elə bir qrupdur ki, onun hərəkəti, manevr və taktiki gedişləri zamanı təbii şəraiti və geostrateji mövqeyi nəzərə almamaq mümkün deyil. Əsgəri əməliyyatlar aparılan ərazilərin fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri, ərazinin bir sıra təbii göstəriciləri (meşə, çay və göllər, dağlar), topoqrafiyası nəzərə alınmalıdır. İqtisadi əsaslar da orduda xüsusi yer tutur. Orduda xüsusi təsərrüfat obyektlərinin, hərbi sənaye komplekslərinin yaradılması, hərbi-texniki nailiyyətlər, yeni texnologiya və s. ictimai həyatın hərbi sahəsinin iqtisadi əsaslarıdır. Mədəni əsaslar isə orduda xüsusi yer tutur. Ordu cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, onun insan resurslarını sosial birliklərin (sinif, qrup, kollektiv, ictimai təşkilatlar və s.), həmçinin onları və ekstremal vəziyyətlərdə – sülh və müharibə dövründə şəxsiyyətlərarası münasibətlər mexanizmini özündə əks etdirir.

Suallar:

1. İctimai həyat anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. İctimai həyatın hansı sahələri var?
3. İstehsal prosesi nəyə deyilir?
4. İstehsal alətləri dedikdə nə başa düşülür?
5. İctimai həyatın bir sahəsi olan ordu haqqında nə deyə bilərsiniz?

V. CƏMİYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU

1. Sosial təbəqələr və siniflər

Bundan əvvəlki mövzularda cəmiyyətdəki sosial qruplardan bəhs etdik. Amma bu hissədə biz qrupların təbəqə və sinif daxilində yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirəcəyik. Qeyd etmişdik ki, bir və ya bir neçə ümumi sosial əlamət əsasında birləşmiş insanların məcmusu sosial qrup adlanır. Sosial qruplar demoqrafik, etnik, peşə, ərəzi, dini və s. birliklərdir.

Cəmiyyətin sosial strukturu dedikdə isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan sosial qrupların məcmusu, onlar arasındakı münasibətlərin müəyyən qaydası nəzərdə tutulur. **Sosial struktur siniflərin və digər sosial qrupların münasibətlərindən, əmək bölgüsündən, sosial institutların xarakterindən irəli gələn sosial sistemin**

ünsürləri arasındakı sabit və nizama salınmış əlaqələr şəbəkəsidir. Sosial struktur bütövlükdə cəmiyyətin strukturunu (bütöv ictimai münasibətlərin məcmusunu) əhatə edir, onun ayrı-ayrı sistem (istehsalın, siyasətin, elmin, təhsilin, mədəniyyətin və s.) və sahələrinə ayrılır. Marksizm iqtisadi münasibətləri (struktur) digər sosial strukturun müəyyənedicisi kimi fərqləndirir və bunların iqtisadi struktura əks-təsir göstərməsinin əhəmiyyətini qeyd edir. Sosial idarəetməyə tələbat əhalinin sosial strukturunun (sosial tərkibinin) digər əlamətlər (peşə, milli, cinsi, mədəni və s.) baxımından da öyrənilməsi vacibliyini müəyyən edir. Qeyd edək ki, öz ictimai vəziyyətinə görə insan bir neçə sosial qrupun üzvü ola bilər. Belə olan halda insanın ictimai vəziyyətindəki əsas əlamətlər sosial strukturun aşağıdakı növlərini ayırmağa imkan verir.

- a) ailə;
- b) sosial sinif struktur (stratifikasiya);
- c) sosial-etnik struktur;
- ç) sosial peşə struktur;
- d) sosial-ərazi struktur (şəhər, kənd, regionlar üzrə bölgü);
- e) sosial-demoqrafik struktur (əhalinin cinsə və yaşa görə bölgüsü);
- ə) dövlət.

Real həyatda bu struktur bölgüləri bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə çıxış edir.

Sosial strukturun daxili elementlərinin müəyyənləşdirilməsi sosiologiyada ən mürəkkəb məsələlərdəndir. Onun əsas bölgü vahidlərini siniflər, sosial

qruplar, təbəqələr, kollektivlər, sosial ərazi birlikləri, milli-etnik birlik formaları və sosial-demoqrafik qruplar təşkil edir. Onları qısaca olaraq nəzərdən keçirək.

a) **sinif** anlayışı statistik mənada, adətən, dəqiq müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə malik insanlar çoxluğunu ifadə etmək üçün işlədilir.

Marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə görə **sinif** dedikdə, "tarixən müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə, istehsal vasitələrinə olan öz (çox vaxt qanunlarda möhkəmləndirilib rəsmiləşdirilən) münasibətlərinə, ictimai əməyin təşkilindəki rollarına, ictimai sərvətdə malik olduqları payı almaq üsuluna və bu payın miqdarına görə fərqlənən insan qrupları* başa düşülür. Biz bu məfhumu onun yalnız sosioloji mənasında işlədirik.

b) sosial infrastrukturda **təbəqə** anlayışı da mühümdür. Sosial təbəqə dedikdə, biz yüksək və aşağı ictimai mövqe meyarları ilə başqa qruplardan az-çox dərəcədə ayrılmış müəyyən adamlar qrupunu nəzərdə tuturuq. Onu da qeyd edək ki, bu ayrılmanın əsasını mülki vəziyyət, mədəni səviyyə, həyat tərzı meyarları, əsil-nəcəbətlik haqqında təsəvvürlər və digər həqiqi və ya xəyali meyarlara əsaslanan müəyyən distansiya (məsafə, ara) təşkil edir.

Sosial təbəqə sinfin bütün əlamətlərinə malik olmayan aralıq, yaxud **keçid ictimai qrupudur**. Məsələn, ziyalıları marksizm-leninizm **sinif** məfhumu, **sinfi** cəmiyyətin sosial strukturu haqqında elmi anlayışın əsası sayır və sosial təbəqə kateqoriyasına tabe ünsür kimi baxır. Qeyri-marxist sosio-logiyanın bəzi nümayəndələri isə əksinə, sosial təbəqəni əsas anlayış kimi irəli sürərək, sinifləri inkar edirlər.

Sosial təbəqələr bir-biri ilə müəyyən daxili əlaqələrə, mənsubiyyət duyğusu ilə bağlı olan, əvvəlcədən təyin edilmiş fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik təbəqələrin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsasında mövqenin yüksəkliyinin qurulmuş olduğu bir törəmədir;

c) **kollektiv** sosial münasibətlər sistemində spesifik yer tutur, cəmiyyət üzvlərinin məşğuliyyətinin miqyasları baxımından ayrı-ayrı sosial özəklərə bölündüyünü ifadə edir.

ç) **sosial ərazi birlikləri**, adından göründüyü kimi sosial münasibətləri yaşayış məskəni tipi (şəhər, qəsəbə və ya kənd) baxımından təsnif edir, onların məkanca regionlar üzrə təşkil edilməsi prinsiplərini əsas götürür. Bu struktur bölgüsü ikili təbiətə malik olub, sözün əsl mənasında sosial olan ilə ərazi, məkan yerləşməsini vəhdətdə götürür;

d) cəmiyyətin sosial strukturunda **milli etnik** səpki xüsusi yer tutur. Bu, əhalinin milli əlamətə görə hansı birlik formalarından təşkil olunduğunu göstərir. Milli münasibətlər ictimai həyatın bütün sferalarında təzahür edir, bu keyfiyyətinə görə, o, sosial münasibətlərə çox yaxın olub, onları məcmu halında ifadə edir. Sosial-milli münasibətlərin bütün tərəflərinə diqqət yetirir: millətdaxili, milli-etnik birliklərarası münasibətlər, habelə şəxsiyyət səviyyəsində götürülən millət və xalqların münasibətlərini öyrənir;

e) cəmiyyətin sosial strukturu həm də sosial **demoqrafik qrupları** və onlar arasındakı münasibətləri əhatə edir. Bu səpki əhalinin cinsə və yaşa görə bölgüsünü, ailə vəziyyətini, ölüm və doğum proseslərini səciyyələndirir.

2.Sınıf anlayışı və siniflərin sistemli təhlili

Sınıf ictimai təbəqələşmə tiplərinin müasir cəmiyyətə xas olan nümunəsidir. Siniflər elə tarixi insan qruplarıdır ki, müəyyən ictimai-iqtisadi sistemlərdə tutduqları mövqeyə görə biri digərinin əməyini mənimsəyə bilər. Sınıf sözü fransız dilində (**class**) ilk dəfə XIV əsrdə, ingilis dilində isə (**class**) ancaq XVI əsrdə işlədilmişdir.

Cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin iqtisadi əsası barədə ilk fikirləri XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində fransız və ingilis iqtisadçıları (qismən F.Kene, əsasən, A.Smit, D.Rikardo) söyləmişlər.

Siniflər əmək məhsuldarlığının artması ilə izafi məhsulun yaranması, habelə ümumi mülkiyyətin xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi icma daxilində əmək bərabərsizliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur; ayrı-ayrı nəsillər və ailələr varlanır, digərləri isə müflisləşərək birincilərdən asılı vəziyyətə düşürdülər.

Əmək bölgüsü sayəsində sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri – şəhərlər yarandı. Köhnə, qəbilə quruluşlarının xarabalıqları üzərində isə sinifli cəmiyyət meydana gəldi ki, bunun da səciyyəvi cəhəti istismarçı siniflərlə istismar olunanlar arasındakı antaqonizmdir. Bütün antaqonist sinfi cəmiyyətlərdə azlıq təşkil edən hakim sinif istehsalın, dövlət işlərinin idarə olunmasını əllərində cəmləşdirir, əqli əməyi öz inhisarına çevirirdi. Əhalinin digər sinfinə mənsub olan əksəriyyət isə ağır fiziki əməklə məşğul olurdu. Marksizm-leninizm əsas və qeyri-əsas sinfi fərqləndirir, həmçinin sinif daxilində müxtəlif qrup və təbəqələrin mövcudluğunu nəzərə alırdı. Əsas sinif müəyyən ictimai-iqtisadi formasıyada hakim istehsal qr-

upu ilə bağlı sinifdir. Lakin sinfi formasıyada hakim istehsal üsulu ilə yanaşı əvvəlki istehsal üsulunun qalıqları qala bilər, yaxud xüsusi təsərrüfat formaları yeni istehsal üsulunun ilk rüşeymləri də yarana bilər. Qeyri-əsas, keçici sinfin mövcudluğu bununla bağlıdır. Siniflə bağlı digər fikirlər də mövcuddur.

‘Cəmiyyətin iqtisadi standartları ətrafında fərqliləşmə ilə əlaqədar ilk fikirlər Kvesnay və onun fikirlərini müdafiə edən fiziokratlar məktəbinin üzvlərinə aiddir. Kvesnay “İqtisadi göstəricilər” adlı əsərində cəmiyyəti üç sinfə ayırır: istehsalçı sinif, mülk sahibləri və yarırsız sinif.

Sinif anlayışına sosioloji məna və mahiyyət ilk dəfə Marks tərəfindən verilmişdir. Termin Marksın möhürünü qəbul etmiş olsa belə, heç vaxt tam mənasıyla açılmamış və müxtəlif mənalar daşımışdır. Buna görə də sinif termini həm siyasi, həm də sosioloji ədəbiyyatda istifadə olunur və müxtəlif məna daşıyır.

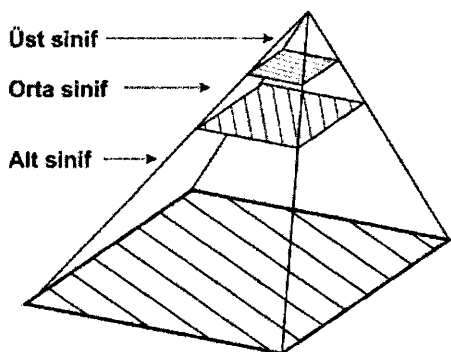
Başqa sözlə deyilsə:

“Sinif-iqtisadi, sosial və mədəni səviyyə, imkan və vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən insan qruplarıdır”.

Feodal zümrələrindən sonra meydana çıxan sənaye cəmiyyətinin xarakterik qrafiki kimi ictimai siniflər yuxarı, orta, aşağı iqtisadi və sosial ölçülərə ayrılır. Aşağı iqtisadi və sosial hissələrdə başlayan geniş bir yığılma yuxarı təbəqələrə çıxdıqca azalır. Buna görə də ictimai siniflər bir piramidanı xatırladırlar.

İctimai siniflərin meydana çıxmış inkişaf xəttində uzun müddət homogen görünüşə malik olan piramidası dəyişən cəmiyyətdə, hər ictimai sinifdə və daha çox olan

yuxarı təbəqələrdə müxtəlif tərkibli bir qarışıqlığa məruz qalmışdır.

İctimai siniflərdəki müxtəlif tərkibli qarışma status qrupları tərəfindən həyata keçirilir. Getdikcə status təbəqələşməsi adı ilə özünü göstərən status qrupları peşə cəmiyyətləri, siyasi və ictimai təşkilatlar, inzibati qurumlar kimi müxtəlif adlarla yeni cəmiyyətin sinif təməlinin xarakterik kateqoriyasına çevrilir.

Maks Veberə görə sinif yalnız iqtisadi nizam içərisində qüvvədə olur və nizamın bir hissəsi sayılır. Buna görə də ortaq bir “aidiyyət” duyğusunu özündə əks etdirir.

Sinif bir neçə topluluq deyil, sadəcə olaraq, topluluq aktının tez-tez müşahidə olunan təməlini meydana gətirir. Veberə görə, ancaq aşağıdakı hallarda sinifdən danışmaq mümkündür:

- müəyyən sayda fərdlərin yaşayış imkanları baxımından onlara xas və ortaq bir amil nəticəsində birləşmələri mövcud olduqda;

- bu birləşmə bir yandan hazır mal mülkiyyətinə, mal və gəlir əldə etmə imkanları ilə əlaqədar iqtisadi mənfəətlərlə özünü göstərdikdə;

- mal və əmək bazarında özünü göstərdikdə.

Buna görə də Veberin sinfi sosiologiyada ancaq ikinci dərəcədə yer alır. Çünki Veber sinfi yalnız iqtisadi ölçülərlə məhdudlaşdırılan fikirdən qidalanmışdır. O bu mənada sinfi həm iqtidardan, həm də statusdan ayrılmaqla əsl bir topluluq deyil, iqtisadi mənfəət paylaşan fərdlər birliyi kimi qiymətləndirir.

Veber metodologiyasının əhəmiyyətli bir tərəfi cəmiyyət daxilində qrupların müəyyən rolu ilə bağlı düşüncələridir. Veberin fikrinə görə, “sinif” qrup daxilində yarana biləcək bir neçə qrup tipinin yalnız biridir. Onun fikrincə, sinif bazar imkanlarına görə toplaşan bir qrupdur. Ancaq bununla bərabər siyasi gücə malik olmanın yaratdığı qruplar da mövcuddur. Veberə görə bu qruplardan yalnız biri deyil, hamısı birdən cəmiyyətin dinamikasına daxildir.

Siniflərin sistemli təhlilinə sosial diferensiasiya (təbəqələşmə) anlayışından başlanır. Toplumun üzvləri müxtəlif xüsusiyyətlərə görə təbəqələşə bilirlər. Təbəqələşmənin əsasını bioloji xüsusiyyətlər (cins, yaş, irq) təşkil edə bilər: intellekt, qabiliyyətlər, temperament, xasiyyət və bu kimi zehni xarakterlər də insanlar müxtəlif çoxluqlara və kateqoriyalara bölür. İnsanlar təhsil, maddi vəziyyət, həyat tərzini və s. sosial xüsusiyyətlərinə görə də təbəqələşə bilirlər. Nəhayət, insanlar icra etdikləri sosial rollara görə, yəni istehsal prosesində ictimai əmək bölgüsü və təsisatların fəaliyyəti çərçivəsində yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə də diferensiasiya etmək olar.

3.Stratifikasiya anlayışı, onun mahiyyəti

Dünya sosioloji təsəvvüründə (və ya fikrində) “**sosial stratifikasiya**”, yəni cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi

(və ya ayrılması) haqqında təlimlər geniş yer tutur. Bu təlimin tərəfdarları qeyd edirlər ki, təbəqələr, stratlar sosial həyatda böyük rol oynayırlar. Belə ki, cəmiyyətin sosial münasibətləri müxtəlif stratlardan – təbəqələrdən təşkil olunmuşdur.

Sosial stratifikasiya (**lat. stratum təbəqə + fasio yaradıram**) – burjua sosiologiyasının əsas anlayışlarından biridir: cəmiyyətdə bərabərsizliyin, sosial təbəqələşmənin əlamət və meyarlar sistemini, cəmiyyətin sosial strukturunu ifadə edir. Sosial stratifikasiya təlimləri marksizm-leninizmin siniflər və sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə ziddir. Burjua sosioloqları sinifləri təhsil, psixologiya, məişət şəraiti, məşğuliyyət, gəlir və b. əlamətlərə görə ayırırlar. Sosial stratifikasiya nəzəriyyələrinin əksəriyyəti cəmiyyətin antaqonist siniflərə bölünməsinə inkar edir. Cəmiyyəti “ali”, “orta”, “aşağı” sinif və stratifikasiyaya (təbəqələrə) bölünməsi kon-sepsiyasını irəli sürürlər. Sosial stratifikasiya təlimi burjua sosial mobillik konsepsiyaları ilə sıx bağlıdır. Marksizm-leninizm, cəmiyyətin sinfi bölgüsünü əsas saymaqla bərabər, sosial diferensiasiya (sinifdaxili, müxtəlif sosial qruplar arasında) sisteminin öyrənilməsinə çox əhəmiyyət verir.

Bir çox hallarda sosial stratifikasiyanı sosial bərabərsizliklə eyniləşdirərək onun iki cəhətini (və ya ölçüsünü) ayırırlar.

1-ci ölçü stratifikasiyanın vertikal və ya sinfi model ilə bağlıdır. Bu modelə görə əhali ierarxik cəhətdən formalaşmış qruplara, yəni yuxarı və aşağı təbəqələrə (siniflərə) bölünür.

2-ci ölçü isə horizontal stratifikasiya ilə bağlıdır. Bu modelə görə çox böyük siyahısı olan sosial-mədəni dəyər

və nemətlər qeyri-bərabər şəkildə bölünür. Beləliklə, sosial bərabərsizlik sosial stratifikasiya təliminin və cəmiyyətin sosial qurumunun sonrakı təhlilinin çıxış nöqtəsini təşkil edir. Halbuki, Marksın nəzəriyyəsində ictimai inkişafın əsas subyektləri olan siniflərin rolu xüsusi qeyd edilir. Burada sosial bərabərsizlik məsələləri nadir hallarda müzakirə edilir. Bu məsələlərə toxunulduqda isə müzakirə iqtisadi sahə, iş və məişət şəraiti, əməkhaqqı səviyyəsi ilə məhdudlaşır. Bu və ya digər siniflərə müyəssər olan imtiyazlardan danışıldıqda, onlar istehsal münasibətlərinin ünsürü kimi qiymətləndirilir. Məsələn, keçmiş sovet cəmiyyətinin struktur ünsürlərinə fəhlə və kəndli sinifləri, eləcə də ziyalıların sosial təbəqəsi aid edilirdi. Bu üçüzvlü formula iqtisadiyyatın idarəsində rəhbər mövqe tutan qrupları, idarəçilik işində oynadıqları rola görə müxəlif təşkilatların işlərinin çox əhəmiyyətli diferensiasiyasını nəzərə almadan, iqtisadiyyatın başqa subyektlərini əks etdirmişdi. Üçüzvlü formul (düstur) kütlələrin diqqətini iqtisadi və siyasi hakimiyyətin rol subyektləri olan partiya, dövlət, bürokratik aparatın nümayəndələrindən çox bacarıqla uzaqlaşdırdı. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, sosial stratifikasiyanın aşağıdakı tərifini vermək olar:

Sosial sistemin üzvlərinin-yəni insanların qeyri-bərabər statusu olan stratlarda və səviyyələrdə yerləşdirilməsinə stratifikasiya deyilir.

Sosioloqlar sosial bərabərsizliyə təsir edən müxtəlif formalar ayırd edirlər: bura məşğuliyyət növü, təhsil, mülkiyyət, din, şəxsi təsir və s. aiddir.

Stratifikasiya gəlirdə, mülkiyyətdə, nadir mallarda olan əlaqədə və sosial iqtidarın başqa formalarında olan fərqləri nəzərdə tutur. Bu baxımdan hər bir cəmiyyətdə, hər

bir mədəniyyətdə müəyyən dərəcədə sosial bərabərsizlik vardır. Yaxın keçmişimizin fəlsəfi-sosial ədəbiyyatında sosial bərabərsizlik məhv edilməli olan sosial bəla kimi qiymətləndirilirdi. Bu məqsədlə, həmin nöqsanlardan xali olan sinifsiz cəmiyyət qurmaq nəzərdə tutulurdu. Əslində isə sosial bərabərsizlik cəmiyyətdə müəyyən pozitiv (müsbət) funksiyalar icra edir, tarixi tərəqqinin qüdrətli stimulu rolunu oynayır.

Əgər əksinə, bərabərsizləşdirici sosializmdə olduğu kimi, sosial bərabərsizlik süni yolla ləngidilirsə, onu ciddi qaydaya tabe etməyə çalışırlarsa, o zaman o, cəmiyyətin inkişafının tormozuna çevrilir.

4. Stratifikasiya sistemləri

Sosioloji ədəbiyyatda stratifikasiyanın dörd sistemi mövcuddur.

- a) köləlik sistemi;
- b) kasta sistemi;
- c) silk sistemi;
- d) sosial sinif sistemi.

a. Köləlik sistemi

Bu sistem fərdlər və ya sosial qruplar üçün son dərəcə fəvqəladə (açıq-aydın) leqallaşdırılmış və ya qanunlaşdırılmış sosial bərabərsizlik sistemidir. Bu sistemin səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, burada kölələr başqalarının mülkiyyəti olmaqla, alış-veriş əşyasına çevrilmişdir.

b. Kasta sistemi

Nisbi dəyişməz olan, dini boyalı irsi dərəcələr sistemidir. Adətən, kasta dedikdə, hind dini etiqadı yada düşür. Bu sistem Hindistanda, Şri-Lankada və Pakistanda geniş yayılmışdır.

Bu sistemdə kastalıq mənsubiyyəti uşaq doğulduqda müəyyən edilir. Ona görə bu sistemdə uşaqlar avtomatik olaraq valideynlərinin tutduğu mövqelərə malik olurlar. Hər kastanın rolu kifayət dərəcədə aydındır və bir qayda olaraq kasta üzvləri kasta daxilində ailə qururlar. Amma açıq kastalar da mövcuddur. Onların əsas məqsədi kənardakıları öz strukturuna daxil etmək, öz etiqadlarını, adətlərini qəbul etdirməkdir.

c. Silk sistemi

Bu sistem feodal cəmiyyətini yada salır. **Silk, adətlərə daxil olmuş və qanunlarda göstərmiş irsi hüquq və vəzifələrə malik olan kapitalist cəmiyyətlərinə qədərki sosial qrupdur.** Silki təşkilatlar silklərin bərabər, bəzilərinin isə üstün olması ilə səciyyələnirdi. Məsələn, XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyada cəmiyyət zadəganlar, ruhanilər, tacirlər, meşşanlar və kəndlilər sinfinə bölünmüşdü. Kapitalist münasibətləri möhkəmləndikcə silklər dağılır və onları sinif sistemi əvəz edirdi.

d. Sosial sinif sistemi

Sinif sistemi başlıca olaraq iqtisadi vəziyyətə əsaslanan sosial bölgüdür. Bu sistemdə əldə edilmiş status sosial sıçrayış və ya yerdəyişməyə səbəb ola bilər. Burada sosial qruplar arasındakı sərhədlər şərti xarakter daşıyır və bir stratdan o birinə keçmək üçün böyük imkanlar vardır.

5. Sosial stratifikasiya təlimi

M.Veberin stratifikasiya nəzəriyyəsi

Maks Veber bərabərsizliyin üç mənbəyini göstərirdi: hakimiyyət, sərvət və prestij (nüfuz).

Veber hakimiyyəti siyasi kontekstdə götürürdü və hakimiyyət dedikdə, öz iradəsini başqalarına zorla qəbul etdirən hüquq sistemini nəzərdə tuturdu. Bundan başqa, Veber müasir cəmiyyətlərdə daha təsirli qüvvəyə çevrilmiş bürokratların hakimiyyətindən bəhs edirdi. Kommunist cəmiyyətlərinin keçmiş və indiki təhlilində bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə zənn edilirdi ki, kommunizm sinifsiz cəmiyyət olmalıdır. Əslində isə hökumət bürokratiyasının hakimiyyəti olan kommunizm yeni bərabərsizlik formasının əsasına çevrildi.

Keçmiş Sovet İttifaqında, Çin Xalq Respublikasında və başqa kommunist ölkələrində nüfuzlu bürokratların adı vətəndaşlarda olmayan imtiyazları var idi. Lakin təkcə kommunist ölkələrində deyil, Qərb ölkələrində də bürokratik hakimiyyət stratifikasiya üçün əsas ola bilər.

Veberin fikrincə, müəyyən şəraitdə bürokratik hakimiyyət sərvətə çevrilə bilər və hakimiyyət stratifikasiyanın müstəqil ölçüsüdür. Belə ki, müasir kapitalist ölkələrində, iri müəssisələrin çoxunu onların sahibləri yox, peşəkar menecerlər idarə edir, milyonlarla adamlar aksionerə çevrilir və s.

Veber bərabərsizliyin ikinci komponentini zənginlik və ya əmlak zənginliyi olduğunu qeyd edir. Veberə görə, zənginlik maaşdan da böyük bir şeydir. Zəngin adamlar çox vaxt işləmirlər, lakin mülkiyyət, bankda pul və

ya aksiya, qiymətli kağızlar hesabına yaxşı gəlir əldə edirlər. Veber deyirdi ki, gəlir əldə etmək üçün və ya mal almaq üçün müxtəlif sosial təbəqələr eyni imkana malik deyillər. Veberə görə müasir cəmiyyətlərdəki stratifikasiya sistemini yalnız zənginlik və ya hakimiyyət ilə izah etmək olmaz. Mədəni amil də stratifikasiyanın mənbəyi və bərabərsizliyin ölçüsü kimi götürülmüşdür. Məsələn, bir çox cəmiyyətlərdə müxtəlif dərəcədə hörmət və prestiji olan insan qrupları vardır. Bu qrupun üzvlərinin xüsusi həyat tərz, oxşar geyimi və danışq üslubu ola bilər. **Prestij anlayışı iqtisadi və ya siyasi deyil, mədəni amillərə əsaslanır.** Belə qrupları Veber status qrupları adlandırır. Demək, Veber prestij bərabərsizliyin üçüncü komponenti hesab edirdi. Prestij və ya nüfuz – sosial cəhətdən bəyənən atributlara malik olan adamlara göstərilən ehtiram və hörmətdir. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif atributlar nüfuzlu sayılır. Bizim cəmiyyətdə hüquqşünas olmaq və ya diplomat peşəsi nüfuzlu peşələr hesab edilir. Peşə ilk növbədə, mötəbərliyinə görə nüfuzlu hesab olunur. Buna baxmayaraq, Amerika sosioloqları çox maraqlı tədqiqat aparmışlar. Reprezentativ seçmə əsasında müəyyən edilən respondentlərdən peşələr siyahısında peşələri nüfuzuna görə qiymətləndirməyi xahiş etmişlər. Bundan sonra tədqiqatçılar həmin qiymətləri ballara çevirmişlər. Alınan nəticələr ixtisarla aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

N	İxtisasların dərəcəsi	Bal
1	Həkim	82
2	Kollec professoru	78
3	Hüquqşünas	76

4	Diş həkimi	74
6	Bank işçisi	72
9	Psixoloq	71
15	Sosioloq	66
16	Orta məktəb müəllimi	63
23	İbtidai məktəb müəllimləri	60
27	Avtobus sürücüsü	32
28	Yük maşını sürücüsü	32
38	Taksi sürücüsü	28
41	Ofisiant	20
45	Maşın yuyan	17
50	Ayaqqabı təmizləyən	09

Bu cədvəldən aydın görünür ki, amerikalılar professional vərdiş tələb edən işləri yüksək qiymətləndirirlər. Belə ki, birinci yeri həkimlər, professorlar və hüquqşünaslar tutur. Aşağıdakı sıraları maşinyuyanlar, ayaqqabı təmizləyənlər tutur. Orta sıralarda müəllimlər və sürücülər yerləşir. Qeyd edilir ki, peşələrin nüfuzu haqqında alınan nəticələr uzun müddət dəyişilməmişdir.

Funksional integrasiya nəzəriyyəsi

Sosial stratifikasiyaya başqa cür yanaşan nəzəriyyələrdən biri də funksional integrasiya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə bərabərsizlik cəmiyyətin funksional integrasiyasına (birləşməsinə) kömək edə bilər. Bu tezis ilk dəfə erkən funksionalistlərdən H.Spenser və E.Dürkheymin tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1954-cü ildə ABŞ sosioloqları Kinqsli Devis və Vilber Mur bu təlimin əsasında yeni nəzəriyyə işləyib hazırladılar. Bu sosioloqlar öz diqqətlərini cəmiyyətin iqtisadi strukturu üzərində cəmlədilər. Lakin onlar, siniflərin quruluşunu və irsən əldə edilmiş sərvətləri təhlil etmək əvəzinə, insanların motivlərinə (istəklərinə) təsir edən gəlirlərdəki fərqlərə diqqət yetirmişlər. Onlar yalnız gəlirlərdəki fərqləri əhatə etdikləri və zənginliyin dəyərləndirilməsində mühüm amil olan irsən keçən sərvətləri nəzərə almadıqları üçün siniflərin dəqiq ierarxiyasını ehtiva edən bütöv stratifikasiya konsepsiyasını yarada bilmişdilər.

Devis və Mur belə hesab edirdilər ki, cəmiyyətin funksional integrasiyası üçün bəzi işlər digərlərinə görə daha əhəmiyyətlidir. Bu işləri miqdarı az olan istedadlı adamlar yerinə yetirir. Ona görə də onlar daha yüksək maaşla mükafatlandırılmalıdırlar.

Lakin alimlər Devis və Murun nəzəriyyəsinin bəzi cəhətlərini şübhə altına aldılar. Məsələn, hansı işin daha yüksək maaşla mükafatlandırılması məsələsini, hansı iş daha vacibdir? Funksional cəhətdən daha vacib olan iş, yoxsa hazırlığa və təhsilə böyük xərc tələb edən iş?

Yəqin hər bir adam həkimlik peşəsinin çox mühüm olduğu ilə razılaşa bilər. Həkimlik sənəti xüsusi işdir və hazırlığa böyük xərc tələb edir. Ayaqqabı təmizləyənlərə

isə xüsusi istedad lazım deyil və bu sənəti çox tez öyrənmək olar. Beləliklə, həkimlər ayaqqabı təmizləyənlərə nisbətən daha yüksək əməkhaqqı almalıdırlar. Lakin belə ifrat müqayisədən bir qədər uzaqlaşdıqca bu nəzəriyyənin bir sıra problemləri ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, bu və ya digər işin funksional vacibliyini obyektiv olaraq qiymətləndirmək mütləq lazımdır.

O da qeyd edilməlidir ki, bərabərsizliyin mənbələrindən biri də Karl Popperə görə, cəmiyyətdə ədalət anlayışının hüquqi məzmununda düzgün dərk və bərqərar olmasından asılıdır. Çünki bu termin həmişə müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Humanizm tərəfdarları açıq cəmiyyət kontekstində “ədalət” deyərkən aşağıdakıları nəzərdə tuturlar:

a) vətəndaşlıq borcundan irəli gələn çətinliklərin bərabər bölüşdürülməsi, yəni azadlığa yalnız ictimai həyat üçün zəruri olan məhdudiyyətlərin qoyulması;

b) vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi, əlbəttə, bir şərtlə ki,

c) qanunlar ayrı-ayrı vətəndaşların, qrup və ya siniflərin lehinə və ya əleyhinə meyilli olmasın;

ç) ədalətli məhkəmə və

d) həmin dövlətin vətəndaşı olmaqdan irəli gələn imtiyazların (ancaq çətinliklərin yox) bərabər bölüşdürülməsi, vətəndaşlar üçün bu dövlətin üzvü olmasının göstəricisi olardı.

Suallar:

1. Cəmiyyətin əsas strukturu haqqında hansı anlayışınız var?
2. Sınıf anlayışını necə başa düşürsünüz?
3. Stratifikasiya anlayışı nə deməkdir?
4. Stratifikasiya sistemləri haqqında hansı məlumatınız var?

VI. ETNİK TOPLULAR VƏ QLOBAL CƏMİYYƏT

1. Etnik toplular

Xüsusi mədəniyyət əsasında ayrılmış toplulara etnik toplular deyilir. Onlara tayfalar, xalqlar və millətlər aiddir. Təkamülçülərin yaratdığı etnik birliklərin inkişaf nəzəriyyəsinə görə bu birliklərin əsası ailə, daha geniş ittifaq isə bir neçə ailəni birləşdirən **qəbilə** olmuşdur. Qəbilələr birləşərək artıq qan qohumluğu ilə deyil, ümumi əcdaddan törəmiş olan inamla bağlı **totemik klanlar** əmələ gətirmiş, bir neçə klan isə birləşərək **tayfaları** yaratmışdır. Tayfalar sonrakı mədəni inkişaf prosesində **xalqlara**, onlar isə inkişafın ali mərhələlərində **millətlərə** çevrilmişlər.

Klanlar bir çox cəmiyyətlərdə müxtəlif formalarda çıxış edən qruplardır. Bir qədər sadələşdirərək, biz klanları siyasi təsisatların rüşeymləri olan qəbilə birlikləri kimi, totemik klanları isə dini mənə daşıyan ailələr ittifaqı kimi səciyyələndirə bilərik.

Totemizm klanların fərz edilən əcdadı kimi heyvan və ya bitki kultu (sitayış etmə), klan üzvləri ilə həmin heyvan və ya bitki ilə qan qohumluğuna inam üzərində əsaslanmış dindir. Klan üzvləri özlərini qan qohumları sayır. Klanlarla həmçinin **ekzoqamiya** və ya **endoqam-**

iya hadisələri, yəni klandaxili və ya klandankənar nikah hallarının qadağan edilməsi ilə bağlıdır (ekzoqamiya – öz tayfasından, qohum-əqrəbasından, ictimai qrupundan olanlarla evlənməyi qadağan edir, endoqamiya isə ancaq öz qohumundan, tayfasından, ictimai qrupundan olanlarla evlənmək adətidir).

Klan-qruplar ibtidai cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir, lakin bəzi formalarda onlar müasir cəmiyyətlərdə də mühüm rol oynaya bilərlər (məsələn, Yaponiya və Çində olduğu kimi).

Tayfa çoxsaylı qəbilə və klanları əhatə edən ictimai təşkilin daha yüksək formasıdır. Artıq totemik klanı mədəni xüsusiyyətlər əsasında ayrılmış birlik adlandırmaq olar, çünki onun ayrılmasının əsasını dini inamlar təşkil edir. Tayfalar hər şeydən əvvəl buna əsasən ayrılır ki, onların öz xüsusi dili və ya dialekti, adət-ənənələri, səciyyəvi adları vardır. Tayfada artıq formal daxili təşkili xatırladan müəyyən cizgilər, başçı və ya başçılar şurası, hamı üçün mühüm olan məsələləri həll edən, birliyin bəzi funksiyalarını, məsələn, ovu, hərbi yürüşləri, dini mərasimləri və s. təşkil edən tayfa şuraları olur.

Tayfalar, həmçinin az və ya çox dərəcədə müəyyən ərazi ilə bağlı olurlar; onlar köçəri həyat sürsələr də, onların köç yerləri başqa köçərilərdən qoruduqları sahə ilə məhdudlaşır. Bəzi tayfalar qəbilələrdən, klanlardan və ya ilin müəyyən dövrü ayrılıqda yaşayaraq ildə bir və ya bir neçə dəfə birgə mərasimləri keçirmək üçün bir yere toplaşan başqa növ qurumlardan ibarət olur.

Xalq dedikdə, ictimai inkişaf silsiləsində tayfa ilə millət arasında yerləşən birliklər nəzərdə tutulur. Onlar müəyyən ərazi ilə bağlı olub öz xüsusi dillərinə, aydın

ifadə olunmuş, nailiyyətlər qazanmış mədəniyyətlərinə, siyasi quruluşlarına və təşəkkül tapmış hakimiyyət sistemlərinə malik olurlar. Xalq hər şeydən əvvəl, öz mədəniyyətinə görə seçilir. Bu mədəniyyətləri ifadə etmək üçün əsatirləri, əfsanələri, atalar sözlərini, rəqsləri, ovsunları, mövhumatı, adətləri və s. əhatə edən **“folklor”** istilahından istifadə edilir.

Lakin xalq yalnız folklorla seçilmir, o, həm də səciyyəvi xüsusi maddi mədəniyyəti – əmək alətləri, yaşayış yerləri, geyim və s. ilə seçilir və ictimai münasibət formaları bu əsas üzərində qurulmuşdur.

«Millət-insanların tarixən əmələ gəlmiş sabit birliyi, bu da dil, ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiliyində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində meydana çıxmışdır».

Elmi və siyasi ədəbiyyatda «millət» istilahı iki əsas mənada çıxış edir:

1) Qərbi Avropa ölkələrində belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, millət dövlətin vətəndaşlarının birliyi, toplusudur. Demək, bu, yüksək mədəniyyət səviyyəsinə və yüksək təşkil olunma dərəcəsinə malik, öz dilinə, mədəniyyətinə məxsus cəmiyyəti təşkil edən, yalnız dövlət qurumu əlaqələri ilə birləşmiş xalqdır.

2) Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ədəbiyyatında daha çox yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, millət folklor mədəniyyətindən daha yüksək səviyyəyə qalxmış, özünün ədəbiyyatını, incəsənətini yaratmış, ümumi mədəniyyətlə formalaşdırılmış və bundan əlavə tarixi ənənələr və ümumi mənşə ilə birləşdirilmiş topludur. Bir çox hallarda milləti ayırmaq üçün əsas kimi dil, ümumi ərazidə məskunlaşma, iqtisadi sistem (xalq təsərrüfatı), milli xasiyyət, psixi

xüsusiyyət, öz mədəniyyətinin olması əsas götürülür.

Bəzi müəlliflər bu şərtlər sırasına həm də siyasi təsisatları və bəzən dini də əlavə edirlər.

Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda millətin, hətta öz xüsusi dövlət qurumu olmadığı halda da o, mövcud ola bilər (məsələn, hal-hazırda mövcud olan Fələstin). Bu halda siyasi funksiyaları qəsbkar dövlətin təsisatları yerinə yetirir, fələstinlilər isə mühüm siyasi vəzifələri yerinə yetirən könüllü birliklər və təşkilatlar halında öz siyasi təsisatlarının müəyyən əvəzedicilərini yaradırlar.

Xarakterik milli tip yaradan bir çox millətlərdən ibarət dövlətlər də var. Məsələn, millət və dövlət eynilik təşkil edir və millət sözü həm dövlətə, həm də bütün vətəndaşlara aid olur. ABŞ-da, Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda bu belədir. «Azərbaycan xalqı» ifadəsi milli mənsubiyyətindən (məs., türk, talış, udi, ləzgi, kürd) asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına aiddir.

Bu, əsasən, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqların, etnik qrupların özlərini əsas millətlə eyniləşdirməsi ilə bağlıdır. Yəni həmin qruplar öz kökünü deyil, ümummilli birlik prinsipini əsas götürürlər.

«Milliyyət» istilahı da iki mənada işlədilir:

1) millət mənsubiyyətin göstərilməsi kimi (pasportlarda və ya şəxsiyyət vəsiqələrində göstərildiyi kimi), xalq üçün səciyyəvi vəziyyətdən yuxarıda olan, lakin hələ tam formalaşmamış, millət pilləsinə çatmamış xalqın müəyyən inkişaf mərhələsini ifadə etmək üçün işlədilir;

2) ikinci mənada milliyyət özlərinin xüsusi mədəniyyətlərini yaratmış, lakin hələlik müstəqil siyasi yaşayış ərazilərinə malik olmayan adamlar birliyi. Hər ha-

lda, millətin öz dövlətini yaratması və onu inkişaf etdirərək möhkəmlətməsi üçün ümumbəşəri mədəniyyəti zənginləşdirə bilmək qabiliyyəti, millətin xüsusiləşməsi və ayrılması üçün bünövrə yaradılması əsas cəhətlərdən sayılır.

Millətin əhəmiyyəti aşağıdakılara əsaslanır:

a) millətlər çox sabitdir və bəzən minilliklər ərzində mövcud ola bilər;

b) onlar mədəni irs yaradırlar;

c) adamlar özlərini millətlə eyniləşdirirlər.

Fərdi dil, doğma torpaqla əlaqə, tarixdə və nəsillər silsiləsində yer alan mənsubiyyət fərdin öz müqəddəratını təyin etməsinin əsasını təşkil edir. Millətlər öz üzvləri arasında qüvvətli həmrəylik hissi və özgələrə qarşı antaqonizm yaradır. Bu xüsusiyyətlər ona gətirib çıxarır ki, millətlər ictimai hərəkətlərin və radikal ideologiyanın mənbəyinə çevrilir. Onların arasında millətçilik xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Millətçilik dedikdə, bunlar başa düşülür:

a) müəyyən yönümlər sistemi;

b) siyasi ideyalar sistemi;

c) ictimai hərəkət.

Millətçilik müxtəlif formada çıxış edə bilər:

1) şişirdilmiş vətənpərvərlikdən, öz milləti naminə qurbanlar verməyə hazır olmaqdan başlamış, ifrat ekstremist, militarizm və imperializmlə sıx bağlı olan formada;

2) millətçilik ideyaları millətin xüsusiliyini və müstəsnalığını ən yüksək dəyər saymaqla milli dəyərliyini həddən artıq vurğulamır. Bununla da millətin müstəsna tarixi missiyaya (seçmə millət) məxsus olması iddia edilib onun

üstünlüyünü əsaslandıran dəlillərin irrasionallığı, başqa millətlərə pis münasibəti, onları özünə tabe etdirmək və ya başqa xalqlara qarışmamaq ideyası formalaşır. Bir çox hallarda seçmə zamanı millətin irqi üstünlük təşkil etməsi üçün xüsusi missiyanı yerinə yetirməli olduğu fərz edilərək millətçilik irqçiliklə qarışdırılır. İrqçi doktrina ilə əsaslandırılmış millətçiliyə faşizmi misal göstərmək olar.

Digər etnik toplular kimi, millətlər də obyektiv surətdə, ayrı-ayrı adamların iradəsi və arzusundan asılı olmayaraq mövcuddur.

Adamların psixi xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl mədəni sərvətlər və münasibətlərlə şərtləndirilmiş etnik topluların əsas elementlərindən biridir.

Digər etnik toplular kimi, millətlər də obyektiv surətdə, ayrı-ayrı adamların iradəsi və arzusundan asılı olmayaraq mövcuddur. Bu və ya digər etnik topluya mənsubiyyət fərdlərə, onların həyat və davranış tərzinə təsir göstərir.

Bununla bərabər, ayrı-ayrı fərdlərin xüsusiyyətləri, onların şüurunda baş verən və davranışlarında ifadə olunan psixi hadisə və proseslər etnik topluların simasında əks olunur, onların spesifikasiyasına təsir göstərir.

İnsanlar psixiki xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl mədəni sərvətlər və münasibətlərlə şərtləndirilmiş etnik topluların əsas elementlərindən biridir.

2. Qlobal cəmiyyət anlayışı

“Cəmiyyət” istilahından gündəlik elmi dildə müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Spontan şəkildə meydana çıxan proses və formalar müəyyən bütövlük yaradır. Burada adamların ictimai həyatı məqsədəuyğun şəkildə təşkil ed-

ilir, həm də öz-özünə baş verən, bütün hadisələrə təsir göstərən tamliq törənir.

XVIII əsrdə cəmiyyət anlayışı meydana çıxan zaman o, müxtəlif şərhlərə yol verən geniş mənə daşıyırdı. Bunun nəticəsində ədəbiyyatda **cəmiyyət** istilahının həm də müxtəlif istifadə edilmə üsulları əmələ gəlir. Bu istilaha aşağıdakı müxtəlif mənaları göstərmək olar:

1. Cəmiyyətin geniş və ya böyük toplum kimi başa düşüldüyü təriflər. Bəziləri cəmiyyətin yer üzündə yaşayan bütün adamları əhatə etdiyini hesab edərək, bu anlayışın tutumu ilə “bəşəriyyət” anlayışının tutumunu eyniləşdirirlər.

Digərləri onun tutumunu ərazi birliklərinə qədər daraldır, məsələn, Azərbaycan cəmiyyəti Azərbaycan dövləti sərhədləri daxilində yaşayan bütün adamları və mövcud olan bütün ictimai həyat formalarını əhatə edir. Polşa sosioloqu F.Znanetsi cəmiyyəti birgə mövcud olan və çarpazlaşan, dövlət, millət, din kimi vahid hakim qrupa tabe olan qruplar sırası kimi müəyyən edir və bu mənada milli, islam, katolik və s. cəmiyyətlər haqqında danışmaq olar.

2. Cəmiyyəti daxilində spesifik münasibətlər sistemi olan toplum kimi müəyyən edən təriflər. Onlara hər şeydən əvvəl cəmiyyəti ictimai-iqtisadi formasiya ilə eyniləşdirən marksist tərfi aiddir (məsələn, kapitalizm cəmiyyəti və ya sosializm cəmiyyəti).

Bəzi sosioloqlar cəmiyyəti yalnız insanlar arasında mövcud olan münasibətlər şəbəkəsi və ya sistemi kimi müəyyən edir. Şəxslərin özləri birləşərək cəmiyyət olurlar, cəmiyyəti təşkil edən, onları bir-birilə bağlayan və onların arasında baş verən hadisələr seriyasıdır.

3. Cəmiyyəti insanların tələbatlarının müəşəkkil surətdə ödənilməsini, münaqişələrin qaydaya salınmasını, mədəniyyət və tərəqqiyə kömək göstərilməsini təmin edən təsisatlar və müəssisələr toplusu kimi müəyyənləşdirən təriflər. Bir sözlə, bu tərifləri “təşkilati” təriflər adlandırmaq olar, çünki onlar cəmiyyətin mahiyyətini ictimai təşkilədilmənin (təşkilatın) mövcud olması faktında görürlər.

4. Bəzi təriflərdə cəmiyyət insanın müəyyən yaşayış tipinə, yəni onun başqa insanlarla, onun fərdi varlığına zidd olan və ya onu tamamlayan insanlarla birgə mövcudluğuna deyilir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir adam sanki iki ölçüdə yaşayır: “mən” kimi (fərdi “mən”) və “biz” kimi (cəmiyyət).

5. Qruplardan və dövlət təşkilatına tabeçilikdə olmayan digər toplumlardan ibarət komplekslərin cəmiyyət adlandırıldığı təriflər. Bu mənada dövlət cəmiyyətə qarşı qoyulur: dövlət təsisatları və ictimai təsisatlar, ictimai təşkilatlar, ictimai təşəbbüs mövcuddur. Demək, cəmiyyət dövlət təsisatları ilə yanaşı və ya onlardan kənar yaranan bütün birgəyaşayış formalarıdır.

Bu nəzəriyyələr və görüşlər çoxluğu müəyyən dərəcədə “cəmiyyət” termininin sosiologiyadan kənar edilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin müəyyən qədər vaxt keçdikdən sonra həmin anlayış təkrarən “qlobal cəmiyyət” istilahi şəklində yenidən meydana çıxmışdır.

Bu istilahdan ona görə istifadə edilir ki, bizim sosioloqların fikrinə əsasən ictimai insanın formalarını bir-biri ilə bağlı olmayan, bir-birinə zidd olan topluların, qrupların və sahələrin birləşməmiş çoxluğu kimi nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Bundan başqa hətta gündəlik həyat təcrübəsi göstərir ki, bütün bizə məlum olan, bizim iştirak etdiyimiz ictimai həyat formaları müəyyən bir “birləşdirici çərçivə” ilə əhatə olunmuş və aralarındakı fərqlərə, xüsusiyyətlərə, antaqonizmlərə baxmayaraq, bir sıra ümumi əlaqələrlə bağlanmış, müəyyən ümumi normaya malikdirlər.

Qrupların əksəriyyəti üçün dil, din, ənənələr, ideologiya, dünyagörüş, elm, hüquq və əxlaq normaları kimi mədəni dəyərlər sistemi ümumidir. Bir sıra müxtəlif məqsədli qruplar, ictimai siniflər və digər toplular üçün ümumi olan bu dəyərlər sistemi hansısa daha geniş bir formaya malik olmalıdır ki, onun daxilində əmələ gəlsinlər və bu forma onların gözlənilməsinin “qeydinə qalsın” və dayacağı olsun.

Mədəni dəyərləri, qeyri-formal təsisatları, davranış etalonlarını və fəaliyyət normalarını yaradan, ayrı-ayrı qrupların mədəni integrasiyasını (birləşməsinə) təmin edən, müxtəlif, bəzən isə zidd dəyərlər sisteminə birləşməsinə təminat verən bu cür geniş formanı biz qlobal cəmiyyət adlandırırıq.

Qlobal cəmiyyət mədəniyyətin bəzi əsas elementləri və kompleksləri əsasında yaradılmış ictimai həyat formalarının bir növ sintezidir.

O, özünün mədəni üstqurumunu yaradan istehsal münasibətləri sistemi əsasında əmələ gələ bilər; o, müəyyən sivilizasiya tipi (məsələn, çox geniş və kifayət qədər sərbəst qlobal cəmiyyət tipi yaratmış texniki sivilizasiya) əsasında formalaşa, din və onun təsisatları əsasında yarana bilər və s. (məsələn, İrandakı müasir islam cəmiyyəti).

Qlobal cəmiyyətin strukturu, adətən, kifayət qədər

sərbəst olur, çünki burada vahid milli mədəniyyət, vahid dil və ümumi adət-ənənələr, həmçinin etnik normalar hüdudlarında antaqonist siniflər birgə mövcud ola bilər.

Qlobal cəmiyyət qrupları, dairələri, fərdləri, ailələri bir-biri ilə bağlayaraq, onların arasındakı münasibətləri nizamlayaraq, ən ümumi sosial əlaqə yaradaraq, onların zidd və ya eqoistik söylərini birləşdirən qüvvələr kompleksidir. Sosiologiyanın vəzifəsi – həmin cəmiyyətin strukturunu, təşkilini, onda baş verən birləşdirici prosesləri öyrənməkdən, onun hüdudlarında mövcud olan bir çox qruplar arasındakı qarşılıqlı asılılıqları üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Suallar:

1. “Etnos” və “etnik toplu” anlayışları haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Tayfa, xalq, millət dedikdə nə başa düşürsünüz?
3. Millət və milliyyət anlayışlarının fərqi izah edin.

VII. ŞƏXSİYYƏT VƏ ONUN SOSIAL KONSEPSİYASI

1. İnsanın mahiyyət anlayışı

“İnsan” anlayışı cəmiyyətin inkişafı və bəşəriyyətin fikir tarixinin uzun sürən təkamülü nəticəsində yaranmışdır. Amma insanın mahiyyəti ilə bağlı sualların cavabı hələ də açıq qalır. İnsan nə deməkdir? Bu sual yüzrlərlə elmin obyektinə və predmetinə olaraq qalır. Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, insan anlayışı haqqında fikirlər ideya mübarizəsi şəraitində yaranıb. **İnsan yer üzündəki canlıların ən yüksək, ali pilləsi olmaqla ictimai fəaliyyətin subyektidir.** Hələ lap qədimlərdə insana münasibət ziddiyyətli olduğu üçün bir sıra fikirlər səslənib. Məsələn, qədim yunan filosoflarından Diogen “əlimdə çıraq insan axtarıram”, Pifagor isə “bütün şeylərin ölçüsü olan insan təbiətin ayrılmaz hissəsidir” və ya «insan bütün şeylərin ölçüsüdür» – deyirdilər. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında insanın mahiyyəti ilə bağlı deyilir: “İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilənlərin vəhdətindən ibarət canlı sistemdir. İnsanın fiziki, morfoloji orqanizmi kainatda materianın ən yüksək mütəşəkkil formasıdır”.

Orta əsr islam fəlsəfəsində insan bütün hadisələrin

şərhində başlıca yer tutur. İslam filosofları göstərirlər ki, insanın mənəvi simasını müəyyən edən iki başlıca xətt var: **özünüdərkətmə və cəmiyyəti dərkətmə.**

Əsas etibarilə təkamülçülüyn və darvinizmin təsiri altında inkişaf edən təbiət elmlərində insan özünəməxsus zooloji növ kimi nəzərdən keçirilir. Belə hesab edilir ki, onun həm bütün anatomik xüsusiyyətləri, həm də fiziki, kimyəvi və ya psixi xüsusiyyətləri artıq heyvanlarda olan komplekslərin təkamül yolu ilə inkişafı nəticəsində yaranmışdır. İnsan ictimai varlıqdır və onun psixi inkişafı, əsasən, ictimai amillərin üstünlüyünün təsiri altında baş verir.

Elmi ədəbiyyatda bir çox hallarda insanın mahiyyəti insan orqanizmində fəaliyyət göstərən bioloji tələbatların ödənilməsini, ətraf mühitə real surətdə uyğunlaşmasını və həyatının qorunub saxlanılmasını şərtləndirən hərəkət qüvvələrinin və əsas qabiliyyətlərinin kompleksi kimi müəyyən edilir. Bu kompleks, əsasən, sabit və dəyişməzdir. İnsanın mahiyyətinin bu cür müəyyənləşdirilməsini naturalistik nöqteyi-nəzər, yəni insanın əsas xüsusiyyətləri kompleksinin bioloji cəhətdən şərtləndirilməsi və bioloji irsiyyət yolu ilə ötürülməsi nəzəriyyəsi irəli sürür.

Bəzi amerika sosioloqları və ilk növbədə, R.E.Park belə bir fikri irəli sürürdü ki, insan dünyaya gəlməklə insan olmur. Yeni doğulmuş körpənin orqanizmi və onun anadangəlmə xüsusiyyətləri fərdin davranışını müəyyənləşdirmir, yalnız insan toplusunda olmaq və ictimailəşmə prosesi insani xüsusiyyətləri formalaşdırır. Bu fikri əsaslandırmaq üçün həmin alimlər tamamilə təcrid olunmuş halda, məsələn, heyvanlar arasında böyümüş uşaqları misal olaraq göstərir və bununla bu cür

uşaqlarda insani keyfiyyətlərin olmadığını, yəni onların insan təbiətinin irsi, anadangəlmə mexanizmlərinə aid edilən xüsusiyyətlərə malik olmadığını sübut edirlər.

İnsanın bu sosial mahiyyətinin axtarışları tamamilə müxtəlif yollarla getmişdir. Kiçik qrupların və onlardakı tərbiyə proseslərinin tədqiqi belə bir nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, insan xüsusiyyətləri və davranışı arasındakı oxşarlığın mənbəyini anadangəlmə psixofizioloji strukturda deyil, insana olduqca böyük formalaşdırıcı təsir göstərən qrupların strukturunda axtarmaq lazımdır: ailədə, yaşlılar qrupunda, qonşular qrupunda və s.

Bütün bunlardan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, insan dünyaya gəldikdən sonra düşdüyü mühitdə öz yerini hiss edir və bu, onun özünü tanımasına, özünü dərk etməsinə səbəb olur. Eyni zamanda başqalarından fərqləndiyini anlamaqla tədricən cəmiyyəti dərk edir. Bu isə onun şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir.

Bu düşüncələr sosioloji axtarışları ictimai həyatın insan şəxsiyyəti amilinin eksperimental və digər empirik tədqiqi yoluna yönəldir.

2. Şəxsiyyət sosial sistem kimi

Sosiologiyada mühüm yer tutan xüsusi səviyyəli nəzəriyyələrdən biri də şəxsiyyət məsələsidir. Məlumdur ki, şəxsiyyət çoxtərəfli sistem olmaq etibarilə müxtəlif elmlər (fəlsəfə, psixologiya, tarix, antropologiya və s.) tərəfindən öyrənilir. Sosiologiya isə şəxsiyyəti cəmiyyətin məhsulu kimi, sosial münasibətlərlə qarşılıqlı təsirdə araşdırır. Sosioloji təhlil şəxsiyyətə sosial sistem kimi yanaşır, onun sosiallaşması prosesinin yolları və davranışı mexanizmini təhlil edir, bu proseslərdə sosial amillərin

rollarını aşkara çıxarır.

Sosiologiyada «fərd» dedikdə, bu və ya digər sosial birlik formasının ayrıca bir nümayəndəsi nəzərdə tutulur. Bu anlayış insanın real həyatının və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini ifadə etmir. «Şəxsiyyət» anlayışı isə bundan fərqli olaraq, insanın konkret mahiyyətini göstərir, onda yaşadığı cəmiyyətin sosial münasibətləri kompleks şəkildə təcəssüm olunur. Şəxsiyyətin başlıca cəhəti insanın fiziki təbiəti deyil, onun sosial keyfiyyətləridir. Bu keyfiyyətlər insanın mənlilik şüuruna, sərvətlər oriyentasiyasına malik olması, cəmiyyətə münasibətdə müstəqil mövqe tutması və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşmasıdır. Onlar öz-özünə yaranmır, mövcud cəmiyyətin sosial münasibətləri sisteminin məhsulu kimi çıxış edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan doğulduğu gündən şəxsiyyətdir, amma o, statistik məna daşıyır. Fərdin şəxsiyyət kimi (əsas, normal, reprezentativ, bütöv, adaptasiya olunmuş və s.) formalaşması üçün əsas üç elementin olması, cəmləşməsi vacibdir: **biogen, sosiogen və psixogen**. Bu elementlər fərdin sosiallaşmasında da mühüm rol oynayır. Elementlərdən birinin çatışmazlığı onun resosiallaşması və deformasiyası ilə nəticələnir. Bu üç element arasında üçbucağa bənzər bağlılıq var. Hətta elementlərdən birinin bir qədər çox inkişafı (bəzən bir dünyagörüşün artması kimi xarakterizə edilir) şəxsiyyətin öz davranışını, nitqini və hadisələrə, cəmiyyətə baxışını dəyişir.

Müxtəlif şəxsiyyətlərdə, onların sosial birliklər üzrə fəaliyyətində ümumi xarakterli və təkrar olunan sosial əlamətlər durur. Bunlar aşağıdakılardır:

- fəaliyyətin sosial məqsədi – şəxsiyyətin sosial

həyatda statusu və oynadığı rol; öz fəaliyyətində əldə rəhbər tutduğu normalar və şərtlər;

- yerinə yetirdiyi işlər sistemi – malik olduğu birliklərin səviyyəsi; sosial-psixoloji xüsusiyyətlər və fəallıq dərəcəsi.

Bizim hər birimiz duyuruq ki, ailədə, təhsildə, peşə sahəsində, yoldaşlarımız dairəsində, qonşular arasında və s. icra etdiyimiz sosial rolların məcmusu elə cəmləşir ki, o bizim daxili mahiyyətimiz, bizim əsl «mən»imiz olur. İctimai münasibətlə qarşılıqlı təsir altında yaranmış subyektiv «mən» davranışı o hallarda müəyyən edilir ki, fərd bir neçə rolun münəqişəsi ilə rastlaşmış olsun, mənsub olduğu bir neçə qrupun tələblərinin ziddiyyətli olduğu fakt qarşısında qalmış olsun. Belə hallarda uyğunlaşma obyektiv “mən”in rəhbərliyi altında baş verir. Cəmiyyət əks olunmuş «mən» vasitəsilə fərdi formalaşdırır.

Bunlarla yanaşı şəxsiyyət sosiologiyasında şəxsiyyətin tarixi tipləri, müxtəlif dövrlərdə insanla cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi də mühüm yer tutur. Yəni hər bir konkret dövrdə insanla cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri maddi, sosial və mənəvi şərtlərin birgə təsiri altında formalaşır.

Cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında münasibətlərdə **sosial birlik formaları** əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir. Ayrıca bir fərdin sosial birliyə və onun vasitəsilə cəmiyyətə qovuşması prosesi sosiologiyada **şəxsiyyətin sosiallaşması** adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin sosiallaşması onun şəxsi keyfiyyətlərinin sosial mühitdə əriyib itməsi, nisbi müstəqilliyinin aradan qaldırılması demək deyildir, əksinə, şəxsiyyət sosial sistemə nə qədər dərin və hərtərəfli

qovuşursa, o, özünəməxsus keyfiyyətlərini inkişaf və təzahür etdirmək üçün daha çox imkanlar əldə edir. Sosiologiya bunu əsas götürür ki, insan real ictimai qüvvədir, o həm ayrılıqda öz həyatının, həm də bütövlükdə sosial həyatın yaradıcısıdır.

Hər hansı bir cəmiyyətin əsas şəxsiyyəti dedikdə şəxsiyyət ideali deyil, representativ şəxsiyyət, yəni müəyyən bir cəmiyyətdə arzu olunan sayılıb-sayılmadığından asılı olmayaraq həmin cəmiyyətin üzvləri arasında nisbətən tez-tez rast gəlinən xüsusiyyətlər kompleksi nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək ki, representativ şəxsiyyət, dedikdə aşağıdakılar başa düşülə bilər:

1) statistik cəhətdən daha tez-tez rast gəlinən şəxsiyyət;

2) zahiri davranışdakı fərqlərə baxmayaraq, bir çox fərdlərdə mövcud olan ümumi tipik xüsusiyyətlərin kompleksi;

3) müəyyən mədəniyyətin ən ümumi dərəcələrini daha çox ifadə edən şəxsiyyət (məsələn, ingilis centlmeninin şəxsiyyəti).

Əsas şəxsiyyət dedikdə, bir zamanlar «xalq xarakteri» kimi hər hansı vəziyyətdə müəyyən xalq üçün səciyyəvi olan və onun üzvləri arasında daha çox təsadüf olunan, münasibət göstərmək üsulunu müəyyən edən xüsusiyyət və meyillər kompleksi başa düşülür.

Normal şəxsiyyət dedikdə isə bunları nəzərdə tuturuq:

a) statistik mənada şəxsiyyət;

b) adaptasiya olunmuş, uyğunlaşmış və özünü müəyyən edilmiş sosial meyarlar çərçivəsində aparan şəxsiyyət;

c) bütöv şəxsiyyət, yəni bütün tərkib elementlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərdiyi şəxsiyyət.

Aydındır ki, burada tibbi baxımdan normal şəxsiyyət haqqında söhbət getmir.

Hansı şəraitdə şəxsiyyət dezintegrasiyaya (parçalanmağa) məruz qala bilər? Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu, biogen, psixogen və sosiogen elementlər arasında ziddiyyətin nəticə-sində baş verə bilər. Məsələn, sinir sisteminin, sektorlar sisteminin və ya orqanizmin digər əsas funksiyalarının pozulması və s.

3. Fərdin sosiallaşma prosesi və onun mərhələləri

Sosiallaşma anlayışı elmi ədəbiyyata son zamanlarda daxil olmuşdur. Bəzi alimlərin fikrincə, sosializasiya fərdin inkişafının sosial cəhətdən şərtlənməsi deməkdir. Lakin bir qrup alim bu fikir ilə razılaşmır. Onlar belə hesab edirlər ki, sosiallaşmanın mahiyyətini insanın insanlaşması təşkil edir. Sosiallaşmanı yalnız fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsi ilə məhdudlaşdırmaq onu sosial təsirlərin passiv obyektinə çevirərdi.

Əlbəttə, bu prosesdə insan sosial təsirlərə məruz qalır. Lakin bu, insan ilə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin yalnız bir tərəfidir. İkinci və olduqca ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, insan müxtəlif sosial təsir və münasibətlərin obyektı olmaqla bərabər, həm də həmin təsir və münasibətlərin subyektidir, yəni insan bu prosesdə fəaldır.

Sosiallaşma prosesinin mərhələləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, çex alimi Jurovskinin fikirlərinə görə sosiallaşmanın 1-ci mərhələsində insan

sosial münasibətlər və normalar sisteminə yiyələnir. 2-ci mərhələdə o, şəxsiyyətlərarası münasibətləri mənimsəyir, 3-cü mərhələdə isə mənəviyyatca zənginləşir, öz qabiliyyət və istedadını şəxsi təcrübəsi əsasında inkişaf etdirir.

Rus alimi Q.M.Andreyeva da sosiallaşma prosesini üç mərhələyə bölür:

1) İlkin mərhələ (bu mərhələ uşaqlıq dövrünü əhatə edir).

2) Marginal sosiallaşma (yeniyetməlik dövrü).

3) Sabit və ya konseptual, ya da tam sosiallaşma (17-18 yaş, 23-25 yaşadək).

Şəxsiyyətin sosial orqanizmə inteqrasiyası sosioloji sistemin, fərdin sosial mühitin təsirinə reaksiyasının xarakterini aşkara çıxarır. Sosiallaşma prosesində üç ünsür müşahidə edilir.

1) şəxsiyyətin mövcud olan sosial normaları, dəyərləri, mədəniyyəti qəbul etməsi;

2) şəxsiyyətin öz baxışını, dəyərlər sistemini, sosial tələbatını formalaşdırması;

3) mənimsənilən dəyərlər və formalaşmış baxışlar, tələbatlar əsasında fərdin ictimai həyata qovuşması.

Müasir sosiallaşma nəzəriyyəsinin kökləri XIX əsrin fransız sosioloqu Q.Tardın əsərinə gedib çıxır. Bildiyimiz kimi, insan özünəməxsus olan fərdi xüsusiyyətlərə görə ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulur və şəxsiyyət kimi çıxış edir. “Şəxsiyyət” anlayışı “fərd” və “fərdiyyət” anlayışından həm fərqlidir, həm də onlar bir-bir ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. **Fərd** bölünməz deməkdir, bu anlayışda subyektin bölünməzliyi, bütövlüyü və ona xas olan xüsusiyyətlərin məcmusu birləşir. **Fərdiyyət** isə öz ifadəsini insanın təbii əlamətlərində və psixi xüsusiyyətlərində, hafizə, təxəyyül,

temperamet, kimi xarakterik xüsusiyyətlərində, insan simasının və onun fəaliyyətinin rəngarəngliyində tapır. **Şəxsiyyət** isə yalnız şüur və özünüdəketmənin yaranması ilə meydana çıxır. **Şəxsiyyət dedikdə, ictimai inkişafın məhsulu, ətraf gerçəkliyi dərk edərək dəyişdirən, müəyyən sosioloji funksiyaları yerinə yetirən, şüura və özünüdəketmə qabiliyyətinə malik konkret canlı insan nəzərdə tutulur.** Daha konkret desək, **şəxsiyyət-müəyyən ictimai siyasi şəraitdə insandır.** Cəmiyyətdə şəxsiyyətin vəziyyəti ictimai-siyasi şəraitlə müəyyən edilir. Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin həm obyekt, həm də subyektdir. Yəni insan ictimai münasibətlər şəraitində böyüyərək şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyətin malik olduğu ümumi, xüsusi və fərdi cəhətlər bir-birindən təcrid olunmuş formada deyildir. XX əsr, xüsusilə onun son illəri coşqun, xarakterik hərəkətlər dövrüdür, milyonlarla insan kütlələrinin tarixin gedişinə daha artıq dərəcədə nüfuz etdiyi bir dövrüdür. Sərt ictimai dönüşlər, dönüşlər və sarsıntılar, müxtəliflik, milli münasibətlərin kəskinləşməsi, dünyanın müxtəlif bölgələrində gedən müharibələr, bir ictimai sistemin – rus imperiyasının dağılması, zəmanəmizin görkəmli ictimai xadimlərinin ziddiyyətli, bəzən faciəli, dolaşlıq müqəddəratı, bütün bunlar hamısı şəxsiyyət və cəmiyyət, xalq kütlələri və şəxsiyyətin rolu məsələsinə dialektik, realist yanaşmanı tələb edir. Məlumdur ki, böyük şəxsiyyətlər tarixin dönüş dövrlərində, kəskin dəyişiklik və ictimai konfliktlər dövründə yetişir. Məsələn, Azərbaycanda Cavanşir, Şəmsəddin Eldəgiz, İbrahim Xəlilullah, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, I Şah Abbas, Nadir Şah Əfşar, Pənah xan, Cavad xan, Hüseynqulu xan, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində N.Nərimanov, M. Ə. Rəsulzadə, Türkiyədə

M.K.Atatürk kimi sərkərdələr və dövlət xadimləri, inqilabi fikir nəhəngləri yetişmişdir. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan cəmiyyətinin yetişdirdiyi Heydər Əliyev də belə şəxsiyyətlərdəndir. Aydınır ki, şəxsiyyətin yetişməsi yalnız cəmiyyətin tələbatı ilə deyil, həmçinin vaxtı çatmış tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün o anda cəmiyyətə lazım olan adamların qabiliyyəti ilə bağlıdır. G.V.Plexanov yazırdı: «Böyük adam təşəbbüscüdür, çünki o, başqalarından uzağı görür və başqalarından ehtiraslıdır».

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda elə nəsillər, elə tayfalar olub ki, onlar öz mübarizliyi, döyüşkənliyi ilə təkcə Qafqazda deyil, hətta Avropada da tanınıblar. Təbrizdə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar, Naxçıvanda Kəngərlilər, Bakıda Bakıxanovlar, Qazaxda Şıxlinski və Vəkilovlar, Borçalıda Yadigarovlar, Şəkidə Çələbilər, Gəncədə Ziyad-oğullar, Cavadxanlar, Qarabağda Cavanşirlər, Lənkəranda Talışinskilər və başqaları kimi el qeyrəti çəkən, ana Vətənin başı üstünü təhlükə alanda birləşib ayağa qalxan, onun hər qarışı uğrunda canlarından keçən oğullar yetişib.

4. Hərbi qulluqçunun şəxsiyyəti

Məlumdur ki, həyat tərzı bu və ya digər məşğulluq növlərinin əhəmiyyətliliyini ön plana çıxarır, müxtəlif zaman kəsımlərində onlar həyatı vacib mahiyyət qazanır, vərdıslərə, dəyərlərə və xarakterə çevrirlər. Cəmiyyətdə – birgə sosial yaşam mühitində, əmək bölgüsü, peşə kateqoriyalarının, dəyərlərin yerini və rolunu konkretləşdirir və onda ümumi özünə gərəkli olan xarakterik amilləri üzə çıxarır. Bunlar da ideal insan haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında mühüm rol

oynayır. Lakin təkcə peşə xüsusiyyətləri ictimai ideal insan haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün yetərli deyildir. Çünki insan hər hansı bir ictimai fəaliyyət zamanı bir çox rol oynayır və bunların hər biri müvafiq əməllər və davranışlarla bağlanır. Hərbçi şəxsiyyəti də məhz onun həyat tərz, peşə dəyərləri və digər ictimai-sosial fəaliyyətlə bağlı insani xarakter xüsusiyyətləri, yəni fərdi ilə ümuminin qarşılıqlı təsiri altında formalaşır. Hər şey şəxsiyyətin ictimai həyatda, birgə yaşayışda, hərbi həyat sahəsində hansı mövqe tutmasından, ictimai qarşılıqlı təsirdən başlayır. Uşaq və yeniyetmə bu mühitdə formalaşır, onda ilkin hərbi ruhu, təsəvvürləri və peşə marağı yaranır. Sonradan ümumi orta təhsil, ibtidai hərbi hazırlıq, çağırışçı olmaq ondakı marağa aydınlıq gətirir, onun peşə seçiminin müəyyənləşməsində baza rolunu oynayır, sonra seçim və xidməti fəaliyyət başlayır. Bu proses **birinci**, yəni uşaqlıq dövrü, “əsasi şəxsiyyətin” mənimsənilməsi, **ikinci**, yetkinlik dövrü, şəxsiyyətin mənəvi idealının “bütün mədəniyyət və ictimai təsisatlarla təmasda” öz məninin və insan idealının formalaşdığı dövrü, **üçüncüsü** isə şəxsiyyətin zənginləşmə mərhələsini əhatə edir. Bu ideal heç də mühitdəki mütləq etik ideala identik olmur.

Hərbi xidmət və ya hərbi təhsil illərində əsgər, kursant, peşəkar zabit qruplarında normal zabit, ideal hərbi şəxsiyyəti haqqında təsəvvürlər formalaşır. Onların hərbi xidməti, mədəni-etik və ictimai ideali bu qruplara məxsus həyat tərz, peşə dəyərləri, nizamnamə münasibətlərindən irəli gələn “oyun qaydaları” kompleksi, tərbiyə prosesi, nəzarət və sanksiyalar vasitəsilə təşəkkül tapır.

Ümumi şəkildə verilən bu modeli, qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsində olduğu kimi, fərdlər

müxtəlif cür keçir, adaptasiya olunaraq **resosiallaşır**, dəyərləri mənimsəyir və həyata keçirir, qruplarda başqaları tərəfindən, hansı funksiyanı və necə yerinə yetirmələrindən asılı olaraq qiymətləndirilir.

Bu kontekstdə hərbi şəxsiyyətinin formalaşmasına hərbi institutun öz dəyərləri ilə bərabər, mənsub olduğu dövlətin və cəmiyyətin dəyərləri də güclü təsir göstərir.

Hərbi dəyərlər tarixi, sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji və coğrafi dəyərlər olaraq müxtəlif xalqlarda özünü ölkənin geosiyasi və geostrateji mövqeyindən, ərazi genişliyi və böyüklüyündən asılı olaraq müxtəlif şəkildə büruzə verir.

Tarixən hərbi qulluqçunun şəxsiyyəti özündə sosial həyatın maskulinumunu – kişi başlanğıcını, kişi əxlaqının dəyərlərini ehtiva etmişdir. Necə deyirlər, sonranı fikirləşən qəhrəman olmaz! Cəngavər mədəniyyəti ürəklilik və əxlaqa söykənir. Onun üçün aqlın çağırışı deyil, ürəyin hökmü, əməlin nəticəsi deyil, özü əsas olmuşdur. Nəticənin qorxusundan ürəyin səsini boğmaq cəngavər-əsgər üçün yolverilməz olduğundan tale kultu (qismət) onun davranışının nüvəsini təşkil edir. Cəngavər–ərən dəyərləri çərçivəsində mərd olmayan kəs – namərd, nəse iyrənc bir şey kimi qavranılırdı.

XX əsrin müharibələrinin təcrübəsi iki nəzəriyyədə ümumiləşdirilir:

1. Texnoloji üstünlük nəzəriyyəsi.
2. Dinamik düşüncə nəzəriyyəsi.

Hər hansı düşünən peşəkar bu iki nəzəriyyədən heç birini inkar etmək istəməz. Mübahisə bunlardan hansına daha çox diqqət yetirməklə bağlıdır. Pentaqonda texnoloji üstünlük nəzəriyyəsi daha imtiyazlıdır. Lakin son dövrün

müharibələrinin təcrübəsini nəzərə alan bir çox hərbi mütəxəssislər (məsələn, Dəniz Piyada Korpus Universiteti Müasir problemlər kafedrasının rəhbəri Maykl Dongen Uayli) daha çox “Əla döyüş hazırlıqlı, intizamlı və şəxsi silahı ilə ustalıqla davranan dinamik düşüncəli əsgər” hazırlığına üstünlük verirlər.

Təbii ki, bu günün hərbi dəyərləri əsgərdən möhkəm iradə, həm də “soyuq”, çevik əqli mühakimə, hər cür çətin şəraitdə düzgün qərarvermə, əlaqələndirmə və idarəetmə tələb edir.

Qədim yunanlar üçün ideal şəxsiyyət fiziki, zehni və əxlaqi xüsusiyyətləri harmonik inkişaf etmiş insan, çinlilər üçün təvazökar, özü haqqında etinasız danışan insan, müasir Amerika xalqı üçün tam işgüzarlığa qapılmış, təşəbbüskar, bir qədər lovğa biznesmendir.

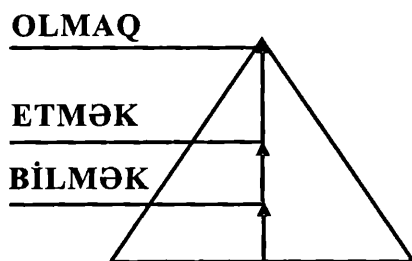
Ordu – xalq həyat tərzı yaşamış qədim qıpçaqlar, oğuzlar – türklər, azərbaycanlılar üçün ən ideal şəxsiyyət, özündə mətin döyüşçü keyfiyyətlərini birləşdirən insandır. Görkəmli şərqşünas-tarixçi L.N.Qumilyov qeyd edirdi ki, qədim türk cəmiyyətində məşhur kişiler dövlətli kişilerdən üstün tutulmuşdur. Böyük hərbi qələbələrə və igidliyə görə alınan “bəy” əsgəri adının türk cəmiyyətində həmişəlik əziz tutulmasının gerçək səbəbi, ümumiyyətlə, əsgəri idealların cəmiyyətdə ən yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsidir.

Qədim Ata kitabımız olan “DədəQorqud” boylarında xalqın çətin günlərində öndə vuruşanlar adlı-sanlı bəy ərənlər, alplar, bahadırlar, igidlərdir. Oğuzda yeddidən-yetmişə qədər savaş günü hamı bir nəfər kimi döyüşə səfərbər olub, Bayandır xanın böyük bayrağının altında, Qazan xanın başçılığı ilə düşmənlə savaşa atılırlar. Bu-

rada hökumət divanında təmsil olunan bəylər meritokratik (ingilis meritocracy – öz işini bilən, ləyaqətli, şərəfli) prinsip əsasında hakimiyyət pilləsində yer tuturlar. Onlar tutduqları yeri “öz qılınıcı və əkməyi” (çörəyi) ilə qazanıblar. Bəylərin “başına qaxınc, üzünə toxunc” – əskiklik gətirən şey onların “yalını-yalavacı” dolanaçaqla təmin edə bilməmələri, ən əsas isə el mənafeyini yağı düşməndən öz qılınıcı ilə qoruya bilməməsi ola bilər. Bu cəmiyyətdə ailə ənənəsi güclüdür. Hərbi hünəri, qılınç çalmağı oğul atadan görür, öyrənir, “süfrə yaymağı”, qonaq qarşılamağı qız anadan görür, öyrənir. Hamı-qoca-uşaq, kişi-qadın sağa-sola qoşa yay çəkməyi bacarır. Oğuzda ən böyük qəbahət öz əslinə, öz kökünə xəyanətdir. Yaltaqlıq, naimərdlik, satqınlıq, dost xəyanət, yalançılıq, təkəbbürlük, lovğalıq Tanrının sevmədiyini sifətlər hesab edilir. Oğuz şərəfi, oğuz ləyaqəti, oğuz güruru, doğmalara bağlılıq, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük, dürüstlük, ədalətlik, himayədarlıq, qorxmazlıq, cəzurluq kimi kişiyanə sifətlər oğuz ozanları tərəfindən öyülür. Türk soylarının hərbi fəzilətlərindən yazan məşhur ərəb alimi əl Cahiz – əl Bəsri (775-868-ci illərdə yaşayıb) də öz zamanəsində xilafət ordusunda döyüşən, mühüm hərbi və mülki vəzifələrdə çalışan türklər haqqında belə yazmışdır: “Türklər öz gücləri ilə əldə etdikləri az qənimətləri sədəqə kimi verilən bütöv bir səltənətdən üstün tuturlar, onlar elə bir xalqdır ki, yaltaqlıq, yalançılıq, aldatma, təfriqə, dedi-qodu, uydurma, böhtan, riyakarlıq, dost qarşı pislik bilməzlər.* Ərəblərin fikrincə, “türkləri döyüş meydanlarında öldürmək olar, lakin onları məğlub etmək mümkün deyil”.

Əbu Osman Əmr b. Bəhr əl Cahiz əl Bəsri. Türklərin fəzilətləri və ümumiyyətlə, xilafət ordusu haqqında Fəth b. Xaqana risalə B., 2001.

Şəxsiyyətin inkişaf dinamikası piramida tipli maketdə belə təsəvvür olunur:

bilik ↔ bacarıq ↔ vərdiş

Təbii ki, bu maket hazırki sxemindən şəxsiyyəti qiymətləndirmənin yüksək sonluq səviyyəsində aparılması ilə fərqlənir. Şəxsiyyətin formalaşdırılması ilə bağlı **təhsil standartlarında da təhsil alanların idrak, ünsiyyət və qeyri-iradi fəaliyyətlərinin keyfiyyəti**, şəxsiyyətin mühüm parametrləri olaraq ön plana çıxarılır.

Hərbi fəaliyyət zamanı hərbcı şəxsiyyətinin formalaşmasında da məhz hərbcinin idrak, ünsiyyət və qeyri-iradi fəaliyyətləri şəxsiyyətin keyfiyyətinin mühüm parametrləri olaraq nəzərə alınır. Tarixən və bu gün də hər bir hərbcı şəxsiyyətinə **döyüş qabiliyyəti prizmasından – döyüş məharəti və mənəvi-psixoloji dayanıqlıq** baxımından yanaşılaraq qiymət verilir. Təkcə fərdlər yox, hərbi qruplar və birliklər də bu kriterilərdən çıxış edilərək qiymətləndirilir. Hərbcı şəxsiyyəti bu mühitdəki dəyərlər əsasında formalaşır.

Döyüş qabiliyyəti yüksək döyüş hazırlığından, ondan doğan döyüşçü məharətindən, yəni həvalə edilmiş silah və texnikaya mükəmməl şəkildə yiyələnməkdən, çevik və modern düşüncə ilə onu idarə və tətbiq etməkdən, peşə və vəzifə borcuna, kimlik və mənlilik şüuruna, özünəhörmət

hissinə və şəxsiyyətə hörmət malik olmaqdan törəyir.

Hərbi məslək, peşə dəyərləri hərbi şəxsiyyətinin ən əsas keyfiyyət parametrləri olmaqla onu formalaşdıran əsas amildir. Hər bir əsgər və zabıtdə, hərbi qrup və birliklərdə döyüşdə qələbə əzmi və iradəsi hərbi vətənpərvərlik hissi ilə bağlıdır. Vətənpərvərlik hissi millətin tərəqqisi və mənlək şüurunun inkişafından asılıdır. Böyüməkdə olan gənc nəslin öz torpağına, ailəsinə, dövlətinə, adət-ənənələrinə məhəbbəti, milli şüurun formalaşmasında əsas rol oynayır.

Əsgərlik peşəsini digər peşələrdən fərqləndirən və onu peşədən daha çox bir həyat tərzinə çevirən yalnız ona məxsus olan yüksək əxlaq və mənəvi dəyərlərdir. Bu dəyərlər əsgərləri peşəyə istiqamətləndirən və məqsədlərini həyata keçirərkən onu mənalı edən xüsusi davranış və fəaliyyət formalarıdır. Peşə dəyərlərinə sahib olmayan əsgərin başqa sahələrdəki bilik və bacarığının da heç bir şey ifadə etmədiyi danılmaz bir həqiqətdir. Ölkə və millətin müdafiəsi kimi olduqca ağır, həm də ölüm-qalım dilemmalı, yüksək riskli, ancaq çox əhəmiyyətli və müqəddəs bir vəzifənin cavabdehliyini üzərinə götürən hərbi şəxslər ölkənin mənafeyinə, bayrağına, dövlət suverenliyinin, müstəqilliyinin qorunmasına və insanlarına sadıq, hər zaman və istənilən şəraitdə cəsur, dönməz və fədakar insanlar olmağa məhkumdurlar. Böyük idealların həqiqi bir xidmətçisi ola bilmək üçün bu xüsusiyyətlərin sırası rütbəlidən ən ali məqamdakı komandirə qədər hər bir əsgərdə olması dəyişilməz mütləq bir prinsip kimi qəbul edilməlidir. Bu məqamlardan hər hansı birinin zəifliyi və ya olmaması yalnız həmin əsgərlərin ləyaqətini zədələməklə qalmır, həm də yoldaşlarının həyatını təhlükəyə salmaqla bərabər

hərbi hissənin, birliyin ümumi vəzifələri yerinə yetirməsinə mane olur.

Suallar:

1. İnsanın mahiyyət anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. “Fərd”, “şəxsiyyət” anlayışları haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Reprezentativ şəxsiyyət dedikdə nə başa düşürsünüz?
4. Sosiallaşma prosesi nədir?

VIII. SOSIAL ƏLAQƏ VƏ MÜNASİBƏTLƏR

1. Sosial əlaqə anlayışı və onun mahiyyəti

Cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər arasında bağlılıq, asılılıq və qanunauyğunluqların olmasını qeyd etmişdik. Bu asılılıq və əlaqələr təkcə təbiətə deyil, insanlara, onların yaratdığı sosial qrup və toplulara da xasdır. İnsan təbiətdən ayrı yaşamır, eləcə də heç bir insan yalnız deyildir və təkbaşına dünyaya gəlməmişdir. Hər şeydən əvvəl bunu təbii əlaqələrlə, yəni valideyinlərlə bağlayaq. Başqa insanlarla da əlaqə və münasibətlər var. Ata və ana ilə olan əlaqələr təbii və qoparılması mümkün olmayan sağlam bir təmələ əsaslanır. Lakin digər insanlarla olan əlaqələrin təməlində təbiətdən gələn bir əlaqə yoxdur. Qısaca insanın hər iki bağlılığını, onun sosial əlaqəsi olduğunu deyə bilərik. İnsanın ətrafındakı hər bir şeylə, yəni təbiətlə, günəşlə, ulduzlarla, hava, su, bitki heyvan və s. ilə əlaqəsi vardır. Lakin insanın davranışının elmi

izahı baxımından (bizi insanın digər insanlarla olan əlaqə və münasibətləri maraqlandırır. Çünki bu cür əlaqə və münasibətlərdə bəşər aqlının təsiri və rolu çoxdur.

Cəmiyyətə bir bütöv, üzvi sistem, yəni arala-rında qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq münasibətləri və özünəməxsus funksiyaları olan hissələrdən yaranan şüurlu və **fiziki strukturlar kimi yanaşsaq, görərik ki, meqakosmik bütövdə bir çox sistem və altsistemlər və onları meydana gətirən fərqli hissələr vardır.**

Bu sistemlər, əsasən, açıq olub aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- **birdən artıq hissədən;**
- **aralarında qarşılıqlı asılılıq olan hissələrdən;**
- **bir bütövlük təşkil edən hissələrdən;**
- **şüurlu məqsədi olan bütövdən.**

Onu da bildirək ki, **açıq sistemlər əhatəsi ilə maddi, mənəvi enerji və bilik alış-verişində olan sistemlərə deyilir.** Hər bir lokal cəmiyyətdə daxil olduğu regional və global cəmiyyətlər sivilizasiyalarla əlaqə və münasibətdə ola bilərlər. Cəmiyyətlər bir sistem kimi müxtəlif şəkildə və səviyyədə özünütəşkil, özünüidarə, özünütəmin, xarici müdaxilə və təsirlərə qarşı müqavimət və açıqlığa malik olurlar. Cəmiyyətin səviyyəsi bir-birinə və bütövlükdə cəmiyyətə təsir edən alt sosial birliklər olan siniflərdən, təbəqələrdən, qruplardan, formal və qeyri-formal institutlardan, fərd və şəxsiyyətlərdən, onların arasında olan əlaqə və münasibətlər nisbətinin harmonik koordinasiya və idarəsindən yaranır. Çünki bunlar daim bir-biri ilə əlaqədə və bağlı vəziyyətdədirlər.

Burada dünyada gedən müasir prosesləri: rabitə, informasiya, kommunikasiyanın inkişafını, qloballaşmanı

nəzərə alsaq, müxtəlif cəmiyyətlərin həm xarici aləmə təsirini, həm də xarici aləmin konkret cəmiyyətə təsirini nəzərdən qaçırmamalıyıq. Cəmiyyətə, sistemə xarici təsirlər neqativ və pozitiv xarakterli ola bilər. Neqativin dəf olunması açıq cəmiyyətlərdə müqavimət qabiliyyətindən, pozitivin gizlincə gözlənilən mənafeyə çevrilməsi isə praktik bacarıqdan doğur. Xaricdən gələn bilik axını bu biliklərə ehtiyac duyan altsistemlərdə tətbiq olunur, əldə edilən müsbət nəticələr ümumi mənafeyə çevrilir, strukturunu dəyişərək onun inkişaf etməsinə səbəb olur. Biz belə çevrilməni **daxilə yönəli dəyişilmə** adlandırırıq. Bu prosesi cəmiyyətin öz davranışları haqqında bilik toplaması və bu biliyi əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərlə müqayisə edərək, düz gəlməyəni varsa onları düzəltmək kimi başa düşmək olar. Belə qarşılıqlı-faydalı əlaqə sistemin özünü təşkil edən gücdən (enerjidən) daha artığının **“sinerji”** yaranmasına səbəb olur. Cəmiyyət bu sinergetik təsirdən maksimum dərəcədə bəhrələnərək yeni inkişaf pilləsinə gədəm qoyur. Diqqət yetirsək görərik ki, cəmiyyət xarici əlaqələrdən, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq nəticəsində nailiyyətlər əldə edə bilər.

Sosial əlaqələr cəmiyyət şəklində formalaşmış insan kütlələrinin müəyyən bir xüsusiyyətidir. Sosial əlaqələri ictimai həyat xaricdə təsəvvür etmək mümkün deyil. Demək, sosial əlaqələr yalnız cəmiyyəti təşkil edən ayrı-ayrı insan qruplarında mümkün ola bilər. Sosial əlaqələrə bir adamdan artıq olan insan və qrupların bir-biri ilə əlaqəli olmalarını təmin edən çox mühüm bir məfhumdur. Əlaqə məfhumu ilə fizika və kimya elmləri də maraqlanır. Məsələn, iki maddi hadisə arasında olan əlaqəni fizika və kimya elmi müəyyən edir. Lakin belə əlaqə növlərində heç bir psixoloji ünsür yoxdur. Başqa

sözlə desək, bir-biri ilə bağlı olan şeylərin bir-birindən xəbəri yoxdur. Lakin sosial əlaqələrlə bir-biri ilə bağlı olan insanlar əks tərəfin varlığından xəbərdardırlar. Sosial əlaqələr insanların qarşılıqlı olaraq bir-birindən xəbərdar olmalarını tələb edir. Od ilə tüstü arasında əlaqənin olması hamıya məlumdur. Lakin bu əlaqə sosial əlaqə deyildir. Sosial əlaqələr daxil olan tərəflərin qarşılıqlı olaraq bir-birindən xəbərdar olmaları birbaşa sevgi və iş birliyinə, digər halda isə düşmənçilik və qarşıdurma duyğularına əsaslanır. Düşmənçilik və qarşıdurmanın sosial həyat üçün xoşagəlməz şərait yaratmaqlarına baxmayaraq, yenə də sosial əlaqələr hesab olunurlar.

Sosial əlaqələr iqtisadi, siyasi, hüquqi, dost, düşmən, şəxsi və qeyri-şəxsi vəziyyətlərdə ola bilər. Sosial əlaqə və münasibətlərin mürəkkəblik dərəcəsi cəmiyyət və qrupların mürəkkəbliyindən asılıdır. Sosial əlaqələr birləşdirici və ayırıcı xüsusiyyətlərlə səciyyələnə bilər.

Bir əlaqənin sosial əlaqə ola bilməsi üçün aşağıdakı keyfiyyətlər tələb olunur:

- a) ən azı iki adamın olması;
- b) əlaqədə olanların bir-birindən xəbərdar olması;
- c) əlaqənin mənalı olması;
- d) əlaqənin müəyyən bir müddət davam etməsi.

Sosial əlaqə bir adamın və ya qrupun özündən xaricdə fərd və ya qrupların müxtəlif davranış formalarını və arzularını nəzərə alan təzahür etdirdiyi əlaqəyə əsaslanan qarşılıqlı təsirdir.

Sosial əlaqə fərdin və ya sosial qrup üzvlərinin başqalarına qarşı nümayiş etdirdikləri zəruri davranış formalarıdır. Qısa və ümumi şəkildə desək, **sosial əlaqə, insan qruplarını yaradan fərdlər arasında qarşılıqlı**

əlaqə və münasibətlərdir.

2. Sosial əlaqələrin növləri

Sosial həyatda təzahür edən əlaqələrin müxtəlif növləri vardır. Bu əlaqə növləri insanların bir-birinə yaxınlaşması və uzaqlaşması nəticəsində meydana çıxır. Başqa sözlə desək, sosial əlaqələr bəzən birlik və sevgi, bəzən də düşmənçilik və qarşıdurma şəklində təzahür edir. İctimai həyatda müşahidə edilən sosial əlaqə növlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

a. Əməkdaşlıq

Əməkdaşlıq cəmiyyətin yaşayışının normal bir forması olub, qrupların və cəmiyyətin sabitliyinin əsas şərtidir. **Əməkdaşlıq iki və daha artıq insanın və ya qrupun ümumi bir məqsədi həyata keçirmək üçün maddi qüvvələrini, enerjilərini, biliklərini birləşdirərək hərəkət etmələrinə deyilir.** Əməkdaşlıq ümumi bir məqsədə doğru yönəlmiş birgə işə əsaslanan sosial əlaqə formasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətlər və ölkələr arasında da qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq mövcuddur.

b. Rəqabət

İctimai həyatda bəzi insanlar əməkdaşlıq şəraitində hərəkət edərək bir-birinə kömək edib, biliklərini birləşdirərək ümumi fayda naminə bir yerdə çalışdıqları halda, bəziləri bir-biri ilə yarışır və xüsusi məqsədləri naminə böyük səy göstərirlər. Bu cür davranışın əsasını göstərilən səy nəticəsində insanların əldə etdiyi mükafatlar təşkil edir. Rəqabətlə səciyyələnən əlaqənin son nəticəsində bir tərəf udmuş, digər tərəf isə uduzmuş olur. Amma bu rəqabətdən son nəticədə cəmiyyət xeyir görür. Məsələn, 100 m qaçış

zamanı yalnız bir nəfər qızıl medal alır və ya universitetdə yalnız bir neçə tələbə birinci ola bilər. Rəqabət bir çox hallarda müşahidə edilən mübarizə formasıdır.

Rəqabət bir motivasiya amili kimi həyatımızda geniş yer tutur. Bir çox sahələrdə, məsələn, idmanda, məktəb həyatında və s. rəqabət çox açıq şəkildə müşahidə olunur. Əgər rəqabət həddini aşarsa, o zaman bu sosial əlaqə növü cəmiyyət üçün təhlükə yarada bilər. Məsələn, rəqabət paxıllığa və düşmənçiliyə gətirib çıxarır. Rəqabət anlayışı müxtəlif cəmiyyətlərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, bəzi cəmiyyətlərdə rəqabət məhdud xarakter daşdığı halda, digər cəmiyyətlərdə rəqabət heç bir şeylə məhdudlaşmır. Rəqabət həm fərdlər, həm də cəmiyyət səviyyəsində müşahidə olunur.

Rəqabətin əsas məqsədi insanların bir-birini məhv etməsi deyildir.

Rəqabət insanların və ya cəmiyyətin bütün qüvvələrini fəallaşdıraraq, bir-birindən daha üstün müvəffəqiyyətlər əldə etmək üçün onların mövcud qüvvə və imkanlarının inkişafına səbəb olan müsbət sosial əlaqə formasıdır. Ancaq rəqabətdə ən əhəmiyyətli məsələ şəraitin və qaydaların hamı üçün eyni olmasıdır. Nəzarətli rəqabət cəmiyyətin inkişafını təmin edən çox əhəmiyyətli bir əlaqə formasıdır.

c. Mübahisə və münaqişə

Mübahisə dedikdə, müəyyən fikir ayrılığı nəticəsində fərdlər arasında baş verən proses nəzərdə tutulur. Mübahisələr heç də fərdlərin məhvi demək deyil. Mübahisənin xeyirli və ziyanlı cəhətləri var. Elmi mübahisələr elm-texnika, eləcə də iqtisadi və siyasi proseslərdə nailiyyətlərin əldə olunmasında mühüm rol

oynayır. Amma mübahisələrin münaqişə ilə nəticələnməsi də mümkündür.

Münaqişə-tərəflərin bir-birini ağrıtmak və bir-birinə zərər vermək istəyindən doğan bir prosesdir. Bu əlaqənin ən ibtidai və amansız forması müharibədir. Münaqişə iki və daha çox insanın, ya da qrupun bir-birini rədd etmələrini ifadə edən bir əlaqə formasıdır. Münaqişə həmişə məhvedici xüsusiyyətlərə malik olmur. Buna fərdlər, nəsillər, peşələr arasında olan münasibətlər misal ola bilər. Münaqişənin bir xüsusiyyəti də tərəfləri onların çatmaq istədikləri məqsəddən (hədəfdən) uzaqlaşdırıb, başqa məqsədə (hədəfə) nail olmaqdır.

ç. Razılığa gəlmə

Bütün hallarda mübahisə və münaqişələr güclünün qalib gəlməsi, qarşılıqlı razılaşma ilə sona yetir. Bu zaman mübahisəli məsələlərin həllində güclü və sübuta ehtiyacı olmayan arqumentlərə daha çox üstünlük verilir. Güc yolu ilə fərdlərin bir-birini məhv etmək cəhdləri və bu cəhdlərin baş tutduğu zamanda razılığa gəlinir. Bu zaman proses sosial qanunların dinamikası ilə araşdırılır və qiymət verilir. Tutaq ki, iki fərd arasında baş verən mübahisə münaqişə ilə nəticələnmiş və A B-yə xətər toxundurub. Bu hadisə məhkəmə yolu ilə həll olunur və hər kəs layiq olduğu cəzanı alır. Eləcə də məhəlli, regional və beynəlxalq mübahisə və münaqişələr də məhkəmələr yolu ilə həll edilə bilər. Elə mübahisəli məsələlər də olur ki, o, məhkəmə yox, super qüvvələrin və beynəlxalq təşkilatların vasitəsilə, danışıqlar yolu ilə həll edilir. Bu zaman tərəflərin razılığına əsasən məhkəmələrə ehtiyac olmur. Ona görə də deyirik ki, razılığa gəlmə əməkdaşlıqdan fərqlənən bir əlaqə növüdür. **Razılığa gəlmə tərəflər**

arasında minimum ümumi fəaliyyətin yaranmasıdır. Ona görə biz razılaşma hadisəsinə əməkdaşlığın real forması kimi baxa bilərik.

Razılaşma zamanı, müəyyən bir müddət ərzində, qarşılıqlı olaraq öz haqlarından imtina edərək razılığa gəlirlər. Razılığa gəlmə iki və ya daha çox insanın, ya da qrupun aralarında ola biləcək münaqişənin qarşısını almaq və ya onu zəiflətmək, ya da yox etmək üçün insanların bir-birinə təsir etməsi ilə səciyyələnən sosial əlaqə formasıdır.

3. Məkan, psixi və sosial kontaktlar

İnsanlar arasında olan istənilən münasibətlər məkanda hər hansı bir yaxınlıqdan, qarşılıqlı müşahidədən və adamlardan birində o birisinə maraq doğura biləcək cizgi və xüsusiyyətlərin olması faktının müəyyənləşdirilməsindən başlanır. Məkan kontaktı **vasitəsiz** (iki fərd bir-birini bilavasitə müşahidə edən və bilavasitə görüşən zaman) və **vasitəli** (məs., sahibkarlar işə götürmək üçün müəyyən informasiya əsasında fəhlə axtararkən) ola bilər. Hər halda fərdlərdə olan xüsusiyyətlərin qarşılıqlı münasibətinə gətirib çıxaran vasitəli və vasitəsiz kontakt sosial əlaqənin yaranması prosesində ilkin şərt və ilk elementdir.

Bir adamın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin müşahidəsi baş-qa adamı maraqlandıra bilər. **Maraq psixi kontaktın ilk elementidir.** Maraq həm qarşılıqlı, həm də birtərəfli ola bilər. Maraq oyada bilən xüsusiyyətlərə misal olaraq zahiri görünüşü, biliyi, müəyyən əşyalara malik olmanı və s. göstərmək olar. Qarşılıqlı maraq başqa adam tərəfindən marağın dərk edilməsindən, marağın səbəblərinin fərdin özü üçün aydınlaşdırılmasından və s. asılıdır. Sxematik şəkildə bunu belə göstərmək olar: A B-ni müşahidə

edir, onunla özünün mövcud tələbatlarına cavab verən xüsusiyyətlər baxımından maraqlanır. Öz növbəsində B A-da oyatdığı marağı dərk edir və öz tələbatları baxımından A ilə qarşılıqlı surətdə maraqlanır. Psixi kontakt hələ heç bir əlaqəni əmələ gətirmir. O, insanlar arasında sabit münasibətlərin yaranması yolunda yalnız bir mərhələdir. Psixi kontakt sosial kontakta çevrilə bilər (bəzən çevrilməyə də bilər). **Sosial kontakt ən azı iki adamın kontaktının əsası olan hər hansı bir dəyərin, bu dəyərlə əlaqədar hər hansı qarşılıqlı təsirin daxil olduğu müəyyən sistemdir.** Məsələn, satıcı ilə alıcı arasında olan kontakt.

Tezliyi və davamətmə müddətindən asılı olaraq kontakt-lar keçici və sabit ola bilər. Kontakta gətirib çıxaran maraqların şəxsin fərdi tələbatından və ya qrupun tələbatlarından yarandığından və kontaktlı təsisatlandırılmış maraqların həyata keçirilməsi prosesindən asılı olaraq kontraktlar şəxsi və formal ola bilər. Məsələn, qəzet oxucusu ilə satıcı arasındakı kontakt şəxsidir. Kontaktlar həm də şəxsiyyətli və predmetli ola bilər. Şəxsiyyətli kontaktlar partnyorun şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə və ya vəziyyətlərinə olan maraqlardan yaranır, predmetli kontaktlar isə onun malik olduğu predmetə əsasən yaranır. Sosial kontaktlar vasitəsiz və vasitəli ola bilər.

4. Sosial qarşılıqlı təsirlər

Qarşılıqlı təsirlər artıq müəyyən fəaliyyət və hərəkətlər dairəsini nəzərdə tutan sosial kontaktların əsasında inkişaf edir. Bu hərəkətlər kontaktın predmeti və ya əsası olan əşya və digər dəyərə aiddir.

Qarşılıqlı təsir-partnyor tərəfindən cavab reaksiyası oyatmağa, **partnyorun özünə yönəlmiş hərəkətlərin sistematik surətdə yerinə yetirilməsidir.** Bu zaman cavab reaksiyası, öz növbəsində, ilk təsir göstərəndə reaksiya doğurur. Başqa sözlə desək, **qarşılıqlı təsir-təsir edəndən, təsirə məruz qalandan, təsiri təmin edən vasitələrdən, təsirin insan davranışında əmələ gətirdiyi dəyişiklikdən, daha doğrusu, təsirin nəticəsindən ibarətdir.** Demək, **qarşılıqlı təsir ən azı iki fərdin və ya qrupun, yaxud fərd və qrupun hərəkətləri sistemidir.** Qarşılıqlı təsirlər olmadan ictimai həyat mümkün deyil, insanlar arasında mövcud olan qarşılıqlı təsir düşünülmüş, məqsədəuyğun tərzdə təşkil edilir. Bunun üçün kimlərə nə cür təsir etmək olar, necə təsir etmək daha məqsədəuyğundur, hansı vasitələrdən istifadə etmək lazımdır kimi məsələlər imkan daxilində müəyyənəlməlidir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, qarşılıqlı təsir heç də həmişə məqsədəuyğun xarakter daşıya bilmir. Çünki qarşılıqlı təsir mürəkkəb ictimai, iqtisadi və siyasi sistemlərə daxil olan və bir-birini tanımayan, hətta bir-biri haqqında fikirləşməyən insanlar arasında da mövcud ola bilər. **Qarşılıqlı təsirlər də vasitəli və vasitəsiz olur.** Məsələn, iqtisadi və siyasi sistemlərdə iştirak edən A-nın B ilə bağlı bir niyyəti yoxdur. Lakin onlar obyektiv asılılıqlar şəbəkəsi ilə elə bağlıdır ki, A-nın hər bir hərəkəti B-nin reaksiyasını oyadır. Baxmayaraq ki, onlar öz aralarında olan qarşılıqlı təsiri dərk etmirlər. Qarşılıqlı təsiri sosial hərəkətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Sosial hərəkətlər o hərəkətlərdir ki, onların məqsədi fərdlərin və ya qrupların davranışını və görüşlərini dəyişdirməkdən ibarət olsun.

Hər bir sosial hərəkət tərkibində aşağıdakı elementlə-

rin olduğu sistemdir:

1. Hərəkət edən (fəaliyyət göstərən) fərd.
2. Hərəkət obyektı və ya təsir edilən fərd.
3. Hərəkət vasitələri və ya alətləri.
4. Hərəkət metodu və ya vasitələrindən istifadə üsulu.
5. Təsir göstərilən fərdin reaksiyası və ya hərəkətin nəticəsi.

Davranış və hərəkət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Davranış orqanizmin daxili və xarici qıcıqlandırıcılara verdiyi cavabdır. Davranış reflektiv (qeyri-ixtiyari), dərk edilməmiş və qəsdən edilən, dərk edilən və ya şüurlu ola bilər.** Davranışın yalnız bəzi növləri, yəni müəyyən məqsədə çatmaq üçün başlanılmış qəsdən edilən, şüurlu əməllər kompleksi və fəaliyyət göstərəninin həmin məqsədə çatmağı təmin edən vasitələrin seçilməsi ilə yerinə yetirilən davranışı hərəkət adlanır. Lakin tələbatların, maraqların mövcudluğu hələ kifayət deyil ki, fərd və ya qrup onları ödəmək üçün hərəkət etməyə başlasın. Bunun üçün müəyyən vadaredici qüvvə, hərəkətləri icra etməyə müəyyən sabit daxili hazırlıq olmalıdır. Bəzən fərd müəyyən emosiyaların, ani əhval-ruhiyyənin və s. təsiri altında hərəkət edə bilər. Lakin nadir hallarda bu cür hərəkətlər sistematik, təkrar olunan, sabit və ardıcıl surətdə mühüm məqsədə nail olmağa yönəlmiş hərəkətlərə çevrilir.

Qarşılıqlı təsirin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) qarşılıqlı sosial təsir insanların görəcəkləri işlərə təsir edir. Qarşılıqlı təsir insanların bir-birinə qarşı gördüyü işlərin mənbəyi rolunu oynaya bilər;

b) qarşılıqlı sosial təsir insanları ictimai həyat üçün

formalaşdırır. Qarşılıqlı təsir insanların əməkdaşlığını və onun sabitliyini təmin edir;

c) qarşılıqlı sosial təsir sosial maddələr yaradır.

Beləliklə, qarşılıqlı təsir istilahı çox geniş hadisələr dairəsini əhatə edir. Buna görə də bəzi sosioloqlar buradan belə bir nəticə çıxarırlar ki, qarşılıqlı təsir əsas sosial prosesdir və hər hansı bir cəmiyyətdə, hər hansı bir miqyasda baş verən bütün hadisə və prosesləri qarşılıqlı təsir hadisələrinə aid etmək olar. Qarşılıqlı təsir zamanı bəzən adam özü də hiss etmədən başqasının, yaxud da başqalarının təsirinə düşür, onlara qoşulur, beləliklə də, adamın hisslərində, zövqündə, münasibətində, eləcə də davranışında müəyyən dəyişiklik baş verir.

5. Sosial münasibətlər və asılılıqlar

Qarşılıqlı təsir sabit sosial münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Sosial əlaqə həm bu, həm də digər növ münasibətlərdə yaranır. Odur ki, həm bu, həm də o biri növü əhatə edən kifayət qədər geniş tərif tətbiq etmək olar. İki partnyorun (fərdlər və sosial qrupları) əlaqələndirici hissəni (münasibətin “platformasına” çevrilən hər hansı bir əşyanı, marağı, yönəlişliyi, ümumi dəyəri), partnyorların bir-birinə nisbətən mütləq yerinə yetirməli olduqları vəzifələri, borcları və ya müəyyənləşdirilmiş funksiyalar məcmusunu əhatə edən müəyyən sabit sistemi sosial münasibət adlandırmaq olar. Sosial münasibətlər, həmçinin vasitəli surətdə kontaktda olan insanlar arasında mövcud ola bilər. Demək, sosial münasibətlər sosial sistemlərin çox geniş dairəsini əhatə edir (iki uşağın dostluğu, müəllim və şagird arasındakı tərbiyə münasibətləri, iki dövlət arasında ittifaq və s.).

İndi isə **sosial asılılıq** probleminə diqqət yetirək. Sosial asılılıq ya bir cəmiyyətdə yaşayan adamlar arasında yaranan asılılıqları, ya da adamların bir-birinə cəmiyyət üzvləri kimi göstərildiyi dərk edilən qarşılıqlı təsirdən əmələ gələn asılılıqları ifadə edə bilər. Asılılıq anlayışı sosiologiyada mühüm rol oynayır, çünki asılılıqların təhlili qanunların yaradılmasının əsasını təşkil edir. Lakin asılılıq sosial münasibətlərin ancaq müəyyən elementidir.

Suallar:

1. Sosial əlaqə anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. Sosial əlaqələrin növləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Sosial asılılıq nədir?
4. Psixi kontaktın ilk elementi nədir?

IX. SOSIAL TƏSİSATLAR VƏ SOSIAL TƏŞKİLATLAR

1. Sosial təsisat anlayışı və funksiyaları

Elmi dövriyyədə çox zaman sosial təsisat anlayışı sosial institut anlayışının sinonimi kimi işlənir.

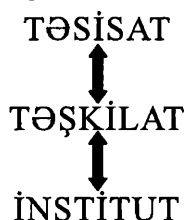
Dilimizdəki təsisat sözü ərəbcə olub, “təsis” sözünün cəmini bildirir.

İnstitut sözü isə latın dilindən tərcümədə təsisat, ictimai qaydaların müəyyən dairəsini əhatə edən hüquq normalarının məcmusu kimi anlaşılr. Demək, sosial təsisat məqsəddən asılı olaraq hər hansı bir ictimai qaydanın əsasını, təməlini qoymaq, yaratmaq kimi başa düşülə bilər. Başqa sözlə, sosial təsisat sosial sifarişə – “nə etməli?” sualına, dərk olunmuş problemə cavabı özündə ehtiva edərək prosesin başlanğıcını bildirir. Prosesin davamı isə “necə etməli?” sualını cavablandıran “təşkilat” anlayışı

ilə bağlıdır. Təşkilat müəyyən məqsədlə bağlı fəaliyyəti həyata keçirən müvafiq bir qurumdur.

Əvvəlcə şəxssiz struktur olaraq yaradılan təşkilat sonra şəxsləndirilərək fəaliyyətə başlayır. Fəaliyyətin ilkin nəticələrindən sahənin, institutlaşmış, müəyyənləşmiş ictimai qaydaların hüquq normalarının həyatı başlayır.

Sxematik şəkildə bu prosesi belə təsvir etmək olar:

İndi isə qısaca şəkildə məsələyə tarixi kontekstdən baxaq. Tarixən insanlar yaşadıkları təbii, coğrafi, ictimai, iqtisadi məkan və mühitin şərait və şərtlərindən asılı olaraq öz maddi, mənəvi ehtiyac və tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif əmək fəaliyyətləri ilə kollektiv şəkildə məşğul olmuşlar. Bu birgə fəaliyyət, məşğulluq növündən asılı olaraq, ayrı-ayrı özünəməxsus həyat tərzinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Fərqli cinsi məşğulluqdan müxtəlif fərdi və qrup fəaliyyətləri sahələrinə keçən insanlar get-gedə mürəkkəbləşən əmək bölgüsü ilə bağlı olaraq yeni-yeni kollektiv və fərdi fəaliyyət sahələri təsis etmişlər. Bitkiçilik və əkinçiliklə məşğul olan insanlar ictimai birgə yaşayışın oturaq – icma formasını, ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olan insanlar isə köçəri – elat formasını qurmuşlar. Sonralar müxtəlif peşə, sənət sahələri ilə bağlı ixtisaslaşmalar nəticəsində bu formal qurumlar məqsəddən asılı olaraq daha mürəkkəb əmək bölgüsü və onlarla bağlı təsisatlar, təşkilatlar və institutlar yaratmışlar. Bu proseslər zamanı təbii və ictimai şərait və şərtlər

nəticəsində ictimai birgə yaşayışın icma və elat formaları birləşərək insanların yaratdığı ən mürəkkəb və sosial-siyasi təsisat olan dövləti qurmuşlar. Beləliklə, insanlar öz ictimai həyatlarını bir sıra sahələr: iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni sistemlər və altsistemləri (hüquqi, hərbi, təhsil, səhiyyə və s.) ilə bağlı, zaman və məkan sifarişlərindən asılı olaraq, öz ehtiyaclarını ödəyəcək təsisat, təşkilat və institutlar yaratmış və bu proses indi də davam edir. Təsisat, təşkilat və institutlar ictimai-iqtisadi, sosial-siyasi və texniki inkişafın, elmi-mədəni nailiyyətlərin səviyyəsindən asılı olaraq yeniləşir, bəziləri sıradan çıxır, əvəzində yeniləri yaranır. İnsanların bu fenomenal ixtirası nəticəsində sosial həyat, gündəlik yaşayışın kollektiv forması varlığımızın ən mühüm sahələrinə sirayət edərək davamlı xarakter alır.

Beləliklə, sosial institut dedikdə, insanların bu və ya digər ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş, tarixən yaranan və möhkəmlənən, davamlı olan, daim yeniləşən sosial qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarının müəyyən dairəsini əhatə edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Sosial institut insanların həyatı vacib ehtiyaclarını (yetərli qədər ixtisaslaşdırılmış səviyyədə) mütəmadi olaraq daim yeniləşən, etibarlı şəkildə təmin edən sosial fəaliyyətlər qaydasıdır.

Beləliklə, **cəmiyyətin sosial təşkili çərçivəsində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən spesifik funksiya və birlik sahələri sosial institutlar adlanır.** Sosial institut xarici görünüşünə görə müəyyən maddi vasitələrlə təchiz edilmiş və konkret sosial funksiyaları yerinə yetirən müəssisələrin və şəxslərin məcmusudur.

Onların ümumi toplusunu dörd əsas mənada qruplaşdırmaq olar:

1. İnstitut (təsisat) termini birgəyaşayış üçün mühüm işləri qaydaya salmalı olan müəyyən şəxslər qrupuna aid ola bilər. Bu mənada biz ictimai funksiyaları yerinə yetirən müəyyən şəxslər qrupunu təsisat adlandırırıq.

2. Bu istilah, həmçinin qrupun bəzi üzvləri tərəfindən yerinə yetirilən funksiyalar kompleksinin müəyyən təşkilat forması mənasını verə bilər.

3. Hərdən bu terminlə bəzi səlahiyyətli fərdlərə qrup üzvlərinin tələbatını ödəmək və ya onların davranışını nizamlamaq məqsədi güdən, ictimai şəxssiz funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verən maddi təsisatlar və hərəkət formaları sistemini də ifadə edirlər.

4. Bəzən qrup üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bəzi sosial rollar da təsisat adlanır. Məsələn, əgər desək ki, məhkəmə sosial təsisatdır, onda 1-ci mənada məhkəmədə işləyən adamlar qrupu, 2-ci mənada məhkəmənin yerinə yetirdiyi funksiyaların təşkilati formaları nəzərdə tutulacaqdır. 3-cü ən mühüm mənada qrup tərəfindən məhkəməyə həvalə edilmiş funksiyaları yerinə yetirmək üçün məhkəmənin sərəncamında olan müəssisələr və vasitələr institut adlandırılacaqdır. Nəhayət, 4-cü mənada biz hakim və ya prokurorun sosial rolunu təsisat adlandırırıq.

Sosial təsisatları müəyyənləşdirməyin müxtəlif üsullarından – maddi, formal və funksional üsullardan danışmaq olar. Lakin bütün bu mənalarda sosial təsisatın əsas hissəsini təşkil edən müəyyən ümumi elementləri fərqləndirmək lazımdır. Onlar elə təsisatlar sistemlərindən ibarətdir ki, bu sistemlərdə qrup üzvləri tərəfindən

müəyyən şəxslər mövcud fərdi və qrup tələbatını ödəmək naminə digər şəxssiz funksiyaları yerinə yetirmək səlahiyyəti alırlar.

Sosial təsisat ictimai həyatda aşağıdakı funksiya və vəzifələri yerinə yetirir:

a) üzvlərə özlərinin müxtəlif növlü tələbatını ödəmək imkanı yaradır;

b) sosial münasibətlər çərçivəsində üzvlərin hərəkətlərini nizamlayır, yəni arzu olunan funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin edir və arzuolunmaz davranışa qarşı cəza tədbirlərini həyata keçirir. Şəxssiz ictimai funksiyaları saxlayaraq və təkrarən yaradaraq ictimai həyatın sabitliyini müəyyənləşdirir;

c) fərdlərin istək, amal və münasibətlərini qovuşdurur və toplanan daxili birliyini təmin edir.

Müasir cəmiyyətdə hər bir adam saysız-hesabsız təsisatların əmək və xidmətlərindən istifadə edir. Qısaca desək, hər bir adam özünün həyatı tələbatını ödəməyə can atarkən təmasa və sosial münasibətlərə girib tələbatının ödənilməsi vasitələrini yaradır. Sonra bu vasitələri əldə etmək üçün işləyir, başqa adamlara təsir göstərir və ya onların əməllərinə reaksiya verir, yəni o, hər addımbaşı fəaliyyət və davranışını nizamlayan müxtəlif təsisatlar şəbəkəsinə düşür.

Hər bir təsisatın öz məqsədi (geniş mənada funksiyası), yəni onun fəaliyyətini əhatə edən məsələlər dairəsi vardır. Məqsədinə çatmaq üçün təsisatın ixtiyarında vasitə və müəssisələr var. Bunlar maddi, rəmzi və ya qeyri-maddi vasitələr ola bilər. Məsələn, məscid bir dini təsisat kimi maddi vasitələrə (binalar), rəmzlərə (ulduz, aypara) və dindarların inandıqları bu inam vasitəsilə onların

davranışına təsir göstərən qeyri-maddi predmetlərə sahibdir.

İndi isə bir sıra mühüm sosial institutlara nəzər salaq:

a) Ailə və nikahın sosiologiyası. Ailə sosial institut kimi cəmiyyətin yaranması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir ki, onun inkişafının ilkin mərhələsində qadın-kəşi, böyüklər və kiçiklər arasındakı münasibətlərə qəbilə-tayfa adətləri ilə nəzarət edilirdi. Əxlaqın, dinin, sonradan isə dövlətin meydana gəlməsi ilə ailə də əxlaqi, dini və hüquqi xarakter aldı.

b) Təhsilin sosiologiyası-sosioloji bilik sahəsi olub sosial institut kimi, inkişaf qanunauyğunluğu sistemini və funksiyalarını, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir prosesini öyrənir. Təhsil institutu öz sosial funksiyalarına görə nisbi müstəqil olub, təhsilin tarixi inkişafında varisliyi saxlamaqla, cəmiyyətin inkişafına və fəaliyyətinə fəal təsir göstərməklə kifayətlənir. Məsələn, mülki və hərbi institutlara nəzər salaq. Mülki institutlar cəmiyyətin sosial inkişafı üçün mütəxəssislərin, hərbi institutlar isə cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi və dövlətin əsas atributlarından olan ordu quruculuğunun inkişafına təsir göstərir. Bəzi həqiqi müddətli hərbi xidmət (əsgəri xidmət) də sosial institut sayılır. Bu cür institutlar oxşar olsalar da, bir-birindən, yəni mülki institutlardan fərqlənirlər. Bu fərqi bir misalla izah edək: mülki cəmiyyətdən orduya gələn fərd özü ilə mülki həyatın bir neçə elementini də orduya gətirir. Onun mülki həyatdan gətirdiyi elementlər hərbi institutlarda inkişaf etməyə bilər. Amma fərdin hərbi mülki cəmiyyətə apardığı elementlər mülki cəmiyyətdə inkişaf edə bilər. Hətta hərbi institutların elementləri mülki cəmiyyətin inkişafına da təsir göstərir. Bir də

digər institutlardan fərqli olaraq hərbidə qeyri-formal institutlara çox az rast gəlmək olar.

c) Dinin sosiologiyası-sosial institut kimi dinin mənşəyini, cəmiyyətdə yerini və rolunu, inkişaf qanunauyğunluqlarını, digər sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Bütün təsisatları formal və qeyri-formal təsisatlara bölürlər. Bu formal bölgüdür. Təsisatlar yerinə yetirdikləri mühüm vəzifələrə görə də fərqlənilər. Bu bölgü sosial topluların yerinə yetirdikləri başlıca funksiyalara cavab verir. Aşağıdakı təsisatları fərqləndirək:

a) iqtisadi təsisatlar, nemət və xidmətlərin istehsalı və bölgüsü, pul dövriyyəsinin nizamlanması, əməyin təşkili, bölgüsü və s. ilə məşğul olan bütün təsisatları bu-raya aid edək. Onlar cəmiyyətin maddi bazası əsasında formalaşırlar;

b) siyasi təsisatlar, yaxud hakimiyyətin qurulması və müdafiəsi ilə bağlı olan təsisatlar. Siyasi təsisatlara hökumət, parlament, siyasi partiyalar və s. kimi təsisatlar daxildir;

c) ictimai təsisatlar. İctimai təsisatlar dedikdə, biz könüllü birləşmə yolu ilə təşkil olunan bütün təsisatları – yerli cəmiyyətləri, mədəniyyət dərnəklərini, klubları və şirkət birliklərini, nəhayət, qrup üzvlərinin davranışına nəzarət edən təsisatları nəzərdə tuturuq.

Təsisatların qarşılıqlı əlaqəsi insanlar arasında əlaqə və münasibətlərin gedişinə çox böyük təsir göstərir.

Təsisatların qarşılıqlı əlaqəsi və integrasiyası aşağıdakı bir neçə prinsipə əsaslanır:

a) fərd şəxsiyyətin strukturlarına nail olmaq, yek-cinsliyinə çatmaq və bütün tələbatlarını ödəmək üçün

təsisatların müxtəlif tiplərində iştirakına;

b) əməyin əhəmiyyətli dərəcədə bölgüsünə və yerinə yetirilən funksiyaların səmərəli əlaqəsinə.

Qeyri-formal təsisatlar dedikdə isə, formal təsisatların tərkibində və ayrıca, gizli, eləcə də aşkar fəaliyyət göstərən qruplar başa düşülür. Belə ki, formal təsisatların qeydiyyatı, dövlət təminatı olduğu halda qeyri-formal təsisatlar öz-fəaliyyət və öz-özünü təminat prinsipi ilə fəaliyyət göstərirlər.

2. Sosial təşkilat anlayışı və onların idarə edilməsi

Təşkilat istilahının bir neçə mənası var:

1. Mütəşəkkil şəkildə müəyyən məqsədlərə çatmaq niyyətində olan məqsədli qrup və insanlar birliyi deməkdir. Bu məna müasir sosiologiyada qəbul edilmiş geniş mənadr.

2. İnsanlar və müxtəlif hərəkət vasitəsinə sərəncam vermək və onları idarə etmək üsullarını, funksiyaları əlaqələndirmək, cəhdləri tarazlaşdırmaq, habelə bu cəhdlərin nəticələrinin ayrı-ayrı vəzifələri yerinə yetirən adamların birliyi vasitəsilə müəyyən məqsədin əldə edilməsinə yönəldilməsinin üsulları nəzərdə tutulur. Bu mənada əməyin, nəqliyyatın və s. təşkilindən danışılır.

3. Tələbatın ödənilməsinin yol verilən üsullarını müəyyənləşdirməklə, birgəyaşayış prosesində meydana çıxan problem və münaqişələri həll etməkdə birgəyaşayışı təmin edən, cəhd və hərəkətləri tarazlaşdıran, bir sözlə, ictimai həyatda qayda-qanun yaradan fərdlər, yarımqruplar və təsisatlar, sosial nəzarət vasitələri, sosial rollar və dəyərlər sistemlərinin hərəkət üsulları (etalonları) sistemi nəzərdə tutulur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial təşkilatların tərifi məsələsi mübahisəlidir. O, başqa mənalarda da işləne bilər. Məs., bəziləri sosial təşkilatla ictimai quruluşu eyniləşdirməyə meyl edirlər.

Biz ictimai quruluş dedikdə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin stratifikasiya sistemi, yəni aşağıdan yuxarıya prinsipi üzrə sinif və təbəqələrə bölünməsinə nəzərdə tuturuq.

Sosioloqlar formal və qeyri-formal təşkilatları bir-birindən fərqləndirirlər. Formal təşkilat müəyyənləşdirilmiş bütün sosial rollardan, formal təsisatlardan, formal sanksiyalar sistemindən, bir sözlə, hüquqi yolla müəyyənləşdirilmiş göstəriş və kodekslərin formalaşdırılmış sistemlərindən yaranır. Qeyri-formal təşkilat dedikdə, biz gündəlik qarşılıqlı əlaqələrin gedişində spontan surətdə meydana çıxan sosial rollar, qeyri-formal təsisatlar və qeyri-formal sanksiyalar başa düşürük.

Suallar:

1. Sosial təsisat anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. Sosial təsisatın funksiyaları barədə nə bilirsiniz?
3. Sosial təşkilat anlayışı nədir?
4. Sosial təşkilatların idarə edilməsi barədə hansı məlumatınız vardır?

X. SOSIAL NƏZARƏT

1. Sosial nəzarət sistemi

Təsisatları nəzərdən keçirərkən qeyd etmişdik ki, onlar sosial nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir. Bu necə nəzarətdir və o, sosial əlaqə ilə hansı münasibətlərdədir? Sadəlövh sualdan başlayaq. Hansı səbəbdən tanışlar görüşərkən bir-birinə baş əyir və gülümsəyirlər? Nəyə görə Yeni ildə tanışla-rımıza arzu və istəklərimizi yazırıq? Bir sözlə, niyə insanlar gündəgün öz funksiyalarını eyni şəkildə yerinə yetirirlər? Bütün bunları sxematik şəkildə göstərmək olar: qrupun bir üzvü müxtəlif şəraitdə başqaları tərəfindən başa düşülmək üçün özünü necə aparmaq lazım olduğunu dərk edir, başqa üzvlərin ondan nə gözlədiklərini, habelə öz davranışına qarşı hansı reaksiyaları gözləyə biləcəyini anlayır. İctimai həyatın təşkil olunmuş gedişi ona əsaslanır ki, qrup üzvləri davranışının qarşılıqlı surətdə qabaqca görülməsi və gözlənilməsi, həqiqətən də,

baş verir. Lakin əgər belə davranış olursa, əgər hərəkətə qarşı olan reaksiya bu qrupda yol verilən reaksiyalar cərgəsinə sığışmırsa, sanksiyalar qrupa tətbiq edilir.

Demək, hər bir sosial qrup bir sıra inandırma, göstəriş və qadağa üsulları, məcburiyyət və fiziki zorakılığa qədər təzyiq sistemləri, tanımaq, hörmət etmək, irəli çəkmək, mükafatlandırmaq üsulları sistemi işləyib hazırlayır. Bunun hesabına fərdlərin, yarımqrupların davranışı qəbul olunmuş hərəkət etalonları və dəyər meyarlarına uyğunlaşdırılır. Bu sistem **sosial nəzarət sistemi** adlanır.

Heç də bir hərəkətə cəmiyyət tərəfindən eyni dərəcədə nəzarət etmək və qiymət vermək mümkün deyil. Hər bir sosial qrupda adamın malik olduğu şəxsi dairəsi qrupun daxili birliyindən, qrup təsisatları xarakterindən və fərdin mövcud qrupda tutduğu mövqedən asılı olaraq geniş və ya məhdud ola bilər. Məsələn, qrup üçün çox mühüm vəzifə tutan fərd daha məhdud şəxsi mühitə, yəni nəzarət olunmayan hərəkətlər dairəsinə malikdir, çünki onun əməlləri bütövlükdə qrup üçün əhəmiyyətlidir. Qısaca deyilsə, hərəkətin bütövlükdə qrupa nə qədər çox aidiyyəti varsa, bu hərəkət onun birgəyaşayışına nə qədər çox təhlükə yaradırsa və ya hər hansı əməl bu birgə həyatın gedişi üçün nə qədər çox vacibdirsə, qrup tərəfindən nəzarət bir o qədər güclü olur.

Sosial nəzarət sisteminin fəaliyyəti bir neçə prinsipə əsaslanır:

a) qrupda onun mədəniyyəti və dəyər meyarlarının hamı tərəfindən qəbul olunması prinsipi. Məlum olduğu kimi davranış onun əsasına çevrilən bioloji impulslardan doğur. Lakin bu impulslar müxtəlif üsullarla ödənilə bilər və onların təmin olunma vasitələrinin seçilməsi

mədəniyyətin qəbul etdirdiyi dəyərlər sistemindən asılıdır;

b) tərbiyə yolu ilə davranış: hərəkət və hərəkətə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş şəkildə, yəni qrupun qəbul etdiyi üsulla reaksiya vermək etalonlarının tətbiqi prinsipi. Ailənin, məktəbin, qonşuların, dövlətin, dinin, daha geniş mənada ictimai mühitin təsiri, ictimai həyata daxil olan gənclərə nəzakətli davranışın, əxlaqın əsaslarının ənənələrini yaradır. Bu, insanın tanınmağa və özünün təhlükəsizliyini daxili mexanizmlərində duymağa yönəlmiş söylərini şərtləndirən fərdi xüsusiyyətlərinin daxili mexanizmlərində tanı(n)ma, qəbuletmə və edilmə şəxsiyyətin daxili tarazlığının qorunub saxlanması üçün zəruridir. Uzun müddət ərzində sistemə olaraq tanınmaq, qəbul edilmək imkanından məhrum olan adam tərəddüdlərə meyillidir və onun şəxsiyyəti dezintegrasiyaya məruz qalır;

c) daxilində fərdin hərəkət edə bildiyi və fərdlərin davranışına fəal surətdə müdaxilə etmək imkanı verən maneələr sistemi yaradan formal və qeyri-formal təsisatlar sistemi prinsipi.

2. Sosial nəzarət sisteminin elementləri

Sosial nəzarət sisteminin elementləri **adətlər, vərdişlər və sanksiyalar** sistemindən ibarətdir.

Adət davranışın elə təsbit edilmiş növüdür ki, qrupun müəyyən əxlaqi qiymətləri onunla bağlıdır və onun pozulması neqativ sanksiyalar doğurur. Adət dəyərlərin tanınmasında müəyyən məcburiyyət və vəziyyətin müəyyənləşdirilməsinin məcburiliyini nəzərdə tutur. Adət zəif adamlara yer verməyi və kömək etməyi, yaşlılara

hörmət göstərməyi, qrupda yüksək vəzifə tutan şəxslərlə etikaya uyğun davranmağı və s. tələb edir.

Demək, adətlər, qrupun qəbul etdiyi dəyərlər sistemi ilə, sonra isə bu dəyərlərin mövcud ola bildiyi vəziyyətlərin müəyyən edilmiş tərfi ilə və onlara uyğun davranış etalonları ilə bağlıdır.

Vərdiş müəyyən vəziyyətlərdə qəbul olunmuş, qrupun neqativ (mənfi) reaksiyasını doğurmayan davranış üsuludur. Hər bir fərd öz vərdişlərinə (məsələn, tezdən durmaq, gimnastika ilə məşğul olmaq, xüsusi biçimli baş örtüyü və ya paltar geymək və s.) malik ola bilər. Bütün qrup və ya yarımqrupun qəbul etdiyi vərdişlər də ola bilər. Belə olan halda biz həmin vərdişləri ənənə kimi dəyərləndiririk. Bu cür vərdişlər kiçik qrupdan böyük qrupa ötürülə və sonda adətə çevrilə bilər.

Sanksiyalar. Biz sanksiyaları fərdin sosial cəhətdən davranışına qrupun reaksiyası kimi qiymətləndirə bilərik. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, hər bir qrup üzvünün çox geniş davranış dairəsi vardır, hətta onun şəxsi dairəsinə daxil olan işin bir çoxu sosial cəhətdən əhəmiyyətliyədir. Ona görə də sanksiyaların da dairəsi genişdir.

Sanksiyalar **neqativ** (cəzalar) və **pozitiv** (həvəsləndirmələr, mükafatlar) ola bilər. Adətən, danışiq dilində sanksiya sözü dedikdə, ancaq cəzalar sistemi nəzərdə tutulur. Lakin burada biz bir sözlə, qrup tərəfindən öz üzvlərinin davranışına göstərilən pozitiv reaksiyaları da göstəririk. Daha sonra sanksiyaları **formal** (yəni formal təsisatların müəyyən davranışa reaksiyası) və **qeyri-formal** (yəni mənbəyi ictimai rəydə, dost və qonşu dairələrdə, qeyri-formal təsisatlarda olan reaksiyalar) sanksiyalara bölürük.

Nəhayət, sanksiyalar yolu ilə daxili təzyiqin mahiyyəti

baxımından aşağıdakı sanksiyaları fərqləndirək:

hüquqi sanksiyalar və ya müəyyən hərəkətlərə görə qanunlarla nəzərdə tutulan cəza və mükafatlandırma sistemləri;

etik (əxlaqi) sanksiyalar və ya qəbul olunmuş əxlaqi prinsiplərdən irəli gələn fərqləndirmələr, məzəmmət və töhmətlər sistemi;

statik sanksiyalar və ya özlərini qəbul olunmuş qaydadan fərqli şəkildə aparan adamların məruz qaldıqları istehza, etinasız münasibətlər sistemi;

dini sanksiyalar və ya hər hansı bir dinin göstəriş və qadağalarını pozan və ya onlara əməl edən davranışa görə ehkamlar və inamlar sisteminin nəzərdə tutduğu mükafatlar və cəzalar.

Bu dörd növ sanksiya qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır.

Mədəni cəmiyyətlərdə sanksiyaların, adətən, hansı xüsusi növlərinə rast gəlmək olar?

Aşağıdakı təsnifatı əsas tutaraq onları nəzərdən keçirək:

- **neqativ qeyri-formal sanksiyalar**: bunlar heyrət, kə-dər, narazılıq, istehza, əxlaqi məzəmməti bildirmək mənasında, yoldaşlıq münasibətləri saxlamaqdan boyun qaçıрмаq və sairədən ibarətdir. Bu sanksiyalar ona görə təsir göstərir ki, onlar müəyyən güzəştlərdən məhrum edilmə, müəyyən sosial müdafiə münasibətlərindən kənar edilmə və s. şəklində mühüm ictimai nəticələrə gətirib çıxarır;

- **neqativ formal sanksiyalar** qanunla nəzərdə tutulan aşağıdakı cəzaların bütöv bir sırasından ibarətdir: hər hansı növdən olan xəbərdarlıqlar, məzəmmətlər, cərimələr,

həbslər, vətəndaş hüquqlarından məhrum edilmə, əmlakın müsadirəsi, ölüm hökmü, təcrid olunma və s. Bu cəzalar qorxutma yolu ilə, həm də eyni zamanda qeyri-ictimai və ya cəmiyyətə zidd hərəkətlərə görə nələr gözlənilməliyi barədə qabaqcadan bildirilən xəbərdarlıq kimi təsir göstərir;

- **qeyri-formal pozitiv sanksiyalar** və ya sosial əhatənin davranış etalonları və dəyərlər sistemində müvafiq gələn, qrup üçün faydalı olan pozitiv davranışa göstərdiyi reaksiyaları təqdir və həvəsləndirmələrə əsaslanır. Bunlar rəğbət bildirmək, müəyyən işlərdə müəyyən fərdin nüfuzunun etirafı, şöhrət və s. ibarətdir;

- **formal pozitiv sanksiyalar** hakimiyyət orqanları tərəfindən pul mükafatı, irəli çəkilmə, medal və ordenlərlə təltif, fəxri və yüksək vəzifələrə qoyma, yüksək mükafatın verilməsi, abidələrin ucaldılması və s. ibarətdir. Bu sanksiyalar sistemi hüquqi, etik, statik və dini sanksiyaların daim kombinasiya edilməsinə əsaslanır.

Sanksiyaların tətbiqi hərbidə daha parlaq nəzərə çarpır. Hər şeyin məcburiliyi əsas götürülən orduda formal və qeyri-formal sanksiyaların tətbiqi də məcburidir. Orduda sanksiyaların tətbiqi şəxsiyyətin formalaşmasında, nizam-intizamın yaradılmasında daha mühüm rol oynayır.

Onu da qeyd edək ki, bəzən qeyri-formal sanksiyalar xüsusən uğurlu ola bilər. Çünki adamlar, ümumiyyətlə, cəzalardan qorxsalar da, onların şəxsi istəklərinə və subyektiv "mənliliklərinə" toxunan istehza və nifrətdən daha çox qorxurlar.

Suallar:

1. Sosial nəzarət sistemini necə başa düşürsünüz?

2. Adət, vərdişlər, sanksiyalar haqqında nə deyə bilərsiniz?

3. Orduda sosial nəzarət haqqında hansı anlayışlarınız var?

4. Sanksiyaların növlərini göstərin.

XI. SOSIAL QRUPLAR

1. Sosial qrupların növləri

Məlum olduğu kimi, insanlar cəmiyyətdə tək yaşamırlar. Xüsusən də onlar öz arzu və istəklərini həyata keçirmək, məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif birliklər yaradırlar. Bunlar, adətən, qrup adlandırılır.

Sosioloji ədəbiyyatda qrupların bir çox müxtəlif təsnifatına rast gəlmək olar. Amerikalı sosioloq Y.Y.Yubenk bütün qrupların təsnifatı üsullarını toplamış və yeddi prinsip müəyyən etmişdir:

- a) etnik və ya irqi mənsubiyyət əsasında təsnifat;
- b) mədəni inkişaf səviyyəsi əsasında təsnifat;
- c) qrup strukturu tipləri əsasında təsnifat;
- ç) qrupun daha geniş toplularda yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr əsasında təsnifat;
- d) qrup üzvləri arasındakı üstünlük təşkil edən kontakt

tipləri əsasında təsnifat;

e) qruplarda çıxış edən müxtəlif rabitə növləri əsasında təsnifat;

ə) başqa prinsiplər üzərində əsaslanmış müxtəlif təsnifatlar.

Bütün bu təsnifatlar müəyyən dərəcədə əsaslandırılmışdır. Lakin təsnifat ixtiyarı üsuldur və onun düzgünlüyü, dəqiqliyi üçün aşağıdakılar həlledici əhəmiyyətə malikdir: idraki dəyərlilik, aydınlıq və bitkinlik.

Qrupun problemini nəzərdən keçirərkən onun özünü tez-tez qruplara bölürük.

Üzvlərinin sayı 3 nəfərdən 30 nəfərədək olan birlikləri **kiçik qruplar** adlanır. Onlar, adətən, dostluq əlaqələri vasitəsilə əlaqələndirilir, şəxsi kontaktlar onlarda üstünlük təşkil edir və üzvlər arasındakı münasibətlər qeyri-formal təşkilatlarla tənzimlənir. Lakin üzvləri arasındakı münasibətlər dəqiq xidməti təlimatlarla tənzim edilən, xüsusi vəzifələri yerinə yetirməli olan, yüksək dərəcədə formalaşmış kiçik məqsədli qruplar da mövcud ola bilər (məsələn, düşmənin ərazisində fəaliyyət göstərən kiçik kəşfiyyat qrupu).

Üzvlərinin sayı 30-dan 100-ə qədər və daha çox olan birliklər **orta qrup** adlandırmaq olar. Amma qrupun say tərkibi daim dəyişdiyi, artıb-azaldığı üçün orta qruplar ayrıca öyrənilmir və çox vaxt böyük qrup kimi nəzərdən keçirilir. Əgər orduya nəzər salsaq, kiçik qrupa manqa, taqım, orta qrupa bölük, tabur və alayı aid etmək olar. Amma onda böyük qrupa yanaşma tərzı dəyişir. Ona görə ki, böyük qrupun sayını müəyyən etmək düzgün olmur. Bu baxımdan da orta və böyük qruplar birlikdə öyrənilir. Ümumiyyətlə, **elə qrup böyük qrup adlandırılır ki, onun**

bütün üzvlərinin bir-birini şəxsən tanıması mümkün deyil. Böyük qruplardan danışarkən biz, adətən, on minlərlə üzvü olan kütləvi birlikləri, böyük sinfi, etnik, dini və digər qrupları nəzərdə tuturuq. Kiçik qruplarla böyük qruplar arasında orta qruplar da mövcuddur.

Qruplar həm də **ilkin və əlavə** qruplara da bölünür. İlkin qruplar kiçik qrupların xüsusi növüdür. Bu qruplarda əlaqə insanların vasitəsiz, şəxsi kontaktlar, yüksək emosionallıq, onların birgə fəaliyyətə cəlb edilməsi ilə təmin olunur. İlkin qrup, əsasən, uşaqlardan, valideynlərdən və onların valideynlərindən ibarətdir. Qrup, hər şeydən əvvəl, üzvlərin şəxsi maraqları vasitəsilə birləşdirilir. Amerika sosioloqu Küli ailələrdə yaranan qarşılıqlı təsirlərin hissi əlaqələrdə və digər üzvlərin taleyi üçün şəxsi məsuliyyətdən irəli gələn xarakterini qeyd etmişdir.

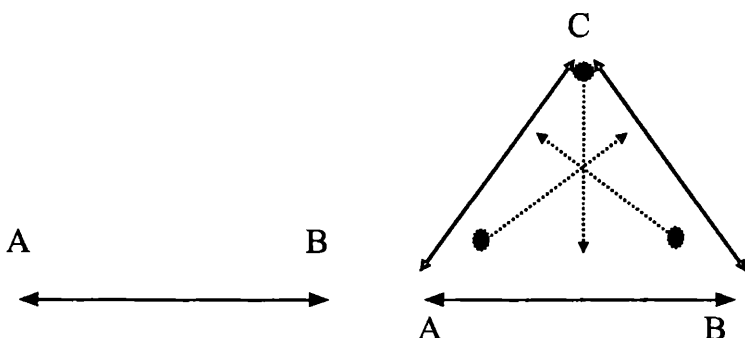
Əlavə qruplar müəyyən məqsədlərin reallaşdırılması üçün təşkil olunmuş, əsas etibarilə vasitəli predmet kontaktlarının prinsiplial əhəmiyyətə malik olduğu və ya üstünlük təşkil etdiyi müxtəlif qruplardır.

Bunlardan əlavə **qeyri-formal** və **formal** qruplar da mövcuddur. Qeyri-formal qruplar o qruplardır ki, onların daxili əlaqəsi yalnız təsisatların təşkilinə və qeyri-formal nəzarətə əsaslanmış olsun. Məsələn, müəyyən rayonun, şəhərin, yaxud qəsəbənin sakinləri hələ təşkil olunmamış və yalnız hələlik sıx qonşuluq əlaqələri yaratmışlar.

Beləliklə, sosial qruplar olduqca müxtəlifdir, bu adla bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən, olduqca müxtəlif birgəyaşayış formaları əhatə edilir. Sosiologiyanın vəzifəsi bu birgəyaşayış formalarının təsnif edilməsindən, onların tərkib elementlərinin, quruluşunun və onlarda baş verən proseslərin təsvir edilməsindən ibarətdir.

2. Mikrostruktur və makrostruktur qruplar

Sosial əlaqə müəyyən sabit birliklərin, müxtəlif növ və formalarda çıxış edə bilən sosial topluların yaranmasına gətirib çıxarır. Sosial toplunun əsas növlərindən biri qrupdur. **Bir-biri ilə təsisatlarla tənzim edilən münasibətlər sistemi ilə bağlı olan, müəyyən ümumi dəyərlərə malik və başqa toplulardan hər hansı bir fərqləndirici əlamətə görə seçilən müəyyən sayda (üç nəfərdən az olmaya-raq) adamlar qrup adlandırılır.** İki nəfər arasındakı münasibətlərə qrupun səciyyəvləndiyi xüsusiyyətlər xas olmur. Qrup yalnız o vaxt yaranır ki, vahid sosial qurum çərçivəsində A-nın təkcə B ilə deyil, həm də C ilə, eləcə də B və C arasında münasibəti olsun. İki və üç nəfərdən ibarət birliklər arasındakı fərqi qrafik şəkildə belə göstərmək olar:

Qrupun əmələ gəlməsi üçün daxili quruluşun, yəni təsisatların nəzarət formasının, hərəkət etalonlarının olması vacibdir. Qrupun özünün dəyərləri, yəni birləşmə

mərkəzi, rəmzi, şüarı, ideyası, maddi bazası və s. olmalıdır. Bunlar qrupda birlik hissinin və qrupa mənsub olmaq duyumunun inkişafı üçün zəruridir.

Fərd qrupa özünün bütün şəxsiyyəti ilə deyil, yalnız həmin qrupda icra etdiyi ictimai rolu ilə mənsub olur. Hər bir qrup az və ya çox dərəcədə öz üzvünün fiziki etalonunu, yəni onun zahiri görkəmini müəyyən edir. Ordu da və başqa qruplarda fiziki model olduqca dəqiq, ətraflı müəyyən edilir. Qrup həm də öz üzvünün mənəvi etalonunu və ya onun öz hərəkətlərində reallaşdırmalı olduğu mənəvi xüsusiyyətlər kompleksini müəyyən edir.

Qruplar öz üzvlərinin sayını məhdudlaşdırma bilər və bunun əsasında onlar aşağıdakı qruplara bölünür:

1) qapalı, yəni qrupun yeni üzvlərinə çox dəqiq qəbul meyarları təqdim edən qruplar;

2) məhdud, yəni qəbul meyarlarının ciddiliyi bir qədər az olan qruplar;

3) açıq, yəni arzusu olan hər kəsin daxil ola bildiyi və yeni üzvlərə qarşı heç bir tələblərin irəli sürülmədiyi qruplar.

Adətən, qrup yeni üzvlərin qəbul olunması üsulları və qrupdan çıxma qaydalarını müəyyənləşdirir, bununla da qrupun və özünün təsir dairəsini təmin edir.

Qrupun tərkibi həmişə dəyişkən olur. Onun üzvləri qrupu tərk edir, vəfat edir, yeni üzvlər gəlir, lakin tərkibinin dəyişməsinə baxmayaraq, qrup bəzən yüz illər ərzində bütöv bir tam kimi sabit surətdə mövcud olur. Qruplar reallaşdırdıqları məqsəd əsasında, eyni bir əraziyə mənsubiyyət əsasında, qəbul edilən ideologiya, din, dil və s. əsasında xüsusiləşə bilər. Xüsusiləşmə prinsipi yeni üzvlərin qəbul olunması meyarlarına da,

demək, qrupun daxili həmcinsliyinə də həlledici təsir göstərir. Həmcinslik yaşa, milli mənsubiyyətə, irqi, dini, milli eyniliyə görə müəyyən edilə bilər.

Qrupun tərkib elementləri, sistemi və onların qarşılıqlı təşkili prinsipləri qrupun strukturu adlandırılır. Tam inkişaf etmiş qrupun strukturu haqqında danışarkən biz mikrostruktur və makrostrukturları qeyd etməliyik.

Mikrostruktur – fərdlərin, münasibətlərin, bir sözlə, ən kiçik tərkib elementlərinin düzümü və tərtibidir. Makrostruktur–ictimai siniflər, təbəqələr, kateqoriyalar, böyük birliklər, iri təsisatlar kimi böyük tərkib elementlərinin düzümü, tərtibi və qarşılıqlı uyğunlaşdırılmasıdır.

Tam inkişaf etmiş qrupun mikrostrukturunu daha yaxından gözdən keçirək. Qrupun üzvlərinin mövqeləri, sistemi qrupun mikrostrukturunu yaradır. Sosial mövqe, sosial status qrupda müəyyən rolun icrasının qazanılmış olduğu nüfuz və ya tanınma dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Lakin makrostrukturların öz xüsusi qanunları vardır və onlarda baş verən hər şeyi mikro-strukturlarda əmələ gələn proseslərdə izah etmək mümkün deyil. Hər bir xalqın siniflər sistemi yalnız kiçik qruplarda baş verən psixososial proseslərdə deyil, həm də və hər şeydən əvvəl istehsal münasibətlərinin obyektiv sistemi ilə müəyyən edilmişdir. Demək, makrostruktur mikrostrukturların yalnız cəmi və ya sintezidir. Qrupun makrostrukturları müxtəlif etalonlar üzrə yarana bilər. Cins və yaş kateqoriyalarından çıxış etsək, qrupun demoqrafik strukturunu alırıq. Peşə kateqoriyaları sistemi, məsələn, peşə kateqoriyaları arasında say mütənasibliyi və onların mütənasibliyinin dəyişməsinə nəzərə alaraq, qrupun peşə strukturu sxemini əldə edərik.

Suallar:

1. Sosial qrup anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. Sosial qrupların növləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Mikrostruktur və makrostruktur qruplar haqqında hansı məlumatlarınız var?

XII. MƏQSƏDLİ BİRLİKLƏR

Sabit sosial əlaqənin obyektiv surətdə mövcud olduğu insan birliklərinə sosial qruplardan başqa digər sosial toplular da aiddir. Onların arasında ən mühümləri bunlardır: müəyyən məqsədləri reallaşdırmaq üçün yaradılan məqsədli birliklər, hər hansı bir ərazi və ya mədəni mənsubiyyətə əsaslanmış ərazi və etnik birlikləri, cəmiyyətin stratifikasiya bölgüsünü əks etdirən sosial siniflər və təbəqələr, nəhayət, bütöv cəmiyyət (qlobal cəmiyyət).

1. Məqsədli birliklər sosial toplu kimi və onların növləri

Məqsədli birliklər təşkilatçıların müəyyən məqsəd və niyyətlərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edəcəyi şüurlu surətdə nəzərdə tutularaq yaradılan qruplardır.

İnsan öz məqsədinə çatmaq üçün üç üsuldən istifadə edə bilər: başqalarının nə etdiyini nəzərə almayaraq müstəqil surətdə; başqaları ilə mübarizədə; başqaları ilə əməkdaşlıq etmək yolu ilə.

Üzvləri bir-biri ilə birləşdirən maraqlardan asılı olaraq məqsədli birliklər müxtəlif olurlar. Onlar iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi, idman, əyləncəli, xeyriyyə, yoldaşlıq və s. məqsədləri həyata keçirən qruplardır. Qrupun məqsəd müxtəlifliyi də onların tərkibində, həcmində, fəaliyyət üsullarında və s.-də dəyişikliyə, çoxşaxəliliyə gətirib çıxarır.

Məqsədli birliklər ümumi məqsədlərə çevrilə bilən oxşar məqsədlərə can atan adamları əhatə edir. Yeri gəlmişkən, «**oxşar**»la «**ümumi**»nin ictimai həyatda mühüm rol oynayan fərqlərini qeyd edək. Ümumi məqsədlər çox yaxın şəxsi münasibətlərlə birləşmiş adamların məqsədləridir. Bundan əlavə, məqsədli qruplar çox vaxt məqsəd oxşarlığından başqa heç bir şeylə bir-biri ilə bağlı olmayan adamları birləşdirir. Bu birliklərin bir neçə ümumi cəhəti vardır.

a) onlar bir-biri ilə bilavasitə rastlaşmayan və başqalarının şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə deyil, onlarla yalnız birgə və ya oxşar məqsədləri reallaşdıran adamlar kimi maraqlanan üzvlər arasında vasitəli əməkdaşlığı mümkün edən təşkilatlar sistemini yaratmalıdırlar;

b) demək, məqsədli birliklərdə «kontakt» müqavilə səciyyəsi daşıyan münasibətlər üstünlük təşkil edir;

c) nəhayət, məqsədli birliklərdə «şəxsiyyətsiz» mühit, yəni birliyin işlərinin aparılması və məsələlərin yerbəyer edilməsinin üzvlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin təsirindən asılı olmayan üsulunu yaratmaq lazımdır.

Məqsədli birliklərin fəaliyyəti və inkişafında əsas rolu onların **formal təşkili və durumu** oynayır. Bəzi məqsədli qruplarda, məsələn, müxtəlif müəssisələrdə, orduda aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən xüsusi formal

qurum yaradılır.

a) hərəkətlərin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş əmək bölgüsü və funksiyaların ixtisaslaşdırılması;

b) əmək bölgüsü və onun ixtisaslaşdırılmasına yönəldilmiş hakimiyyətin desentralizasiyası, yəni idarəetmənin bir hissəsinin aşağı rəhbər və nəzarətedici hissələrin öhdəsinə verilməsi;

c) desentralizasiya daimi kommunikasiya xətləri-nin və informasiya dəyişikliklərinin sxemləşdirilmiş üsullarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Kommunikasiya sistemi informasiyanın, hesabatın, rəyin və s.-nin, necə, hara, kimə ötürülməsini müəyyən edir;

ç) nəhayət, məqsədli birləşmələrin formal təşkili hərəkətlərin əlaqələndirilməsi sistemini, yəni hamının arasında bölünmüş işin ümumi məqsədə necə gətirib çıxardığını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Məqsədli qruplarda **liderlər** xüsusilə mühüm rol oynayırlar. Onlar qrupun məqsədlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətləri ümumi məcraya yönəldən təşkilatçılar və rəhbərlərdir. Onların vəzifəsi qrup üzvlərində bütövlükdə birliyə, məqsədləri, təsisatları və digərlərinə aid pozitiv yönümlərin yaradılması və saxlanılmasından ibarətdir. Lider özündə və qrup üzvlərində nizamnamədə olan prinsip və məqsədləri güzaştəsiz yerinə yetirməyi tərbiyə etməlidir.

Onu da qeyd edək ki, bəzi sosioloqlar israr edirlər ki, hər bir təşkilat və məqsədli qrupda dörd əsas təmayül özünü göstərir:

a) birliyə və möhkəmlənməyə meyli;

b) ayrı-ayrı sahələr üzrə rəhbərliyi mütəxəssislərə tapşırmaq;

- c) Əlaqələndirilməyə və mərkəzləşdirilməyə meylli;
- ç) İxtisaslaşdırılmış mərkəzi rəhbərliyin yaradılması.

2. Ordu məqsədli birlik kimi

Cəmiyyətdəki ən böyük təsisat və təşkilatlardan biri siyasi idarəetmə strukturu olan dövlətdir. Dövlət bütövlükdə cəmiyyətin, hər bir vətəndaşın və o cümlədən milli dövləti mənafeyin və təhlükəsizliyin qorunmasının təşkili, idarəedilməsi, yönəldilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm funksiya və fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi işinə müvafiq strukturları vasitəsilə nəzarət və rəhbərlik edir. Dövlətin ən vacib strukturlarından biri də ordudur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilirdiyi kimi, “Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə silahlı qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır”. (Maddə 9).

Ordu vahid komandanlıq – təkbaşçılıq, subordinasiya, şaquli təbəçilik prinsipləri əsasında ali baş komandanın rəhbərliyi altında müdafiə naziri tərəfindən idarə olunur. Müdafiə Naziri qoşunlarda yüksək döyüş və mənəvi-psixoloji, humanitar hazırlığı, nizam-intizamı təmin edir.

Ordu bir də ona görə məqsədli birlik kimi qeyd edilir ki, burada qrup, ərazi birliyi, sosial stratifikasiya və ya diferensiasiya başqa qruplardan fərqli olaraq xüsusi təyinatla yaradılır və bu qruplarda sosial mənşə, etnik və ya digər problemlər nəzərə çarpmır. Əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz şəxsi və qrup mədəniyyəti, sosial təsisatların və sosial nəzarətin əsas elementləri orduda daha parlaq əks olunur. Ən başlıcası isə digər məqsədli birliklərdən fərqli olaraq, bu qrupda yerinə yetirilən rollar, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq məcburilik xarakteri daşıyır. Digər məqsədli birliklərdən fərqli olaraq orduda qarşıya qoyulan

məqsədlərə çatmaq mümkün olmadıqda və ya qrupun hər hansı bir üzvünün səhlənkarlığı üzündən plan pozulduqda həmin şəxs və ya qrup daha ciddi sanksiyalara məruz qalır. Ona görə də ordu məqsədli birliklər içərisində ən mükəmməl və mütəşəkkil təşkil olunmuş bir təşkilatdır.

Bu qurumun üzvləri daimi və dəyişən heyət kimi cəmiyyətə məxsus digər qruplara keçir və hərbi həyatın bir sıra xüsusiyyətlərini cəmiyyətin mülki qurumlarına, qruplarına aparırlar.

Əlbəttə, hərbiçilər xidməti dövrdə də ailə, qohumluq, tanışlıq və dostluq münasibətlərinə və s. görə cəmiyyətin digər üzvləri ilə təmasda, kontaktda olur və mülki cəmiyyətə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri orduya gətirirlər. Bu baxımdan ordu və mülki cəmiyyət bir-birindən ayrılmazdır.

Bəs sosial qrup kimi hərbi qulluqçular başqa qruplardan nə ilə fərqlənirlər? Hərbiçilərin bir sosial qrup kimi digərlərindən fərqləndirici əlamətləri hansılardır?

1. Silahlı qüvvələrin özünəməxsus daxili quruluşu və təsisatları mövcuddur.

2. Hərbi strukturda təsisatlara xüsusi nəzarət forması və ciddi sanksiyalar sistemi vardır.

3. Hərbidə üzvlərin hərəkət və davranış etalonları mövcuddur.

4. Hərbidə üzvlərin dəqiq müəyyənləşdirilmiş zəhəri-fiziki görkəmi, geyimi – uniforması vardır.

5. Üzvlərin və yaxud şəxsi heyətin müəyyənləşdirilmiş davranışlarında yerinə yetirməyə borclu olduqları əxlaqi-mənəvi xüsusiyyətlər kompleksi mövcuddur.

6. Şəxsi heyətin hər birinin ayrılıqda və birlikdə vəzifə borcları ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş funksiyaları

vardır.

7. Qrupun özünün dəyərləri, mərkəzi, rəmzi (simvolik) fərqlənmə nişanları, bayrağı, əmlakı mövcuddur.

8. Konstitusiya ilə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələri vardır.

9. Özünəməxsus mərasimi və tarixi günü, mədəni irsi, ənənə və adətləri mövcuddur.

10. Kollektiv iradəni həyata keçirmək üçün səylər kompleksi və s. vardır.

Hərbçilərin başqa sosial qruplardan fərqli xüsusiyyətləri, əlbəttə, bununla bitmir. Onun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də möhkəm daxili birliyə, nizam-intizama malik olması, öz üzvlərinin fiziki, mənəvi-əxlaqi etalon və funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onların şərtsiz həyata keçirilməsi tələbidir. Hərbçi qruplarında mikroqrupların, ümumiyyətlə, bütün vəsilələrin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu biliklərə kompleks şəkildə malik olduqdan sonra hər hansı bir hərbi hissə və bölmədə qarşıya qoyulmuş məqsədin necə həyata keçirildiyini müəyyənləşdirmək üçün ictimai rəyin öyrənilmə metodikasına keçmək olar. Orduda ictimai rəy, müxtəlif real hadisə və proseslə, faktlarla bağlı öyrənilir.

Problemin xarakterindən asılı olaraq metod seçilir. Silahlı qüvvələrdə baş verən sosial hadisə və proseslərin mahiyyətinin öyrənilməsi, dəqiq yoxlanılmış elmi informasiyanın, ictimai rəyin əldə edilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bütün vəsilələrdən olan komandır və rəislər üçün ideoloji, əxlaqi-mənəvi tərbiyə işinin təşkilini lazımi istiqamətə yönəltmək və inkişaf etdirmək, hərbi kollektivi idarə etmək üçün ictimai rəyin müəyyənləşdirilməsi

arzu olunan faktordur.

Suallar:

1. Məqsədli birlik nədir?
2. Məqsədli birliklərin hansı növləri var?
3. Məqsədli birlik kimi Ordu haqqında nə deyə bilərsiniz?

XIII. ƏRAZİ BİRLİKLƏRİ

1. Ərazi birliklərinin xarakterik əlamətləri

Ərazi birlikləri elə toplulara deyilir ki, onların üzvləri bir-biri ilə ərazi, dövlət, şəhər, qəsəbə kənd və s. yaşadıqları yerə birgə aidiyyət münasibətləri ilə bağlı olsunlar.

Ərazi birliklərinin daxili quruluşu ətraf mühit şəraiti-nə müəyyən tərzdə uyğunlaşmış olur. Onlarda məkan konsentrasiyası, əhali dəyişkənliyi, miqrasiya və emiqrasiya, tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan ərazi üstündə müdafiə, rəqabət və s. proseslər yaranır. Fərd və qrupların coğrafi mühit və əraziyə münasibətini oturaq əhalinin köçəri, ovçu düşərgəsindən başlayaraq əkinçilərin oturaq məskunlaşma yerlərindən keçməklə həmin ərazidə yaradılmış kiçik və böyük şəhərlərə qədər olan inkişaf timsalında daha yaxşı görmək olar. İstehsal üsulunun, tələbatların ödənilməsi vasitələrinin əldə edilməsi metodlarının, əhalinin sayı və sıxlığının dəyişməsi, eyni zamanda əraziyə və coğrafi məkana, birliyin daxili quruluşuna və onun məkanda yerləşməsinə münasibəti

də dəyişdirir. Coğrafi mühitdə fəaliyyət göstərən təbiət qüvvələrinin, bu ərazidə tələbatların ödənilməsi vasitələrinin əldə edilməsi üçün istifadə olunan istehsal texnikasının, həmin yerdə yaşayan adamların yaratdığı mədəniyyət tiplərinin bu qarşılıqlı əlaqəsinin təsiri altında müxtəlif tip ərazi birlikləri əmələ gəlir. Bu birliklərin xüsusi problemlərini araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymayaraq və həmin birliklərin tam təsviri və təsnifatını verməyə cəhd göstərməyərək onlardan bəzilərinin ümumi cəhətlərini qeyd edək.

Cəmiyyətin yaranma tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqat-lar göstərir ki, insanlar öz təbii ehtiyac və tələbatlarını ödəmək üçün coğrafi mühitin şərtlərindən asılı olan, bu və ya digər əmək fəaliyyətləri ilə əvvəllər kollektiv şəkildə, birgə məşğul olmuşlar. Sonralar isə fərqli əmək sahələri və fərdi əmək bölgüsü yaranmışdır. İbtidai insanlar coğrafi mühitdən daha çox asılı olduqları üçün mənimsəmə xarakterli işlərlə (bitki və giləmeyvə toplamaqla, balıqçılıqla, ovçuluqla) birgə məşğul olmuş və həmin ərazilərdəki təbii sığınacaqlarda yaşamışlar. Bu dövr yaşayış məskənləri ərazidə qida məhsullarının varlığı ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Buna görə də iqlim və s. təbii xüsusiyyətlərdən asılı olaraq bu ərazi, yaşayış birlikləri daimi yox, dəyişkən xarakterli məskunlaşma xüsusiyyəti daşımışdır. Mənimsəmədən istehsal xarakterli əmək fəaliyyətinə keçən insanlar yavaş-yavaş daimi oturaq həyat tərzinə keçərək ərazi birlikləri şəklində formalaşmışlar. Əkinçiliklə məşğul olanlar daha dar bir ərazidə, maldarlıqla məşğul olan insanlar isə daha geniş, coğrafi təbii maneələrlə hüdudlanan ərazilərdə yaşamağa başlamış, coğrafi etnik əraziləri formalaşdırmışlar. İstehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə olan ehtiyac məhsuldar

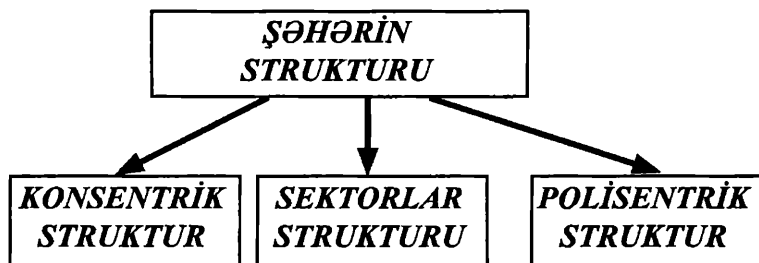
qüvvələrin inkişafına, yeni sosial fəaliyyət sahələrinin–sənətkarlığın və ticarətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bunlar isə mürəkkəb əmək bölgüsünə, insanların daha çox bir-birindən asılılığına, yeni-yeni sosial və siyasi təsisatların yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu imkanlar yüksək həyat tərzinin bərqərar olmasına və “siyasi ittifaqların”, dövlətlərin, daha böyük cəmiyyətlərin və daha iri yaşayış məskənlərinin, kəndlərin, qəsəbələrin, şəhərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu hər bir ölkədə və regionda onun təbii iqtisadi coğrafi şəraitinin şərtləri daxilində özümlü istiqamətdə inkişaf tapmışdır. Hər bir region və kontinentdə, “köhnə dünyada” ölkələrin siyasi, coğrafi və strateji mövqeyi onun inkişafında və tənəzzülündə mühüm rol oynamış, ticari-sənaye (sənətkarlıq) və ticari-əkinçilik tipli kiçik şəhərlərin, inzibati və mədəni mərkəzlərin yaranmasına güclü təsir göstərmişdir. Nəhayət, müasir texniki sivilizasiyanın təsiri nəticəsində böyük şəhərlərin yaranması prosesi başlanmışdır.

2. Urbanizasiya məskunlaşmanın tarixi mərhələsi kimi

Urbanizasiya və əhalinin böyük sahələrdə cəmləşməsi, böyük şəhərlərin spesifik mədəniyyətinin, xarakterik ictimai həyat tərzinin yaradılması prosesi hal-hazırda hər yerdə baş verən prosesdir. Radio, televiziya, mətbuat, jurnallar, kino kimi mədəni kütləvi təsir vasitələrinin sayəsində şəhər mədəniyyəti və həyat təzi kəndlərə, qəsəbələrə, kiçik şəhərlərə gəlib çataraq bu cəmiyyətlərə xas olan davranış və fəaliyyət etalonlarını dəyişdirir.

Böyük şəhərlər məkanda az və ya çox dərəcədə aydın

görünən sxem üzrə yerləşir. Şəhərləri tədqiq edənlər, adətən, onların üç cür məkan strukturu sxemini ayırırlar.

Çikaqo ekoloji məktəbi tərəfindən təsvir edilmiş konsentrik struktur şəhərdə beş əsas sahəni ayırır:

1) **Mərkəzi-inzibati-ticarət sahəsi.** Burada dəmiryol vağzalları, mehmanxanalar, böyük mağazalar, idarələr, banklar, şəhər idarəetmə orqanlarının tutduğu yer, qəzet redaksiyaları, nəqliyyat və s. xidmət mərkəzləri, teatrlar cəmləşdirilir.

2) Amerika şəhərlərinin digər sahəsi yoxsul əhalinin yaşadığı **keçid sahəsidir**. Bura ucuz yaşayış evləri, ucuz əyləncə müəssisələri, ucuz mağazalar və köşklər ilə dolu olur. Cinayətkarlığın, qumar oyunlarının, aşağı səviyyəli teatrların, kafələrin və s. cəmləşməsi ən çox mühacirləri və s. qazancı az olan adamları birləşdirən bu sahənin ən mühüm səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bura mobil hərəkətdə olan əhali sahəsidir.

3) Üçüncü sahədə **fəhlə əhalisi və orta sinfin aşağı təbəqələri** yaşayır.

4) Dördüncü-orta sinfin ali təbəqələrinin və ali varlı siniflərin yaşadığı, təmtəraqlı, zəngin iqamətgah, malikanə və mənzillərin yerləşdiyi sahədir.

5) Nəhayət, artıq **şəhərin hüdudlarından kənara**

çıxan sahə şəhəratrafı, şəhərə işləməyə gələn və şəhərdə müxtəlif tələbatları ödəmək imkanlarını axtaran adamların yaşadığı sahədir.

Kənd sosiologiyası (çöl sosiologiyası)

Kənd cəmiyyətinin strukturu, hər şeydən əvvəl, kənd ailəsinin qarşılıqlı kömək, yoldaşlıq münasibətləri və s. ilə bağlı dillər qrupu kimi çıxış edən qohumluğu, qonşuluğu və ailə-qonşu qrupları kompleksindən ibarət kənd cəmiyyətini əhatə edirdi. Kənd ailəsi, böyük ailədən – üç nəsilədən ibarət olan ailə idi. Onun maddi əsasını əkinçilik təsərrüfatı təşkil edirdi, daxili quruluşu təsərrüfatdakı işlərin dövrü və həmin təsərrüfatda əməyin bölgüsü ilə müəyyən edilirdi. Torpağa bağlılıq kənd ailəsinin həyatının yalnız iqtisadi tərəfində deyil, həm də onun psixologiyasında, mədəniyyətində, dəyərlər sistemində və başqa qruplarla münasibətlərində öz əksini tapırdı.

Qapalı və xeyli dərəcədə özünü təmin edən ənənəvi kənd cəmiyyətlərinə yeni təsisatların (məktəb, səhiyyə, mədəniyyət və s.), məqsədli birliklərin müdaxiləsi, təsərrüfata texnika və maşınların tətbiqi, nəqliyyat, rabitə və digər kommunikasiya vasitələrinin, kiçik aqrar sənaye müəssisələrinin daxil olması, iqtisadi, sosial, siyasi və sinfi strukturlarda dəyişikliklərin təsiri altında ənənəvi kənd cəmiyyəti urbanizasiyaya uğrayaraq kəndlə şəhər arasındakı fərqlərin azalmasına, şəhər həyat tərzinin kəndə daha çox nüfuz etməsinə səbəb olur.

Şəhərdə baş verən proseslərin tədqiqi şəhər sosiolo-giyasının predmeti olduğu kimi, yuxarıda göstərilən proseslərin xüsusi olaraq öyrənilməsi də kənd sosiologiyasının vəzifəsidir.

Sosiologiyanın bu hər iki bölməsi həm böyük şəhər-

lərin, həm də sənaye, mədəni və xidməti müəssisələrin xüsusi cəmləşdiyi kəndlərin, şəhərlərin və vilayətlərin başqa yer və zaman axarlarında «çıxdaş» edilən bir elm sahəsi olduğunu başa düşməyi daha da asanlaşdırır.

Kənd sosiologiyası haqqında qeyd edilməsi zəruri olan bəzi məlumatlar və anlayışlarla tanış olduq. Bu, əslində kənd və şəhərin bir-birinə nisbi olaraq tamlığını, bir-birini tamamlayıcı əks funksiyalara sahib olduğunu göstərir. Hər şeydən əvvəl, kənd təbii və iqtisadi funksiyaları baxımından şəhərdən fərqlənir. Kənd birbaşa təbiətlə qarşılıqlı münasibətdədir . Şəhər isə getdikcə təbiətlə birbaşa ünsiyyətdən uzaqlaşır və bu təbiətə yadlaşma ekoloji problemlərin səbəblərindən biri kimi qeyd olunur.

Bir siyasi-iqtisadi sistemdən digərinə keçid mərhələsi prosesləri içərisində olan Azərbaycan cəmiyyətində ərazi birliklərinin strukturlarında, sosial diferensiasiya və stratifikasiyasında mühüm dəyişikliklər baş verir. Bazar iqtisadiyyatı, vətəndaş cəmiyyəti, demokratik kapitalizm və qloballaşma dəyərlərinin, sosial əlaqə və münasibətlərə güclü təsiri ərazi birliklərinin xarakterinə-bütövlükdə cəmiyyətə bir sıra yeniliklər vəd edir.

Suallar:

1. Ərazi birliklərinin xarakterik əlamətləri haqqında hansı anlayışınız var?
2. Şəhər ərazi birliyi haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Kənd ərazi birliyi haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Urbanizasiya barədə nə bilirsiniz?

XIV. SOSIAL PROSESLƏR VƏ SOSIAL İNKİŞAF

1. Sosial proseslərin mahiyyəti və təsnifatı

Qarşılıqlı səbəbiyyət və ya struktur funksional asılılıqlarla bir-biri ilə bağlı olan eyni cinsli hadisələr seriyası proseslər adlanır. Məsələn, orqanizmin böyüməsi prosesdir, çünki hər bir növbəti hal müəyyən şəkildə keçmiş hallarla şərtlənir. Prosesin tərkibini təşkil edən hadisələr seriyası dərk etmə məqsədilə ayrılıqda götürülə, eyni zamanda baş verən mürəkkəb hadisələr kompleksindən ayrılabilir. Onların bir-biri ilə bağlı olan hadisələrin «keçirildiyi» müəyyən bir «ox» vardır. Təbiətdə və cəmiyyətdə proseslər heç vaxt təcrid olunmuş şəkildə çıxış etmir, odur ki, biz təhlil məqsədilə onları ayırır və ayrılıqda nəzərdən keçiririk.

Biz, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı təsiri, qrupun strukturu və təşkilində baş verən, insanlar və topluların tərkib elementləri arasındakı münasibətləri, dəyişən hadisələr seriyasını sosial proseslər adlandırırıq.

Əgər sosial hadisələr seriyası müəyyən zaman kəsiyində eyniliyini saxlamaqla başqa seriyalardan ayrılmağa imkan verərsə və baş verən hadisələr özündən sonra gələn hadisələri, heç olmasa, qismən şərtləndirib müəyyən yek-

cins vəziyyət tutarsa, onda həmin sosial hadisələr seriyası proses kimi başa düşülə bilər. Məsələn, ictimai şəxsiyyətin inkişafını nəzərdən keçirərkən görürük ki, haqqında danışdığımız ictimailəşmə sosial prosesdir. Çünki bu, uşaq, onun tərbiyəçiləri və ictimai mühit arasındakı qarşılıqlı hərəkətlərin uzun bir seriyasıdır. Bu seriya formalaşan şəxsiyyətin identikliyi hesabına öz identikliyi qoruyub saxlayır, uşağın sonrakı təsirlərə reaksiyaları müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə şərtlənir və nəticədə onun şəxsiyyətinin az və ya çox sabit xüsusiyyətlərə malik olan müəyyən halı yaranır.

Tərbiyə də sosial prosesdir, çünki o, az və ya çox dərəcədə sabit surətdə tərbiyə edilənin arzu olunan istiqamətdə formalaşmasına yönəlmiş hadisələr, qarşılıqlı hərəkətlər sırasından ibarətdir.

Sosial proses həm də hər hansı məqsədli qrupun inkişafıdır, çünki o, özündə qrup üzvlərinin diferensiasiyasını, təsisatların diferensiasiyasını, yeni hərəkət metodlarının tətbiqini və s.-ni birləşdirir. Özü də bu inkişaf, yəni onun tərkib hissəsini təşkil edən hadisələr, identik, arasıkəsilməz olub, bir-biri ilə struktur-funksional asılıqla bağlıdır.

Demək, sosial proseslər hökmən dəyişikliklər seriyasıdır. Odur ki, onları müxtəlif cür təsnif etmək, baş verdikləri sistemə görə aşağıdakı şəkildə bölmək olar:

1. İnsan şəxsiyyəti ilə bağlı olan şəxsiyyətlərarası proseslər (məsələn, özünütərbiyə prosesi).

2. İki fərd arasındakı münasibətlərlə bağlı olan proseslər.

3. Fərd və qrup arasındakı münasibətləri səciyələndirən proseslər.

4. Qrupun daxili təşkili və strukturunu dəyişən

proseslər.

5. İki qrup arasındakı münasibətləri dəyişən proseslər.

6. Qlobal cəmiyyətlərin təşkili və strukturunu dəyişən proseslər.

2.Sosial mobillik

Sosial toplularda gedən həyati proseslərin növbəti kateqoriyası mobillik prosesidir. Mobillik terminini Pitirum Sorokin tərtib etmişdir. Sosial mobillik, əsasən, iki – **üfüqi və şaquli** hissəyə bölünür.

Üfüqi və şaquli mobilliyi fərqləndirək. Biz coğrafi məkanda yerdəyişməni və ictimai vəziyyəti dəyişmədən qrupdan-qrupa keçmə proseslərini üfüqi mobilliyə aid edirik. Coğrafi məkanda vəziyyətin dəyişmələri aşağıdakı şəkillərdə ola bilər: əhalinin hər gün yaşayış yerlərindən iş, əyləncə və ticarət yerlərinə getməsi. Hərbi birliklərin dislokasiya yerlərini dəyişməsinə də bu qəbildən olan proseslərə aid etmək olar. Coğrafi məkanda miqrasiya prosesləri də mövcuddur. Miqrasiya və ya mühacirət (əgər başqa ölkəyə gedilərsə), ya da immiqrasiya (mühacirlərin əvvəlki qrupa qayıtması) şəklini ala bilər. **Adətən, digər dövlət və ya millətlərin nümayəndələrinin həmişəlik yaşayış üçün qəbul edilməsi kimi daha geniş proses miqrasiya adlanır.**

Şaquli mobillik prosesləri ierarxiya fərqləri pillələri üzrə yuxarıya və aşağıya hərəkətlərdən ibarətdir. Bu iki istiqamət **irəliləmə və deqradasiya – geriləmə** adları ilə tanınır.

Məsələn, bir taqımdakı yaxşı oxuyan kursantları götürüb, digər yaxşı oxuyan taqıma yerləşdirsək və ikincidəki

zəif oxuyanları birinci qrupa gətirsək, ikinci qrup bu zaman integrasiyaya – irəliləməyə, birinci qrup isə deqradasiyaya – geriləməyə məruz qalacaqdır.

Baş verdiyi ierarxiya sisteminin növündən, müddətindən və onun-fərdin və toplumun mobilliyidən asılı olaraq şaquli mobilliyin müxtəlif növlərini ayırırıq. Bunlardan yuxarıya hərəkətin nəsillər üzrə baş verməsindən (özü də hər yeni nəslin daha yüksək mənsəbə çatmasından) ibarət olan nəsillərarası mobilliyi qeyd etmək olar. Məsələn, kəndlinin oğlu müəllim olur, nəvəsi isə ali təhsil alaraq yuxarı təbəqələrə keçir və s. Bəzən, məsələn, ictimai inqilab nəticəsində əzilən və istismar olunan siniflər hakim sinfə çevrilən hallarda şaquli mobillik prosesləri bütöv bir sinfi əhatə edə bilər.

3. Sosial proseslərin inkişafında məqsədlər və göstəricilər

Sosial hadisələr, strukturlar və onların elementləri daim hərəkətdədir. Onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr və münasibətlərin xarakteri dəyişir, yəni dəyişikliklər baş verir. Sosioloqlar bu cür dəyişiklikləri sosial hadisələr və strukturları ümumi hərəkət tipi kimi səciyyələndirirlər.

Sosial dəyişikliklər özündə bir prosesi əks etdirir.

Sosial göstəricilər sistemi insanların fəaliyyətində sosial qanunauyğunluqların təzahür formaları və fəaliyyət mexanizmləri haqqında bilavasitə məlumatın daxil olmasını təmin etməyə qadirdir.

Adətən, planlaşdırmanın iqtisadi göstəricilər sistemi aşağıdakı əsas qruplara bölünür. Əhalinin məskunlaşması, cəmiyyətin əmək ehtiyatları (onların bölgüsü və istifadə olunması), milli sərvət, ictimai məhsulun istehsalı və

dövriyyəsi, milli gəlirin artımı, əhalinin maddi rifahı və s. Göründüyü kimi, bu göstəricilər sosial proseslərin inkişafının kəmiyyət səviyyəsini – sosial infrastrukturunu səciyyələndirir.

Sosial göstəricilər sistemi sosial indikatorlara zəruri əlavə kimi çıxış edir və imkan verir ki, insanın konkret əmək və mənzil şəraiti, onun əmək fəaliyyətinə münasibəti haqqında elmi fikir söylənilsin. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif irəliləyişlər sosial dəyişikliklər üçün obyektiv zəruri şərait yaradır. Beləliklə, sosial indikatorlar və göstəricilər dərk etmə vasitələridir: birincilər sosial proseslərin inkişafının kəmiyyət tərəfi, ikincilər isə keyfiyyət tərəfidir.

İndikatorlar və göstəricilərin aşağıdakı qruplarını ayırmaq olar:

1. Müəyyən tarixi dövrdə olan sosial dəyişiklikləri əhatə edən kontrol göstəriciləri.

2. Planlaşdırılmış məqsədlərin reallaşması üçün istifadə olunan sosial proseslər (elmi-texniki inqilab, urbanizasiya və s.).

3. Ehtiyatlar göstəricisi, yəni konkret sosial vəzifələri həyata keçirmək üçün bu və ya digər sosial proseslərdən optimal istifadəyə imkan yaradan təşkilati, ideoloji və digər tədbirlərə ayrılan maddi məsrəflər.

4. Sosial proseslərə təsir edən vasitələrin (elmin inkişaf səviyyəsi, avtomatlaşdırma və s.) vəziyyətini əks etdirən göstəricilər.

5. İkinci dərəcəli proseslər göstəricisi, yəni diqqəti cəlb etməsə də, yekun nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərən göstəricilər.

6. Sosial dəyişikliklərin nəticəsini qiymətləndirməyə

imkan verən yekun nəticələri.

7. Göstərilən dövrdə ictimai inkişafın iqtisadi və sosial proqramının reallaşması və onun sosial effektivliyinin göstəriciləri.

Əgər sosial göstərici bu və ya digər prosesin vəziyyətini səciyyələndirirsə (məsələn, əməyin vəziyyətindən narazılıq), indikatorlar bu vəziyyəti əsaslandıran amillə həmin vəziyyəti əlaqələndirir (məsələn, insandan işdə qeyri-ixtisas üzrə istifadə olunması).

Sosial dəyişikliklər və inkişaf prosesinin idarə olunmasının əsas həlqəsi sosial məqsədlərdir. Əsas sosial məqsədlər qısa və uzunmüddətli tarixi dövrdə sosial dəyişikliklərin məzmunu və planlaşdırılması üçün istiqamət rolunu oynayır.

4. Sosial inkişaf

Sosial inkişaf dəyişikliklər prosesinin xüsusi halıdır. Başqa sözlə, sosial inkişaf sözün geniş mənasında cəmiyyətdə mövcud olan bütün iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi proseslərin cəmini, qısaca olaraq **sosial sahələrin inkişafını və ya sosial münasibət sahələrinin inkişafını nəzərdə tutur**. Sosial inkişaf qanunları müxtəlif sosial birliklər və müxtəlif həyat fəaliyyəti sahələri arasındakı möhkəm əlaqələri ifadə edir. Onlar insanların praktik fəaliyyətinin qanunları kimi çıxış edərək, müxtəlif sosial maraqların və onlara əsaslanan müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərin toqquşmasını, çarpazlaşmasını yekunlaşdıran təmayüllər (tendensiyalar) kimi təzahür edir. Sosial inkişafın təmayülü cəmiyyətin inkişafı prosesinin külli miqdarda çətinliklərin, təsadüfi aktların, maneələrin arasından keçərək, özünə yol açan müəyyən

istiqlamətdir.

Sosiologiya sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, sosial inkişafa daxil olan sosial integrasiya və diferensiasiya meyilləri arasındakı nisbəti tədqiq edir və sosial inkişafın sürətini artırmağa, sosial dəyişiklikləri ləngidən mexanizmləri aradan qaldırmağa yönəlmiş tövsiyələr işləyib hazırlayır.

Sosial inkişafı doğuran amillərə aşağıdakılar aid edilir:

- a) ictimai həyatın təbii əsaslarındakı dəyişikliklər;
- b) istehsal üsullarında baş verən dəyişikliklər; bu dəyişikliklər istehsal alətlərinin, nəqliyyat və kommunikasiyanın təkmilləşməsi hesabına meydana çıxır və istehsal münasibətlərinin inkişafına, ən nəhayət isə cəmiyyətin bütün üstqurumunda dəyişikliyə səbəb olur;
- c) ictimai həyatın mədəni əsaslarına digər birliklərdən keçirilmiş dəyişikliklər, məsələn, mədəniyyət elementləri komplekslərinin diffuziyası hadisəsi;
- ç) müştəşəkkil ictimai–islahatçı və inqilabi hərəkatlar;
- d) müxtəlif qüvvələr və qrupların təsiri altında yeni qanunvericiliyin tətbiqi;
- e) fərdlərin və diferensiasiya meyillərindən irəli gələn dəyişikliklərin cəmlənməsi.

Bütün bu qüvvə və amillər öz əhəmiyyətlərinə görə eyni deyildir. Onlardan ən mühümləri ictimai həyatın təbii-iqtisadi və mədəni əsaslarındakı dəyişikliklərdir.

İndi isə texniki ixtiraların, elmi kəşflərin və onların əsasında dəyişən mədəni sistemlərin sosial inkişafa təsirini daha geniş surətdə nəzərdən keçirək.

a) Texnikanın və mədəni sistemlərin inkişafı

Texniki ixtiralar və elmi kəşflərin ictimai həyata təsiri,

istehsal vasitələrinin dəyişdirilməsi və yeni istehsal vasitələrinin yaradılması onların məhsuldarlığının artırılması yolu ilə baş verir. Maşınların tətbiqi istehsal olunan nemətlərin miqdarını artırır, onların nəqlini sürətləndirir, kommunikasiyanı qısaldır, insanların məkanda yerdəyişməsinə və informasiyanın ötürülməsinə asanlaşdırır. Daha sonra bu dəyişikliklər insanlar arasında münasibətləri dəyişərək, yeni mədəni tələbat oyadaraq, münasibətlərin nizamlanması üçün lazım olan yeni təsisatlar yaradaraq, yeni təfəkkür tərzinin, yeni ideologiya və yeni dünyagörüşünün əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, XVIII əsrin II yarısında buxar maşınının ixtirası və daha sonra onun tətbiqi «sənaye inqilabını» doğurdu, bunun ardınca isə «sənaye cəmiyyətinin» yeni tipini yaratdı. Texnikanın bugünkü inkişafı sənayenin bütün sahələrində, o cümlədən hərbi sənayenin inkişafında xüsusi rol oynayır.

Tarixə qısa bir səyahət edək. Hərbi sahəsində əvvəlki illərin vəziyyətini nəzərdən keçirək. Qədim dünyada sarpand, nizə, qılınc və qalxandan istifadə edən insanlar barıtın kəşfi, odlu silahların ixtirası ilə müharibələrin xarakterində böyük dəyişikliklər etdilər. Bu gün isə yüksək dəqiqliklə uzaqvuuran "ağıllı silahların" tətbiqi, pilotsuz uçuş aparatlarından, qeyri-latent (ölümsüz) silahlardan istifadə, nüvə silahları müharibənin aparılma qaydasını tamamilə dəyişmişdir. Kosmosdan belə yer üzünü nəzarətdə saxlamağa nail olunub. Texnikanın inkişafından çox danışmaq olar. Amma sənayenin bugünkü inkişafı dünəni kölgədə qoyduğu üçün bu haqda ətraflı məlumatlara ehtiyac qalmır.

Beləliklə, biz görürük ki, əmək alətlərinin elmi və texniki tərəqqi nəticəsində baş verən inkişafı ictimai həyatın

bütün sahələrini, qrupların strukturunu (makrostruktur və mikrostruktur), onların mədəniyyətini və gündəlik tələbatı ödəmək üsullarını kökündən dəyişdirir.

Müxtəlif cəmiyyətlər arasında mədəniyyət elementlərinin mübadiləsindən ibarət mühüm proses **mədəniyyətlərin** diffuziyası adlanır. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz edilməsi müxtəlif yollarla baş verir. Fərdlər arasındakı kontaktlar (bu təmas prosesində ideyalar, kitablar, incəsənət əsərləri, yeni elmi, fəlsəfi, bədii və texniki cərəyanlar mənimsənilir), müxtəlif növlü təsisatlar arasındakı kontaktlar, nəqliyyat və rabitə vasitələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə, ticarət mübadiləsi yolu ilə və s.

İdrak, elm və incəsənət, sosiologiyanın vəzifəsi yaradıcılıq və yenilikçiliyə yardım göstərən, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yaradıcılığın yüksəlişinə səbəb olan ictimai şəraitin, onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsini şərtləndirən şəraitin öyrənilməsi, habelə onların bütövlükdə ictimai həyata göstərdikləri təsiri öyrənməkdir.

Bildiyimiz kimi, təsisatlar daxili birliyi qoruyub saxlayan, cəmiyyətin qüvvəsini artıran amildir. Lakin kəskin sosial dəyişikliklər dövründə, kifayət qədər elastikliyin və dəyişikliklərə uyğunlaşmaq imkanının olmadığı şəraitdə təsisatlar, hətta global cəmiyyətin ziyanına olaraq dəyişiklikləri ləngitməyə meyil edə bilirlər. Buna görə də müvafiq inkişaf sürətinin qorunub saxlanması mühüm siyasi vəzifəyə çevrildiyi kəskin sosial dəyişikliklər dövründə dövlətlər, cəmiyyətlər, ayrı-ayrı məqsədli qruplar digər qruplardan mədəni nailiyyətlərin keçməsinin genişlənməsi və asanlaşmasına kömək

göstərmək üçün xüsusi təsisatları inkişaf etdirirlər.

b) İctimai hərəkətlər

İctimai hərəkətlər iqtisadi və mədəni dəyişikliklər əsasında, cəmiyyətin maddi baxışının əsa-sında və ya digər cəmiyyətlərdən mənimsənilmiş ideyalar əsasında meydana çıxır. Onlar öz-özlüyündə sosial inkişafın başlıca amili olmasalar da, bəzi dövrlərdə cəmiyyəti dəyişdirən böyük qüvvəni təşkil edə bilərlər və ya edirlər.

İnsanların ümumi məqsədi həyata keçirməyə yönəlmiş kollektiv səyləri ictimai hərəkət adlanır.

İctimai hərəkətlərin yaranması mexanizmi, adətən, belə olur: cəmiyyətdə adamların hər hansı bir hissəsi özünün iqtisadi, mədəni, siyasi və digər tələbatını ödəyə bilmirsə, onda təmin olunmamış tələbat, narazılıq oyadır və tələbatın ödənilməsi vasitələrinin əldə olunmasına səfərbər edilmiş psixi enerjinin həqiqi və ya xəyali maneələrlə mübarizəyə yönəldilməsinə səbəb olur. Emosional gərginlik, psixoloji həyəcan halı meydana çıxır ki, bu halda da kontaktlar, qarşılıqlı anlaşma, adamların əksəriyyətinin öz vəziyyətlərinin oxşar olduğunu başa düşməsi hesabına ictimai həyəcan halına çevrilir.

İctimai hərəkət ifadəsi bəzən sosial proses ifadəsi əvəzinə də işlədilir.

Hər hansı bir qrupun üzvləri müstəqil surətdə tələbatlarının ödənilməsi və onlarda həyəcan doğuran vəziyyətin düzəldilməsi yollarını axtarmağa başlayanda müəyyən kütləvi hadisələr meydana çıxır. Kütləvi hadisələr proseslərdən onunla fərqlənir ki, onlar, adətən, qısamüddətli və uzun seriyalar halında təzahür etmirlər. Kütləvi hadisələr ictimai hadisələrdən isə onunla fərqlənir ki, oxşar situasiyaların həllinə yönəlmiş cəhdlər ümumi xa-

rakter daşımayıb, ancaq oxşar olurlar və kütləvi hadsələri ümumi məqsədin reallaşmağına yönəlmiş birgə cəhd yox, ancaq oxşar hərəkətlərin cəmi və yekunudur.

İctimai hərəkəti üç növə bölmək olar:

- a) islahatçı hərəkət;
- b) inqilabi hərəkət;
- c) ekspressiv hərəkət.

İslahatçı hərəkətlər ictimai narahatlıq halının müəyyən məhdud dairələri və toplularını əhatə edəndə, mövcud vəziyyətin dəyişdirilməsinə yönəlmiş ümumi cəhd müəyyən qüvvələr tərəfindən repressiyalara rast gəlməyəndə, hərəkətin başçıları və xadimləri fəaliyyət azadlığına malik olub, ictimaiyyətlə kütləvi rabitə, təmas vasitələrindən istifadə edəndə və təmin olunmamış tələbatlar mühüm həyati proseslərə toxunmayanda meydana çıxırlar. Məsələn, qadın emansipasiyası (azadlığı) uğrunda hərəkət, həmkarlar hərəkəti, maarifçilik və s. islahatçı hərəkətlər buna misal ola bilər.

İctimai hərəkət nəzəriyyəçiləri bəzən ümumi və xüsusi məqsədləri olan islahatçı hərəkətləri bir-birindən fərqləndirirlər.

İnqilabi hərəkətlər ilkin mərhələlərdə islahatçı hərəkətlərə oxşaya bilər. İnqilabi hərəkətdə bəzi mühüm şərtlər mövcud olmalıdır. Narazılıq və həyəcan halı geniş kütlələri, adətən isə bütün ictimai sinifləri əhatə etməlidir. Onlar mühüm həyati tələbatlara ələ toxunmalıdırlar ki, inqilabi hərəkətdə qoşulmağa sövq edən güclü motivlər yaransın. Sərt cəza tədbirləri ilə qarşılaşan hərəkət liderləri və iştirakçılarının azad fəaliyyəti üçün şəraitin olmaması da buraya daxildir.

İnqilabi hərəkət mövcud şəraitin islah edilməsinə de-

yıl, onun, ümumiyyətlə, əsaslı surətdə dəyişdirilməsinə, zorakı çevriliş yolu ilə devrilməsinə yönəlmiş hərəkətdir.

Bəzən inqilabi hərəkətlə üsyanı eyniləşdirirlər. Amma bunlar bir-birlərindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Üsyan narazı təbəqənin kortəbii hərəkətidir. İnqilab isə müəyyən işlək proqram əsasında həyata keçirilir.

Ekspressiv hərəkətlər bəzən öz şəxsiyyətlərinin ifadə olunması tələbatının ödənilməsinə, estetik, dini və ya intellektual tələbatlarının, habelə hər hansı görkəmli fərd tərəfindən təlqin edilmiş formada bəzi istəklərdən irəli gələn tələbatların ödənilməsinə can atan geniş dairələri və adamlar toplusunu əhatə edən müəyyən proseslərdən ibarətdir. Bəzən geniş kütlələri əhatə edən, lakin bizim islahatçı və inqilabi hərəkətlərdə rast gəldiyimiz kompakt təsisatlandırılmış formalar yaratmayan əxlaqi və dini dirçəliş hərəkətləri, estetik hərəkətlər, müəyyən intellektual və bədii cərəyanların tərəfdarlarının hərəkətləri və s. buraya daxildir.

Bu gün elmi-sosioloji ədəbiyyatda ictimai inkişafı

nə hər şeyi vurub dağıdan inqilabi yolla, nə də gözlətmə mövqeyli təkamüllə bağlamırlar. İctimai həyatda yaranan problemin “çevik modern” düşüncəyə əsaslanan insani müdaxilə ilə həllinə üstünlük verilir.

c) Sosial inkişaf və sosial tərəqqi

İctimai inkişafın ümumi nəzəriyyələri inkişaf qanunlarının müəyyənləşdirilməsi, yəni cəmiyyətin öz inkişafında keçməli olduğu və tarixi prosesin daxili qanunauyğunluğundan yaranan zəruri mərhələlərin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur. İnkişafın ümumi nəzəriyyəsi qruplar və toplularda, mikrostrukturlar və kiçik toplularda baş verən ictimai inkişaf proseslərinin

öyrənilməsi üzrə ayrı-ayrı tədqiqatların sintezi və ümumiləşdirilməsidir. Ümumi inkişaf nəzəriyyəsi qlobal cəmiyyətin inkişafı ilə məşğul olur. Bəzi ictimai inkişaf nəzəriyyələrində güman edilir ki, sosial inkişaf həm də sosial tərəqqidir, inkişafın hər bir yeni mərhələsi, mütləq daha mükəmməl mərhələyə çatmaq deməkdir. Burada inkişaf, cəmiyyətin müntəzəm surətdə yaxşılaşdırılması kimi başa düşülür.

Sosiologiyanın inkişaf və tərəqqi arasında fərqi ol-
ması barəsindəki nəzəriyyəsi XIX əsrin orqanizm, mədəni
element və ya sosial sistemin hər hansı inkişafının,
eyni zamanda tərəqqi olduğunu iddia edən təkamülçü
nəzəriyyələrdən çıxarılır.

Təbiətdə təkamül daha mükəmməl həyat uğrunda
mübarizə üçün daha çox uyğunlaşmış və daha yaxşı
qurulmuş orqanizmlərin yaranmasından ibarətdir.

Suallar:

1. Sosial proseslərin mahiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Sosial proseslərin təsnifatı barədə nə bilirsiniz?
3. Sosial mobilliyi necə başa düşürsünüz?
4. Sosial inkişaf anlayışı haqqında nə deyə bilərsiniz?
5. Texnikanın və mədəni sistemlərin inkişafı haqqında

hansı məlumatınız var?

6. İctimai hərəkət nədir?

7. İctimai hərəkətin hansı növləri var?

8. Sosial inkişaf və sosial tərəqqini fərqləndirə bilərsinizmi?

XV. İCTİMAİ HƏYATIN HƏRBİ SAHƏSİNİN SOSİOLOGİYASI

1.Ordu sosial qrupdur

Əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz kimi, qarşılıqlı təsir sabit sosial münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Sosial əlaqə və münasibətlərin orduda vəziyyətinə nəzər salaq.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 9-cu maddəsində deyilir:

«Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır».

Ordu ictimai həyatın tərkib elementlərindən olmaqla, “dövlətin ən vacib və müqəddəs strukturu” (Heydər Əliyev), atributlarından biridir. Ordu dövlət müstəqilliyinin təminatçısıdır. Dövlətin vacib atributu kimi ordunun yaranmasını zəruri edən sosial amillər ordu və ictimai həyat arasındakı münasibətlərin və əlaqələrin xüsusiyyətləri, qanunları və qanunauyğunluqlarından yaranmışdır. Ordu ictimai inkişafıla bərabər dəyişən sistemdir. Keçid dövründə yaşayan cəmiyyətdə ordu quruculuğunun inkişafında sosiologiya elminin rolu çox böyükdür. Çünki insanlar öz məqsədlərinə uyğun ola-

raq birlikdə fəaliyyət göstərir, istehsal əlaqələrinə girir, müəyyən bir vəzifəni yerinə yetirmək üçün qruplarda birləşirlər. Cəmiyyət bu cür qruplardan ibarətdir və bir sıra əlamətlərinə görə onlar bir-birindən fərqlənir:

a) məqsəd və mahiyyətinə görə (əmək, əsgəri, təhsil və s.);

b) bacarıqlarına görə (istehsalat, məişət);

c) quruluşuna və əməlinə görə (real, şərti, təşkil olunmuş, rəsmi, geyri-rəsmi, bədbəxt hadisələrlə əlaqədar müvəqqəti birləşənlər);

d) ünsiyyət əlaqələrinin xarakterinə, qrupun bütün başqa üzvlərinin şəxsiyyətə münasibətlərinə görə (bunlar kontakt (ilk) və distant (ikinci) qruplar adlanır).

Qruplar üçün ən başlıca şərt onun ictimai həyatda oynadığı roldur. Bu cəhətdən əsasən onlar iki yerə bölünür:

a) böyük ictimai qruplar (makroqruplar): siniflər, təbəqələr, partiyalar, millətlər, hərbi qüvvələr;

b) kiçik sosial qruplar (mikroqruplar): sexlər, si-niflər (orta məktəblərdə), tələbə kursları, kursantlar, hərbi bölmələr və s.

Kiçik və böyük qruplar arasında ikinci qruplar da mövcuddur. Onlar müxtəlif qrupların nümayəndələrindən ibarətdir ki, vahid məqsədlərə görə bir yerdə birləşirlər. Belələrinə zavodları, hərbi hissələri, tədris ocaqlarını və s. aid etmək olar.

İnstitutlaşma prosesi, yəni ictimai institutun yaranması bir neçə ardıcıl mərhələdən ibarətdir:

a) təmin olunması birgə mütəşəkkil hərəkətləri tələb edən tələbatların yaranması;

b) ümumi məqsədlərin formalaşması;

c) sınaqlar və səhvlər metodu ilə həyata keçirilən,

öz-özünə yaranmış ictimai norma və qaydaların əmələ gəlməsi;

ç) həmin norma və qaydalarla bağlı prosedurun əmələ gəlməsi;

d) norma və qaydaların bərqərar olunması üçün sanksiyalar sisteminin yaradılması, ayrı-ayrı hallarda onların tətbiqinin fərdiləşdirilməsi;

e) norma və qaydaların, prosedurların institutlaşması, yəni onların qəbul edilməsi, praktiki tətbiqi;

f) institutun istinasız olaraq bütün üzvlərini əhatə edən status və vəzifə sisteminin yaradılması.

Aydındır ki, institutun fəaliyyətinə qoşulmuş insanlar onlar üçün ayrılmış müvafiq rolları qəbul etməlidirlər. Həmin rolların sistemi çox vaxt, məsələn, vətənə sədaqət andı, hərbi and, nikah bağlama andı, tibbi peşəyə məxsus Hippokrat andı və s. ilə ehtiva olunur. Orduda sosial münasibət və asılılıqlar şəxsi, qrup maraqlarından deyil, ümumi ictimai maraqlardan irəli gəlir. Əgər məqsədli, ərəzi, etnik və digər birliklərdə sosial asılılıq qrupun liderinin istəyinə rəğmən yaranırsa, orduda, vətən, vətənpərvərlik əsas götürülür. Ordunun sosial institut kimi üstünlüyü də bundadır. Hərbi birliklərdə sosial asılılıqlardan çox, hüquqi münasibətlər var və onun pozulması neqativ reaksiyalar doğurur, neqativ sanksiyalara səbəb olur. Belə ki, hər hansı digər məqsədli birliklərdə könüllülük prinsipi mövcuddursa, orduda hüquqi cəhətdən təsbit olunmuş məcburilik var. Məqsədli birliklərdə, qruplarda liderin tələbinin yerinə yetirilməməsi adi hal hesab olunursa, hərbidə komandirin əmri sözsüz yerinə yetirilir. Orduda əsgər-əsgər, əsgər-çavuş, çavuş-gizir və ya zabıt asılılığı və qarşılıqlı təsiri var. Orduda bu təsir və asılılığın hamı

tərəfindən qəbul edilməsi, məhz onu sosial institut kimi digərlərindən fərqləndirən üstün cəhətdir.

2. Ordu sosial institut kimi

İnsanlar gündəlik fəaliyyətlərində «institut» adı altında müxtəlif sosial obyektlər başa düşürlər: elmi təşkilat və idarələr, iri müəssisələr və s.

Sosial institut-cəmiyyətin əsas tələbatlarının ödənməsində dəyərli ictimai sərvət və prosedurları özündə birləşdirən əlaqə və sosial normaların təşkil olunmuş sistemidir və biz müvafiq mövzu ilə bağlı bu haqda bəhs etmişik.

Ordu sosial institut kimi çox böyük qüvvəyə malikdir. Orduda **hərbi-sosial** iş dedikdə, hərbi qulluqçuların qanuni hüquqlarının sosial müdafiəsinə yönəldilmiş komandirlərin rəhbərliyi altında sosial-siyasi qurumların başqa orqanlarla fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilən təşkilati, hüquqi və mənəvi tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Hərbi intizamın əsasında **rəftar** durur. Rəftar elə bir fəaliyyətdir ki, onu hər bir əsgər duymalı, əməl etməlidir. Rəftar iki cür olur: **şəxsi və ümumi**.

Rəftarın əsas elementlərindən biri fərdin özünü necə aparmasıdır. Özünü necə aparmaq kollektivdə sanki açar rolunu oynayır və ətraf aləm dərk olunaraq dəyişdirilir.

İntizamın bir sıra növləri vardır:

- a) xalis intizam (tapşırıqlar səhvsiz yerinə yetirilir);
- b) intizamlı hərbi (birincidən az fərqlənir);
- c) intizamsızlıq (hərbi intizamı pozmaq);
- ç) mübahisəyə meyillilik;
- d) başısoyuluğa meyillilik;
- e) özbaşınalığa meyillilik.

Hərbi intizamı möhkəmləndirməyin iki yolunu qeyd etmək olar: intizamlılıq (şəxsi nümunə) və rəftar tərbiyəsi.

Bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün kollektivdə nizamnamə qaydalarını, ictimai işi, özünəxidməti inkişaf etdirmək lazımdır. Bunun üçün əsas metodlar inandırma və məcburetmədir.

Ordunun yaradılmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- a) rəhbərliyin mərkəzləşməsi;
- b) təkbaşçılıq;
- c) kadrların təşkili;
- ç) yüksək hərbi intizam;
- d) daimi döyüş hazırlığı.

3. Xalqla ordunun birliyi

Mütəşəkkil ordu yaradılmasında dövlətin qayğısı ilə yanaşı, xalqın qayğısı da mühüm rol oynayır. Ordu milli, irqi, etnik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, yaradılan məqsədli birlikdir və daim xalqın nəzarətindədir. Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 9, 11).

XX əsr Azərbaycan xalqının tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə 28.05.1918 və 18.10.1991-ci ildə imperiya əsarətinə qarşı mübarizə nəticəsində milli azadlığına, dövlət müstəqilliyinə nail olub.

SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş, ordu quruculuğu sahəsində davamlı tarixi təcrübəsi olmayan Azərbaycan xalqı daxili və xarici düşmənlərin iqtidat

müharibəsində öz taleyi ilə təkbətək qalmışdı.

Bu gün inamla deyə bilərik ki, Azərbaycanın nizami ordusu var və formalaşır, inkişaf edir. Ordumuz dövlətimizin ərazisini, müstəqilliyini qorumağa qadirdir. Ordu müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına sadıq və hər şeydən əvvəl siyasətdən kənar olmalıdır. Ordu Azərbaycan dövlətinin hərbi siyasəti əsasında yaşamalrı, fəaliyyət göstərməlidir. Ordu Azərbaycan xalqının milli, hərbi, mənəvi ənənələri və ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyələnen, möhkəmlənən, hazırlanan və inkişaf edən ordu olmalıdır.

Hamımızın yeganə məqsədi Azərbaycan dövlətini dünyanın bugünkü modern, çağdaş və güclü dövlətləri səviyyəsinə çıxarmaq, qüdrətli və qabiliyyətli ordu quraraq, bölgədə və dünyada əhəmiyyətli bir qüvvə halına gətirməkdir.

Ordu peşəkar zabitlər, komandirlər tərəfindən idarə olunmalıdır. "Hər bir ordunun dəyəri onun zabit və komandirlərinin dəyəri ilə ölçülür" (M.K. Atatürk). Onlar bir tərəfdən öz biliklərini, təcrübələrini təkmilləşdirməli, digər tərəfdən onlara həvalə edilmiş hərbi hissələrdə nizam-intizamı möhkəmləndirərək, əsgərlərimizi, döyüşçülərimizi yüksək döyüş ruhunda tərbiyə edərək onları Vətən, Bayraq, Millət uğrunda mübarizəyə hazırlamalıdırlar.

Ordunun qüdrəti onun döyüş qabiliyyətini, qələbə iradəsini təşkil edən döyüşçülərin vətənpərvərlik hissindədir. Hər bir əsgər, zabit, döyüşçü vətənpərvərlik hissini, Vətənə, torpağa, müstəqil dövlətimizə, xalqımıza sədaqət hissini hər şeydən üstün tutmalıdır. Məhz bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən, əks etdirən Azərbaycan

ordusunun döyüşçüsü ordumuzu möhkəmləndirə və hər an qələbəyə hazır ola bilər.

Psixoloji inkişafın ən yüksək həddə çatdığı və digər sahələrdəki inkişaf əsgərliyin əsas dəyərlərini dəyişdirə bilməz. Dünən olduğu kimi, bu gün də gələcəyin komandirləri qarşısında qoyulan tələblər dəyişməzdir. Gələcəyin zabitləri, keçmişdə olduğu kimi, bu gün də liderlik xüsusiyyətlərinə malik, əsgəri keyfiyyətləri ön plana çıxmış, ürəyində və beynində əsgərlik peşəsini bir həyat tərzii olaraq mənimsəmiş olmalıdırlar.

Zabitlik peşəsi digər peşələrdən fərqli olan xüsusiyyətlərə malikdir. Zabitlər bütün əsgərlər kimi bu peşəni seçərkən Vətən, Dövlət və (məslək) uğrunda canlarını fəda etməyə and içirlər. Digər peşələrdə «həyatını fəda etmə» məcburiyyəti yoxdur. Ancaq əsgərlik peşəsində bu vardır. Zabit ölkə üçün yüksək dəyərlərin müdafiəsi məqsədilə gözünü qırpmadan ölümə belə getməyə hazır olmalıdır.

Zabitlik ülvii və müqəddəs dəyərləri müdafiə edən, mənəvi zənginlik gətirən bir peşədir. Zabit hərbi sənətini öyrənən və öyrədən insandır. Bu səbəbdən o, hərbi məktəb sıralarından başlayaraq öyrənməyə və öyrətməyə yönəldilir. Zabit bütün fəaliyyəti boyunca həm şagird, həm də müəllim olmalıdır. Zabit ağıl və biliklə həqiqəti xidməti gözəllikdə axtarmaq məcburiyyətindədir.

Bir əsgərin məsləklə bağlı vəzifələri və malik olması lazım olan keyfiyyətləri bütünlüklə mütləq itaət və intizam təməlinə əsaslanır.

Əsgərlik mütləq itaət və intizam prinsipi üzərində qurulmalıdır. Bununla yanaşı, Dövlətə, Vətənə, Millətə sevgi, bağlılıq, savadlılıq, düşməinə müqavimət qabiliyyəti, cəsarət və şücaət, canını əsirgəməmək, hərbi

hazırlıq, yaxşı əxlaq sahibi olmaq, sirr saxlamaq, əməl və düşüncələrin bir olması, bir-birinə yardım etmək, hərəkətlərdə düzgünlük və intizamsevərlik tələb olunan əsgəri keyfiyyətlərdir.

Peşə sevgisi olmadan, məsuliyyət hissi və xidmətə məhəbbət yarana bilməz.

Əsgərlikdə vəzifə namus borcudur. Ləyaqət, şərəf kimi dəyərlər vəzifəni tamamlayan ünsürlərdir.

Ordu xalqımızın tərkib hissəsi, ölkənin, millətin dayağıdır. Ona görə də biz heç vaxt bunu unutmamalı, orduya göstərilən qayğı daim əsas vəzifə olmalıdır.

Bu gün bizim ordumuz Azərbaycanın müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hər hansı bir qəsdə layiqli cavab verməyə hazır olmalıdır. Müasir mərhələdə xalqımıza ən böyük zərbə 1988-ci ildən Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı başlanmış təcavüzdür.

XX əsrin sonu-XXI əsrin astanasında baş verən regional müharibələr içərisində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı beynəlxalq hüquq normalarına zidd hərəkətləri xeyli insan qırğınına səbəb olmuşdur. Millətlərarası münafişəni Ermənistanda və ondan kənarda yaşayan müəyyən dairələr və millətçi qüvvələr qızışdırmış, bu da nəticə etibarilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsinə gətirib çıxarmışdır. Münafişənin ilk günlərindən istər daxili, istərsə də xarici ermənipərəst qüvvələr tərəfindən silahlandırılan ermənilər əllərindən ov tüfəngləri belə alınmış azərbaycanlılara qarşı tarixdə oxşarı olmayan bir qəddarlıq etmişlər. Elan olunmamış müharibə gedişində

Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmiş, 1 (bir) milyondan çox yurddaşımız öz torpaqlarından didərgin düşmüşdür. İyirmi mindən çox mülki və hərbi vətəndaşımız bu müharibədə həlak olmuşdur. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı qəsəbəsində azərbaycanlılara qarşı 366-cı sovet alayı, xüsusilə onun erməni zabit və əsgərləri tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımını erməni vəhşiliyinin ən bariz nümunəsidir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə olunması və inkişaf etməsi prosesi belə bir şəraitdə olub və indi də davam edir.

Vətənimizin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək, yerlərindən-yurdlarından didərgin düşmüş vətəndaşlarımızın evlərinə qayıtmasını təmin etmək ordumuzun müqəddəs borcudur.

Silahlı Qüvvələrdə gənclərin milli və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin ardıcıl, dönmədən və məqsədəuyğun şəkildə həyata keçirilməsi üçün hazırlanmış konsepsiya layihəsində respublikamızın suverenliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, dövlətin siyasətinə inam, Vətənə və torpağa yüksək məhəbbət, prezidentə sədaqət, düşməənə nifrət hissinin gücləndirilməsi, hərbi və tarixi ənənələrə sadıqlıq, onların öyrənilməsinə güclü maraq və s. bu kimi prinsiplər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vətənpərvərlik hissi millətin tərəqqisi və mənlilik şüurunun inkişafından asılıdır.

Böyüməkdə olan gənc nəslin öz torpağına, ailəsinə, dövlətinə, adət-ənənələrinə, milli dəyərlərinə məhəbbət milli mənlilik şüurunun formalaşmasında əsas rol oynayır.

Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Bu, sadəcə olaraq, Vətənə xidmət etmək deyil. **Vətənpərvərlik – Vətənə**

sadiq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaqdır.

4. Hərbi qulluqçunun peşə dəyərlərinin təsnifatı

Öncə “Hərbi and” və ona sədaqət haqqında. “Hərbiand” əsgərlik peşəsinə ürəkdən bağlanmanın bir ifadəsidir. Bu andla əsgərlər – sıravidən tutmuş ali baş komandana qədər, ölkə, dövlət, ordu və hərbi hissə dəyərlərinə könüllü olaraq edəcəkləri xidmətin qarşılığında şəxsi ləyaqətlərini zəmanət kimi ortaya qoyurlar. Hərbi and Vətən torpağının müdafiəsi, millətin müstəqil yaşaması, bayrağının ayaqlar altına atılmaması kimi ali duyğuları, müxtəlif təhlükə və çətinliklərə sinə gərməni və hətta bunlar uğrunda qanından və canından keçməni zəruri edə bilər. Bu fədakar davranışların əvəzində əsgər olan şəxslər heç bir maddi və mənəvi mükafat və şəxsi şöhrət gözləməməlidirlər. Bu mükafat, sadəcə olaraq, yoldaşları, birlikləri və milləti qarşısında xəcalətli olmamaq kimi çox sadə, ancaq ülvi bir duyğudan ibarət olmalıdır. Əsgərlərin qəlbləri və ruhları onların hər şeyidir. Bu qəlbləri və ruhları bir-birinə bağlayan ünsür isə hər kəsin öyrənərək mənimsədiyi ortaq hərbi inanc və dəyərlərdir. Peşə dəyərləri adı altında ifadə edilən dəyərlərə baxaq:

1. ***Dövlətə və millətə sədaqət.*** Əsgərlərin şəxsi ehtiyac və mənafeələrini arxa planda tutaraq, millət, dövlət, ordu və hərbi birliyin mənafeələrini ön plana keçirməsidir.

2. ***Təbə olma.*** Nizam-intizamın göstəricisi olub, qeyd-şərtsiz təbəçiliyi, hərbi vəzifəyə tam bağlılığı ifadə edir. Nizam-intizama, qanunlara, komandirlərə və əmrlərə təbə olma aşağı və yuxarının hüquqlarına tam riayət etməkdir. Tam təbə olma əmrləri “sözsüz” icra etməklə vəzifəyə bağlılığı bildirir. Qanunlara, qaydalara və komandirlərə

sadiqlıq və bağlılığın təməlində isə vəzifənin öhdəsindən gəlmək dayanır. Peyğəmbərimiz də “Rəislər qanun əsasında əmr etdikdə itaət etmək lazımdır” demişdir.

3. Cəsarət. Təhlükədən əsla qorxmayaaraq və lazım gələrsə ölümdən belə çəkinməyərək iş görmək və çox cəsur hərəkət etməkdir. Deyildiyi kimi “... insan ruhunun ən vacib qüvvəsi olan cəsarət, qadın və uşaqları müdafiə edərkən, düşmənlə döyüşərkən, qələbə əldə edərkən, öz hüquqlarını qoruyarkən, yaxınlarını, nəslini müdafiə üçün alicənab səy və haqq qazandıran təkəbbürü hərəkətə gətirir”*. Cəsarət qorxunun yoxluğu deyil, qorxuya baxmayaraq, insanın zəruri olduğuna inandığı şəkildə hərəkət etməsi üçün daxili təlaşına qalib gəlməsidir. **Qorxaqlıq əsgər üçün heç zaman bağışlanılmayacaq bir qəbahətdir, o, şərəf və ləyaqəti ləkələyir.**

4. Fikir və əməl birliyi. Ölkənin və millətin qorunması uğrunda bir yumruq kimi birləşməkdir. Bu prinsip silahlı qüvvələrin ən dəyərli xüsusiyyəti olub təkbaşına bir qüvvəni meydana gətirir. Bu birlik bir yumruq kimi birləşərək çalışmanın vacibliyi ideyasının hər kəsin fikrində və qəlbində bərqərar olmasından və **cəmiyyətin mənafeyinin şəxsi mənafedən daha üstün olduğunu** qəbul etməkdən irəli gəlir.

5. İntizamsevərlik. Hərfi mənası “tərtib-nizam” olan və vəzifənin nöqsansız şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edən əsas və birinci şərtidir. Əsgərlər onlara verilən əmr və sərəncamlara, göstərişlərə uyğun intizamlı hərəkət etməli və intizama riayət etməlidir. O, ümumi şəkildə yaşanılan yerlərdə təmizliyi, səliqə-sahmanı, asayışı və əmin-

Абу ал Ибн Хасул. Книга о превосходстве турков над другими народами.. (Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье Б., “Елм”, 1993, s.103-109)

amanlığı bərqərar edir. Bərqərar edilən şərait nikbinliyi artırır, əsgərlərin həvəslə çalışmasına kömək edir.

Tərtib və nizam alışqanlığı əyin-başdan tutmuş fəaliyyətlərə və davranışa qədər sahələrə sirayət edir. Əsgərin tərtibli, nizamlı olması bina, tikili, avadanlıq, təchizat, texnika və məsul olduğu sahələrdəki vəzifələri bir bütöv şəkildə birləşərək **ümumi intizama** müsbət təsir edir.

6. Bir-birinə kömək. Eyni iş və vəzifədə birləşən əsgərlərin bağlılığını qüvvətləndirir və vəzifənin ən yaxşı şəkildə icra olunmasını təmin edir. Əsgərlər arasında bir-birinə edilən kömək vəzifə daxilində və vəzifədən kənarda hər zaman mövcuddur. Əsgər olan şəxslər arasındakı qarşılıqlı kömək, şəxsi həyatın bir-birinə olan sevgi, hörmət və sədiqliyini artırır.

Vəzifənin yerinə yetirilməsindən irəli gələn çətinlikləri qarşılıqlı kömək və xüsusi səylərlə aradan qaldıraraq müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkündür.

7. Müharibəyə hazırlıq. Hərbi silah və texnikanın effektiv şəkildə istifadə olunması və bütün şərtlər altında düzgün qərarın verilməsini təmin edəcək bilik, bacarıq, idarəetmə, koordinasiya və yönəltmə kimi qabiliyyətlərin sülh şəraitindən başlayaraq qazanılması fəaliyyətidir.

Müharibəyə hazırlığın həm mənəvi, həm də iqtisadi tərəfi mövcuddur. Sülh vaxtı təlimi nikbinlik və fiziki baxımdan yaxşı keçirən hərbi hissələr müharibədə uğur əldə edir və xalqın inamını qazanırlar. “Sülh vaxtı tərkəməyən döyüşdə qanı tökülər” kəlamı müharibəyə hazırlığın vacibliyini göstərir. Sadəcə, keçilən təlimlərlə müharibədə uğur qazanmaq mümkün deyil. Eyni zamanda silah, texnika və təchizatın da hər an müharibəyə hazır

olması vacibdir. “Ən yaxşı silah, yaxşı təlim görmüş əsgərdir” fikrini əsas tutmaqla yaxşı təlimlənmiş hərbi birliklərin döyüşdə nəticə əldə edə biləcəyi əsla yaddan çıxarılmamalıdır.

8. *Sirr saxlamaq.* Silahlı qüvvələrin, dövlətin, vətən və millətin mənafeyini qorumaq və vəzifələrin effektiv bir şəkildə icra olunmasını təmin etmək məqsədilə müəyyən edilmiş hərbi və milli əhəmiyyəti olan məlumatların yayılmasının qarşısını almaqdır. Sirr saxlamaq hər bir əsgərin borcudur. Hər bir komandir təbəçiliyində olanların güclü tərəflərini bilməlidir. Şəxsi nöqsanları, çatışmazlıqları olanlar çox danışır, pula, qadına, içkiyə meyil edənlər sirr saxlaya bilmirlər. Bu zəif tərəfləri bilinən adamlardan lazım olan bütün gizli məlumatlar asanlıqla əldə edilə bilər. Buna görə də hər kəsə bilməsi lazım olan qədər məlumat verilməlidir.

9. *Gözəl əxlaq sahibi olmaq.* Əsgərin əxlaqı, yaşayışı nöqsansız və ləkəsiz olmalıdır. Əsgər narkomanlıqdan, sərxoşluqdan, yalançılıqdan, borc və qumardan, dələduzluqdan, əxlaqsız adamlara yaxınlıq göstərməkdən, oğurluqdan, talançılıqdan, dağıdıcılıqdan və bunun kimi bütün pis hərəkətlərdən uzaq olmalıdır. Bütün bunlar vəzifənin yerinə yetirilməsinə mane olur, yaşayışa, sağlamlığa, əzm və cəsarətə mənfi təsir edir, namusu ləkələyir, mənəviyyata öldürücü zərbə vurur.

10. *Yaxşı yola gəlmək.* Bu, eyni amal naminə qanlarını tökəcək əsgərlərin bir-birini ürəkdən sevməsi, bir-birinin şərəfinə hörmət bəsləməsi, sevinc və kədərini bölüşməsidir. Özünü, həyatı, təbiəti sevmək, özü ilə bərabər hörmət və səmimiyyət gətirir. Dünyada bir-birinin bənzəri olan iki eyni şeyi tapmaq mümkün deyil.

Mükəmməl hərəkət və davranışlar nümayiş etdirmək çox vacibdir.

11. Şüurlu şəkildə davranma və müqavimət. Vəzifəni yerinə yetirərkən qarşılaşılacaq bütün çətinlik və məhrumiyyətlərə qatlanaraq əsla usanmaq və qorxmaq bilmədən nizamlı şəkildə vəzifəni davam etdirmək və xidməti lazım olduğu şəkildə başa çatdırmaqdır. Əsgərlik peşəsi əsgərin mənəvi və fiziki cəhətdən güclü, dözümlü, qərarlı və əzmli olmasını özünə hədəf götürür. Bu hədəfə çatmaq üçün əsgərə istər fiziki, istərsə də əqli fəaliyyətlər öyrədilərək praktik olaraq tətbiq etmələri təmin olunur. Bunun nəticəsində əsgərin özünə inanması, özünü daima güclü hiss etməsi təmin edilmiş olur. **Əsgər dedikdə, hər sahədə ümumi məlumatı olan, vəziyyəti qiymətləndirərək ən məntiqli yolu seçən və şərtlərə görə ən düzgün qərar qəbul edərək, qəbul etdiyi qərarı həyata keçirən, maneə və çətinliklərlə mübarizə apararaq qələbə qazanan, müvəffəqiyyətsizliyi qəbul etməyən insan düşünülür.** Bütün bu xüsusiyyətlər əsgərə olduğu şəraitdə qarşılaşa biləcəyi hər bir çətinliklərlə mübarizə əzmi və ən çətin şəraitlərdə belə hədəfə çatmaqda bir çıxış yolu olduğunu öyrədir.

Nəticə olaraq istər müharibə, istərsə də sülh şəraitində peşə dəyərlərinə əhəmiyyət verilməsi biliklərin təsir imkanları ilə birbaşa əlaqəlidir. Əsgərlərin hərəkət və davranışlarını istiqamətləndirən bu peşə dəyərlərinin mənimsənilməsi Vətənimizə daxilədən və xaricdən gələcək bütün təhdid və təhlükələrə qarşı güclü bir qoruyucu və dövlətin yüksək ideallarına xidmət etmək əzmində olduğumuzu göstərir.

Hərbi qulluqçunun şəxsiyyətinin səviyyəsi bu dəyər-

lərlə zənginləşərək yüksəlir.

5. Ordu konsepsiyası

Biz, indi müstəqil dövlətimizin həyatında keyfiyyət dəyişmələri dövrünü yaşayırıq. Bu, ordumuzun hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində də özünü göstərir. Hərbi tərbiyə işi məhz keyfiyyət dəyişikliyini, hərbi intizamı, öz xidməti vəzifələrini tam dərk edərək yüksək peşəkarlıq səviyyəsində icra etməyi nəzərdə tutur. Ordu strukturunda hərbi tərbiyə işini ən yaxşı səviyyədə qurmaq üçün Müdafiə Nazirliyi öz imkanlarından istifadə edir.

Vətənimiz Azərbaycana və onun xalqına sadıq olmaq, Azərbaycan Respublikasının mənafeyini, dövlət suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini şərəflə, qanımız və canımız bahasına qorumaq hər birimizin müqəddəs borcudur.

Unutmayaq ki, bayrağımız göylərdə dalğalandıqca, müstəqilliyimiz davam edəcəkdir. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi kimi: «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!».

6. Orduda sosial münasibətlər və asılılıqlar

Sabit sosial əlaqənin obyektiv surətdə mövcud olduğu insan birliklərinə sosial toplular da aiddir. Ən mühümləri isə məqsədli, etnik və ərazi birlikləridir. Biz, bu mövzuya məqsədli birliklər bəhsində toxunmuşuq. Burada isə ordu-məqsədli birlik kimi, anlayışını izah etməyə çalışacağıq.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, müəyyən məqsədləri reallaşdırmaq üçün yaradılan birliklər məqsədli birliklər adlanır. Əvvəlki mövzularda məqsədli birliklər haqqında ətraflı danışmışdıq.

Hərbi kollektivlər də vahid məqsəd ətrafında birləşirlər və ümumi ictimai-faydalı əməklə məşğuldurlar. Hərbi kollektiv mütəşəkkil şəxslərin, kollektiv orqanlara malik şəxsiyyətlərin məqsədyönlü kompleksidir. Hər bir kollektiv öz üzvləri qarşısında müəyyən tələblər qoymaq, nəzarət etmək, hərəkət və davranışını qiymətləndirməklə onlara təsir edir. Bu işdə çox mühüm rol kollektiv rəyin üzərinə düşür. Buradan belə aydın olur ki, hər bir kollektivin, komandirin əsas məqsədlərindən biri də öz kollektivi haqqında düzgün rəy formalaşdırmaqdır. Hərbi kollektivlərin mühüm elementləri aşağıdakılardır:

- a) şəxsiyyətlərarası əlaqə və münasibətlər;
- b) nüfuz;
- c) kollektiv rəy;
- ç) əhval-ruhiyyə və ənənələr.

Hər bir şəxsiyyət başqa adamlarla əlaqələrdə inkişaf edir. Müxtəlif qrup və kollektivlərdə insanların öz aralarında ünsiyyətə girməsi, həqiqi qarşılıqlı əlaqələri onların şəxsiyyətinə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə bilavasitə təsir göstərir. Hərbçilər arasındakı müsbət şəxsiyyətlərarası münasibətlər intizamı möhkəmləndirir, onları daha sıx birləşməyə məcbur edir. Hərbi kollektivlərarası əlaqə münasibətlərini üç qrupa ayırmaq olar:

- a) subordinasiya əlaqəsi—bir mərkəzdən idarə olunma və bir mərkəzə tabelik (kiçik vəzifəlinin böyüyə tabe olması);
- b) koordinasiya əlaqəsi (uyğunlaşdırma);
- c) əməkdaşlıq əlaqəsi.

Hərbi kollektivlərdə xətti əlaqələr aşağıdakı kimidir:

- a) zabitlər arasında və onların tabeliyində olanlarla

əlaqələr;

b) zabitlərlə çavuşlar arasında olan əlaqələr;

c) çavuşlar arasında və onlara tabe olanlarla əlaqələr;

ç) əsgərlər arasında olan əlaqələr və s.

Bir məsələni qəti yadda saxlamaq lazımdır ki, hərbi qulluqçular arasındakı rəsmi əlaqə və münasibətlər hərbi nizamnamələrə, qanunlara əsasən təhkim olunur.

Hərbi nizamnamə hərbcilər arasında aşağıdakı prinsipləri müəyyən edir:

a) təkhakimiyyətlik və ciddi subordinasiya prinsipi;

b) kollektivçilik prinsipi;

c) humanizm prinsipi.

Hərbi kollektivlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə aşağıdakılar mühüm rol oynayır: inam, xeyirxahlıq, güzəştə getmək və s.; inamsızlıq, yalançılıq, lovğalıq və s. isə ümumi işə ziyan vurur.

Bir və ya bir neçə adamın başqa adama, yəni müəllimin şagirdə, komandirin əsgərə, kollektivin şəxsiyyətə və s. sosial-psixoloji təsirinə nüfuz (avtoritet) deyilir.

Avtoritetə sahib olmaq çox da asan deyil, bunun üçün uzun və gərgin iş, öz fəaliyyətini daim təhlil etmək, nəticələr çıxarmaq tələb olunur. Hərbi kollektivlərdə nüfuzu aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

a) həqiqi avtoritet;

b) nisbi avtoritet;

c) üstün liberal avtoritet;

ç) saxta, yalançı avtoritet;

d) nəsihətçi avtoritet;

e) lovğa avtoritet.

Komandirin vəzifəsi həqiqi avtoritetə sahib olmaq və onu inkişaf etdirməkdir.

Hərbi kollektivin sosial strukturu aşağıdakı kimi təsnif edilir:

Hərbi hissələr sosial birlikləri və sosial qrupları, onlar da öz növbəsində sosial sinfi, sosial demoqrafik, sosial-peşə, sosial-ərazi, sosial-etnik qrupları və birlikləri, ərazi, etnik qrupları və birlikləri özündə birləşdirir. Onların daxilində müddətli hərbi qulluqçular, müddətdən artıq xidmət edən hərbi qulluqçular, gizirlər, zabitlər, general-lar da vardır.

Suallar:

1. Orduda sosial münasibətlər və asılılıqlar haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Xalqla ordunun birliyi nə deməkdir?
3. Ordunu sosial institut kimi xarakterizə edin.
4. Ordu konsepsiyasını izah edin.

XVI. SOSIOLOJİ TƏDQİQATIN APARILMA QAYDALARI VƏ METODLARI

1. Sosioloji tədqiqatın proqramı

İctimai inkişafa nail olmaq, sosial həyatda baş verən hadisələri daha dərinədən öyrənmək və gələcək üçün (elmi, təhlükəsizlik, inkişaf və ya digər perspektivlər üçün) proqramlar hazırlamaq məqsədilə tədqiqatlar aparılır. Tədqiqatlar, hətta bəzən elə tarixi faktları üzə çıxarır ki, bununla gələcək inkişafın yeni aspektlərini belə müəyyən etmək olur. Sosioloji tədqiqatlar ictimai həyatın bütün sahələrində aparılır. Tədqiqatların məqsədindən, obyekt və subyektindən, eləcə də predmetindən asılı olmayaraq, demək olar ki, eyni proqram üzrə aparılır.

Tədqiqatın həyata keçirilməsi üçün hər şeydən əvvəl hazırlıq işləri görülür, tədqiqatın proqramı, iş planı və tədqiqat üçün köməkçi sənədlər işlənilib hazırlanır. **Sosiolo-**

ji tədqiqat məntiqi hazırlığa malik və ümumi məqsədlə öyrənilən hadisə və ya proses haqqında maksimal dərəcədə etibarlı məlumatlar almaq zərurəti ilə üzvi surətdə bir-biri ilə bağlı olan əməliyyatlar sırasındır. Yalnız dərin düşünülmüş proqram vasitəsilə daha yüksək səviyyədə tədqiqatı həyata keçirmək olar. Təsadüfi deyil ki, **proqram tədqiqatın strateji sənədi adlandırılır.**

Sosioloji tədqiqatın proqramı elmi axtarışın metodoloji və prosedur şərtlərini özündə cəmləşdirən sənəddir. Bu sənəddə sosioloji tədqiqatın müəyyən ardıcılığı, mərhələliliyi əks olunur.

Proqram iki hissədən ibarətdir:

- metodoloji hissə;
- prosedur hissə.

Metodoloji hissədə araşdırılan məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) tədqiqatın probleminin ifadə edilməsi, obyekt, subyekt və predmetinin müəyyənləşdirilməsi;

b) tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;

c) məfhumların əməliyyatlaşdırılması;

ç) tədqiqat obyektinin ilkin sistem təhlili;

d) hipotezlərin formula edilməsi.

Proqramın **prosedur hissəsinə** aşağıdakılar daxildir:

a) müşahidə vasitələrinin seçilməsi;

b) empirik məlumatları yığma metodları və texnikasının müəyyənləşdirilməsi;

c) tədqiqatın strateji işçi planının tərtib edilməsi.

Sosioloji tədqiqatın proqramına dair tələblər aşağıdakılardır:

a) fəaliyyətə başlayan sosioloq-tədqiqatçılar mütləq

əvvəlcədən proqram tərtib edərək işə başlamalıdır;

b) proqram dəqiq olmalıdır;

c) proqramın bütün elementləri məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalıdır.

Nəticə hipotezlərinin yoxlanılması, yalnız o şərt daxilində mümkündür ki, onların ifadə edilməsində istifadə olunmuş bütün istilahlər empirik izah edilmiş olsun.

Tədqiqatın məqsədlərindən çıxış edərək hipotezləri **əsas və qeyri-əsas** hipotezlərə bölürlər.

İşlənmə və əsaslandırılma dərəcəsinə görə sosioloji tədqiqatın **ilkin və əlavə** hipotezləri fərqləndirilir.

Öyrənilən sosial obyektə aid olan fərziyyələrin məzmunu ilə əlaqədar olaraq sosioloji tədqiqatın təsviredici, proqnoz və s. hipotezləri olur.

Konkret sosioloji tədqiqat aparmağa başlamış sosioloqun əsas metodoloji işi hipotezlərin ifadə edilməsi ilə başa çatır. Proqramın prosedur hissəsi müşahidə vahidlərinin seçilməsindən, yəni tədqiqatın gedişində bilavasitə tədqiq edilməli olan adamlar toplusunun müəyyənləşdirilməsindən başlaya bilər.

Proqramın prosedur hissəsinin mühüm tərkib elementi sosioloji tədqiqatın planı – elmi axtarışın strategiyası və taktikasını müəyyənləşdirən, işin təşkilinin hazırlıq mərhələsinin əsas sənədidir.

İki növ plan sənədi fərqləndirilir:

a) strateji plan;

b) iş planı.

Tədqiqatın problemi, obyekt və subyekt dedikdə, qeyd olunmalıdır ki, hər hansı prosesdə sosioloji informasiyaya tələbat onun vəziyyətinin tam öyrənilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar meydana gəlir. Sosioloji tədqiqatların

təşkilatçıları üçün sosial problem hər hansı bir sosial hadisə və ya prosesin müəyyən tərəfləri, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənlikləri, inkişaf təmayülləri, səbəbləri və digər xarakteristikalarına aid bir növ bilmədiklərimiz haqqında bilik vəziyyəti kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, sosial problem özlüyündə mövcud olmur. O, insan birliyi və onun fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Demək, geniş mənada sosioloji tədqiqatın obyektı bu və ya digər sosial problemin daşıyıcısıdır. Məsələn, əmək intizamının səviyyəsi dedikdə, müəyyən sahədə çalışan əməkçi insanların intizamının səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bütün bunlar problemin daşıyıcıları kimi çıxış edir ki, bu da tədqiqatın obyektı hesab edilir. Obyektin düzgün göstərilməsi tədqiqatın predmetinin düzgün müəyyən edilməsinə kömək edir.

Tədqiqatın məqsədi onun ümumi istiqamətinin təmayülü, gözlənilən son nəticədir.

Tədqiqatın obyektinin ilkin sistemətik təhlili dedikdə, sosioloji tədqiqatın bu hissəsində bir sıra metodoloji prosedurların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, bu prosedurlar olmadan tədqiqatın instrumentarisində sosioloji tədqiqatın vahid konsepsiyasının tərkib hissəsi olan ilkin informasiyanın cəmləşdirilməsi mümkün deyil. Demək, onun məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq, habelə irəli sürülən hipotezin doğruluğunu yoxlamaq mümkün deyil.

Məfhumlar dəqiqləşdirildikdən sonra ümumiyyətlə, ixtiyari anlayışlar toplusundan deyil, həmin məfhumlardan istifadə edərək tədqiqat obyektinin bütövlükdə, tam ilkin sistem təsvirini vermək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, elmi idrak prosesində hipotezlərin rolu

çox böyükdür. Buna görə də sosioloji tədqiqat aparılarkən hipotezlərin irəli sürülməsinə böyük diqqət yetirilir və proqramın xüsusi bölməsi onların formalaşmasına həsr edilir.

Sosioloji tədqiqatda hipotezin metodoloji rolu ondan ibarətdir ki, o, tədqiqatın nəzəri konsepsiyası ilə empirik bazası arasında qarşıya qoyulmuş problemin həlli üçün zəruri olan amillər dairəsini əks etdirməyə kömək edən hissədir.

Bu və ya digər tədqiqatın məqsədinin reallaşdırılması tədqiqatçı tərəfindən müəyyən ardıcılıqla tətbiq olunan addımlara, üsullara əsaslanır. Bu metodların seçilməsi, daha dəqiq desək, tədqiqatın ümumi istiqaməti hipotezin formula edilməsinə qədər həyata keçirilir. **Hipotez-hər hansı faktın, hadisə və prosesin izah edilməsi üçün irəli sürülən elmi fərziyyədir.** Belə ki, bu fərziyyə ya təsdiq olunur, ya da inkar edilir. Məhz buradan aydın olur ki, hipotezin qabaqcadan irəli sürülməsi, bütövlükdə tədqiqat prosesinin daxili məntiqini müəyyən edir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı sosioloji tədqiqat öyrənilən problemin meydana gəlməsinin səbəbləri haqqında qabaqcadan nəzərdə tutulan fərziyyələrə əsaslanır. Əgər tədqiqatçı həmin səbəbləri müəyyən etməyə məqsədyönlü cəhd göstərsə, onda o, hipotez şəklində, öz fərziyyələrini irəli sürür. Məhz hipotez tədqiqatın operativliyini artırır, tədqiqatın obyektinin və sosioloji informasiyanın yığılması metodunun düzgün seçilməsinə kömək edir.

Hipotezi xarakterinə və əhəmiyyətinə görə əsas və əlavə hissələrə bölmək olar. **Əsas hipotezlərin** ifadə edildiyi anlayışların birbaşa empirik əlamətləri olmaya da bilər. Lakin sosioloji tədqiqatın nəticə hipotezlərinin

anlayışları mütləq empirik indikatorlarla əlaqələndirilməli, tutuşdurulmalıdır. Nəticə hipotezlərin təsdiq edilməsi əsas hipotezlərin əsaslandırılmasının sübutudur və onu müəyyənləşdirir. Bu plan axtarış, analitik və eksperimental variantlarına ayrılır.

Axtarış planı tədqiqat obyektı və problemi haqqında aydın təsəvvür olmadıqda tətbiq edilir. Onun məqsədi problemin ifadə edilməsi və hipotezlərin irəli sürülməsindən ibarətdir. Burada aşağıdakı üsullardan istifadə olunur: sənədlərin öyrənilməsi, müsahibə aparılması və müşahidələrin yerinə yetirilməsi.

Analitik plan problem haqqında obyektı ayırmağa və təsviri hipotezi ifadə etməyə imkan verən biliklər mövcud olduqda tətbiq edilir. Burada aşağıda adları göstərilən üsullardan istifadə edilir: seçmə və ya monoqrafik tədqiqat, anketləşdirmə, statistik aparat.

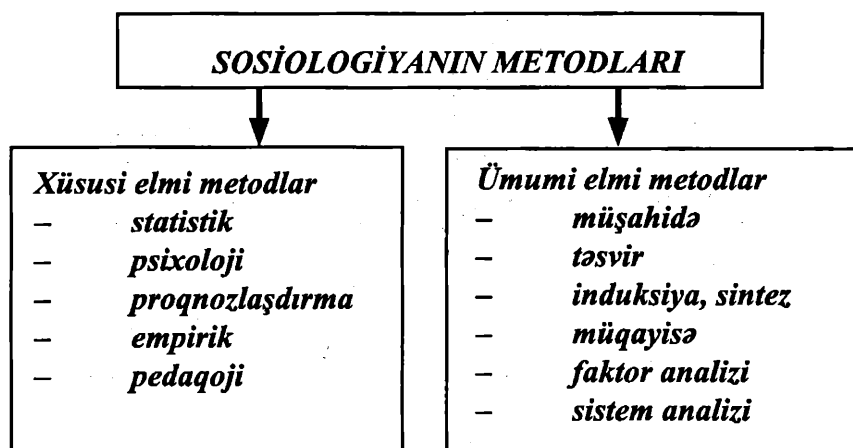
Eksperimental plan obyekt haqqında əldə olan biliklər izahedici hipotezi ifadə etmək imkanı yaratdıqda tətbiq edilir. İzahedici hipotezin yoxlanılmasının ən mühüm üsulu real eksperimentin keçirilməsidir.

Konkret sosioloji tədqiqat planlarının bu tipləri nadir hallarda işlədilir.

Strateji və ya başqa cür deyilsə, prinsipial tədqiqat planı iş planına çevrilir. Sonuncuda isə bütün işin əsas mərhələləri göstərilir, tədqiqatın metodika və texnikası müəyyənləşdirilir.

2. Tədqiqatın metodları

SOSIAL METODLARIN TƏSNİFATI

Ümumelmi metodlar o üsullardır ki, onlar ümumi metodlardan fərqli olaraq bütün elmi-idrakı əhatə etmir, yalnız ayrı-ayrı mərhələlərdə tətbiq olunur. Ümumelmi metodlara aiddir: analiz, sintez, sistemli yanaşma (obyektin bütövlüyünün açılmasına yönəlir, onun çoxşəkilli əlaqə tiplərini üzə çıxarır), funksional yanaşma (bir sosial varlığın digəri ilə münasibətinin izahına istiqamətlənmiş funksiya) və s.

Xüsusi elmi metodlar texniki, təbii və humanitar elmlərin elmi-nəzəri müvəffəqiyyətlərinin qavranılması üsulları kimi çıxış edir.

Empirik tədqiqatın funksiyaları araşdırılarkən onun sosioloji idrakın mərhələ və pilləsi kimi nisbiliyi hər şeydən

yaxşı aşkara çıxır.

Polşa sosioloqu Y.Lutinski empirik sosioloji tədqiqatın üç əsas funksiyasını qeyd edir:

- a) elmi-nəzəri;
- b) praktiki-tətbiqi;
- c) ideoloji-tərbiyəvi.

Nəzəriyyənin düzgünlüyü praktikada yoxlanılır. Empirik sosioloji tədqiqat isə bu praktikanın, təsvir olunmuş sosial taktikanın vəziyyəti haqqında informasiya verir.

Sosial idarəetmənin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsində empirik sosioloji tədqiqatın konkret rolu üç əsas istiqamətdə özünü göstərir:

- a) ictimai inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasında;
- b) idarəçilik barəsində qərarların qəbul edilməsində;
- c) vahid sosial informasiya sisteminin qəbul edilməsində.

Empirik sosioloji tədqiqat həm qarşılıqlı sosioloji əlaqələrin, həm də ayrı-ayrı ictimai hadisələrin proqnozlaşdırılmasında zəruridir. Proqnozlar sosial idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm ilkin

şərtidir.

Empirik sosioloji tədqiqatın verdiyi informasiya müstəsna dərəcədə qiymətlidir və o, mövcud qarşılıqlı sosioloji əlaqələrin gələcəyini açıb göstərir. Plan isə proqnozlara əsaslanaraq, rəhbər strukturların fəaliyyətinin ən optimalı kimi seçilmiş müəyyən gələcək inkişaf variantını göstərir. Əgər plan qəbul edilibsə, o, ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir. Planın yerinə yetirilməsi nəhəng prosesdir. Bu prosesdə milyonlarla adam iştirak edir və bu proses bilavasitə onların həyatı mənafeyinə toxunur.

Bu proses məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərində, sosial strukturda, kütlələrin maddi və mənəvi rifahı haqqında, elm və incəsənətdə, idarəçilik və rəhbərlikdə, sosial psixikada və şəxsiyyətin bütün davranışında əks olunur.

Nəhayət, empirik sosioloji tədqiqat mətbuat, radio və televiziya vasitəsilə insanların mədəniyyətinə, onların şüurluluğuna təsir edir.

Empirik sosioloji tədqiqatın məqsədi-müvafiq mövzunu öyrənmək imkanı verən müəyyən empirik informasiyanı toplamaqdır.

Tədqiqatın aşağıdakı mərhələləri var:

- a) hazırlıq;
- b) yoxlama (nümunə) tədqiqatı – keçid mərhələ;
- c) tədqiqatın həyata keçirilməsi;
- ç) materialın işlənməsi.

Hazırlıq mərhələsində, ilk növbədə, tədqiqatın proqramı işlənilib hazırlanır. Tədqiqatın həyata keçirilməsi mərhələsində informasiya toplanılır, tədqiqatın əsl məqsədi həyata keçirilir. Burada informasiya fərdi, ilkin informasiya şəklində alınır. Sonuncu mərhələdə isə ilkin

informasiya statistik-riyazi işlənmə yolu ilə artıq nəzəri təhsil üçün yararlı hala düşür. Bununla da empirik sosioloji tədqiqat başa çatır.

Empirik sosioloji tədqiqatın aparılma metodikası özü də aşağıdakılara bölünür.

a. **Məlumatların toplanması metodikası.** Bu metodika fərdi informasiyanın meydana çıxmasını təmin edən metodlar, vasitələr və prinsipləri müəyyənləşdirir.

b. **Seçmə metodikası.** Bu metodika isə tədqiq olunan şəxslərin sayını və onların seçilməsinin informasiya mötəbərliyini təmin edən üsullarını müəyyənləşdirir.

Empirik sosioloji tədqiqatın altı elementini ayırırlar:

1. Qrafik, zaman və məkan daxilində tədqiqatın mərhələləri arasında qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirir və təmin edir.

2. Təşkilati-texniki problemlər – maliyyə vəsaiti, tədqiq olunan vahidlərin siyahılarının təmin edilməsi, sənədlərin çapı və yayılması.

3. Elmi rəhbərlər və anketçilərin seçilməsi və hazırlanması.

4. İlk fərdi informasiyaların anketçilər və elmi rəhbərlər tərəfindən yayılması.

5. Elmi rəhbərlərin və anketçilərin işinə kömək və nəzarət.

6. Hər hansı informasiyanın qeydə alındığı sual vərəqələri.

Empirik sosioloji tədqiqatda işlənilmə elementlərinə gəldikdə isə onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- kodlaşdırma və şkalaya salma;
- əsaslı hesablama işi;
- hesablamaların yoxlanması;

- artıq işlənilmiş informasiya nəticələrinin təhlili əsasında əlavə hesablamalar.

Gördüyünüz kimi, empirik sosioloji tədqiqat mürəkkəb struktura malikdir və bir qayda olaraq, hazırlıqdan başlamış məlumatların işlənməsinə qədər onun yerinə yetirilməsi üçün uzun müddət tələb olunur.

Ona görə də istənilən tədqiqatın həyata keçirilməsi zamanı empirik sosioloji tədqiqatın bütün mərhələlərinin tələblərinə riayət etmək zəruridir.

Sosioloji məlumat mənbələrindən biri də sənədlərlə işdir. İlkin məlumatların alınması üsullarından biri kimi sosioloji tədqiqatda sənədlərin təhlili çox böyük rola malikdir.

İnsanın xüsusi olaraq yaratdığı, məlumatların ötürülməsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş vasitə sənəd adlanır.

Sənədləri bir sıra əsasə görə aşağıdakı növlərə ayırırlar:

1. Məqsədli sənədlər (müəyyən bir məqsədlə bağlı olaraq yerinə yetirəcəyi vəzifəsinə görə – əlyazma və çap olunmuş sənədlər, foto və kino plyonkasına çəkilmiş sənədlər).

2. Şəxsi və şəxssiz sənədlər (şəxsləndirmə dərəcəsinə görə).

3. Rəsmi və qeyri-rəsmi sənədlər (hökumət materialları, qərarları, bəyanatları, rəsmi məlumatları, dövlət statistika məlumatları rəsmi sənədlərdir).

Sənədlərin xüsusi qrupunu kütləvi informasiya vasitələrinin (qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino) materialları təşkil edir.

Nəhayət, məlumatların mənbəyinə görə sənədlər il-

kin və əlavə sənədlərə bölünür.

İlkin sənədlər birbaşa müsahibə və ya sorğu, baş verən hadisələrin qeyd olunması əsasında tərtib olunur. Əlavə sənədlər isə ilkin mənbələrin məlumatları əsasında aparılmış təkmilləşdirmə, ümumiləşdirmə və təsvirdən ibarətdir.

Sənədli məlumatların etibarlılığı, ilk növbədə, əldə edilə bilən sənədin mənbəyindən asılıdır.

Əlavə sənədlərdən istifadə edərkən onların ilkin mənbəyini müəyyən etmək vacibdir.

Sosioloji tədqiqatın digər metodlarından biri də müşahidə metodudur.

Müşahidə .— öyrənilən obyekt haqqında ona aid tədqiqatın məqsədləri baxımından əhəmiyyətli olan bütün amillərin bilavasitə qavranılması və birbaşa qeydə alınması yolu ilə ilkin sosioloji məlumatları toplamaq metodudur. Bir metod kimi müşahidənin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

1. Müşahidəçinin müşahidə obyektinə ilə əlaqəsi. Burada müşahidəçinin sosial gerçəkliyi qavraması, sosial prosesləri, vəziyyətləri, ayrı-ayrı fərdlərin hərəkətlərini necə başa düşməsi nəzərdə tutulur.

2. Müşahidəçinin emosional qavrayış olan insani xüsusiyyətdən məhrum olmaması.

3. Təkrar müşahidənin çətinliyi. Hətta ən adi, gündəlik sosioloji faktın təkrar müşahidəsi çox çətinidir, çünki sosial proseslər külli miqdarda müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır və buna görə də çox nadir hallarda oxşar olur.

Müşahidə aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Müşahidənin obyektinə və predmetinin təyin edilməsi,

məqsədinin müəyyənləşdirilməsi, vəzifələrin qoyuluşu.

2. Mühitlə əlaqənin təmin edilməsi, müvafiq icazələrin alınması, adamlarla ünsiyyətin yaradılması.

3. Müşahidə üsulunun (növünün) seçilməsi və əvvəlcədən toplanmış materiallar əsasında prosedurun hazırlanması.

4. Texniki sənəd və avadanlığın hazırlanması.

5. Müşahidələrin aparılması, məlumatların yığıl-ması, informasiyanın toplanması.

Müşahidəyə müxtəlif üsullarla nəzarət edilir:

1. Şərait iştirakçıları ilə söhbətin aparılması yolu ilə.

2. Həmin hadisə ilə bağlı olan sənədlərə mü-raciətlə.

3. Öz şəxsi müşahidə nəticələrinin başqa ixtisaslı müşahidəçinin apardığı müşahidə nəticələri ilə yoxlamaq-la.

4. Müşahidələrin təkrar edilməsi məqsədilə müşa-hidə haqqında başqa sosioloqlara raportların göndərilməsi vasitəsilə.

Müşahidə haqqında hesabatı aşağıdakılar daxildir:

1. Aparılmış müşahidənin edildiyi vaxt, yer və şəraiti haqqında dəqiq sənədlər.

2. Müşahidəçinin kollektivdə rolu, informasiya.

3. Üzərində müşahidə aparılan adamların xarakteristikası.

4. Müşahidə olunan faktların ətraflı təsviri.

5. Müşahidəçinin şəxsi qeydləri və təsviri.

İnformasiya toplamaq üsulu kimi müşahidə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- prosedurun formalaşdırılması dərəcəsinə görə;
- müşahidənin mövqeyinə görə;
- müşahidənin aparılmasının təşkil olunma şərtləri və

tezliynə görə.

Formalaşdırma dərəcəsinə görə müşahidə strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış müşahidəyə ayrılır.

Strukturlaşdırılmış (nəzarət olunan, yoxlanılan) müşahidə müşahidənin elə növünə deyilir ki, o keçirilən zaman tədqiqatçı öyrənilən proses və ya şəraitin hansı elementlərinin onun tədqiqatı üçün əhəmiyyət kəsb etdiyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Strukturlaşdırılmamış (nəzarət edilməyən, yoxlanılmayan) müşahidədə tədqiqatçı öyrənilən prosesin hansı elementlərini müşahidə edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirmir. Müşahidənin ciddi planı olmur, əvvəlcədən yalnız müşahidə obyektinin özü müəyyənləşdirilir. Müşahidənin bu növünün köməyi ilə tədqiqatçı hadisə və ya əhvalatın baş verdiyi sosial şəraiti, obyektinin həddlərini və əsas elementlərini aydınlaşdırır.

Müşahidəçinin tədqiq olunan sosial şəraitdə iştirak dərəcəsindən asılı olaraq qoşulmuş (iştirak edən) və qoşulmamış (iştirak etməyən) müşahidələri fərqləndirirlər.

Qoşulmamış (zəhəri) müşahidə zamanı tədqiqatçı və ya onun köməkçiləri öyrənilən obyektin xaricində yerləşirlər, onlar baş verən prosesləri kənardan müşahidə edirlər.

Qoşulmuş (iştirak edən) müşahidənin isə aparılması zamanı müşahidəçi verilən prosesə bu və ya digər dərəcədə daxil olur, qoşulur, müşahidə olunan adamlarla təmas qurur və onların fəaliyyətində iştirak edir.

Aparıldığı yerə və təşkil olunduğu şəraitə görə

müşahidələr səhra və laboratoriya şəraitlərinə bölünür. **Səhra müşahidəsi** təbii şəraitdə, öyrənilən obyektə əlaqəli aparılır. **Laboratoriya müşahidəsi** elə növ müşahidədir ki, burada ətraf mühitin şərtləri və müşahidə olunan vəziyyət tədqiqatçı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Aparılma müntəzəmliyinə görə **sistematik və təsadüfi müşahidələri** fərqləndirmək olar. Sistematik müşahidə müəyyən vaxt ərzində hərəkət, vəziyyət və proseslərin qeydə alınmasının müntəzəmliyi ilə səciyyələnir. Belə müşahidəni hər gün, həftədə bir dəfə, ayda bir dəfə və s. aparmaq olar.

Təsadüfi müşahidəyə qabaqcadan planlaşdırılmamış hadisə, fəaliyyət və sosial şəraitin müşahidəsi aiddir.

Sosioloji tədqiqatın aşağıda adları göstərilən metodları da vardır:

- a) anket sorğusu metodu;
- b) müşahidə metodu;
- c) sosiometrik sorğu metodu;
- ç) ekspert qiymətləndirilməsi metodu;
- d) eksperimental metod;
- e) empirik məlumatların işlənməsinin statistik metodu.

Bu tədqiqat metodlarının bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək.

Anket sorğusu – bu sorğu birbaşa, telefonla və poçt vasitəsilə keçirilə bilər. Anket hazırlanarkən, suallar son dərəcə dəqiq, düşünülmüş konkret olmalıdır. Sorğuda iştirak edəcək şəxslərin siyahısı dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Anket sorğusu tədqiqatın bütün tələblərinə cavab verməlidir ki, nəticə yüz faizlik olsun.

Müşahibə – tədqiqatın elə bir növüdür ki, burada

sosioloq (tədqiqatçı, kəşfiyyatçı) rəyi soruşulan, tədqiq olunanda birbaşa dialoq qurur. Korrespondent öz respondentini (rəy soruşan və rəyi soruşulan) sorğuya elə cəlb etməlidir ki, proqramdan kənara çıxmasın. Bu zaman tədqiqatçının xüsusi bacarığı olmalıdır ki, o, öz psixoloji üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilsin.

Müsaibə zamanı suallar birbaşa və dolayısı ilə verilə bilər. Çətin məqamlarda ən yaxşı üsul dolayısı suallar vermək və cavabı respondentin öz istəyi ilə deyil, məhz tələb olunan şəkildə almaqdır.

Beləliklə, biz ictimai həyatın sosial səhəsindəki tədqiqatın metodları, aparılma qaydaları ilə tanış olduq.

Suallar:

1. Sosial tədqiqatın proqramı haqqında nə kimi məlumatınız var?
2. Tədqiqatın mərhələlərini sadalaya bilərsinizmi?

XVII. HƏRBİ-SOSİOLOJİ TƏDQİQATIN METODİKASI

1. Hərbi-sosioloji tədqiqatın növləri

Gündəlik xidməti praktikada hər bir hərbi, rəis-istər təqım komandiri, istərsə də müdafiə naziri, elə tapşırıqlarla üzləşə bilər ki, heç bir əmrdə, təlimatda və ya ən yüksək səviyyəli dərsləklərdə bu tapşırıqlara aid konkret cavab tapmaq mümkün olmasın.

Belə hallarda necə hərəkət edirik? Bu zaman biz qərarı mövcud vəziyyətə uyğun olan nəzəri və praktiki biliklərdə, intuitiv düşüncə tərzlərində, fərziyyələrdə, hipotezlərdə axtarıq. Belə anlarda bizlərdən heç kəs fikirləşmir ki, bu elmi, hərbi-sosioloji tədqiqatın bir formasıdır.

Hərbi-sosioloji tədqiqatları qarşılıqlı əlaqədə olan elmi – əsaslandırılmış, mücərrəd – məntiqi, empirik və təşkilati – texniki prosedur sistemi kimi təyin etmək mümkündür. Təyinatından, tələb olunan analizin dərinliyindən, obyekt və predmetin miqyasından, tapşırığın mürəkkəbliyindən və s. asılı olaraq hərbi-sosioloji tədqiqatlar üç yerə bölünürlər:

- 1) axtarış (kəşfiyyat);
- 2) təsvir;
- 3) eksperimental (analitik).

Axtarış (kəşfiyyat) tədqiqatları. Hərbi-sosioloji tədqiqatlar içərisində təşkil olunmasına və keçirilməsinə görə ən sadəsi “axtarış” və ya sosioloqların dedikləri kimi, “kəşfiyyat” hərbi-sosioloji tədqiqatlarıdır. Onun təyinatı, adətən, hərbi-sosial problemin məzmununun aydınlaşdırılmasına və onun elmi işlənməsinə yönəldilir. Bu cür tədqiqatın nəticəsində bəzi konkret – praktiki problemlər elmi hərbi-sosioloji status qazanırlar.

Axtarış (kəşfiyyat) hərbi-sosioloji tədqiqatları bu və ya digər hərbi-sosial proses və hadisələrin arzu olunan inkişafını təmin etmək üçün “nəyin lazım olması” haqqında aydın təsəvvür olmadıqda da həyata keçirilir. Bu tədqiqat növü ona görə sadə adlandırılmayıb ki, o, təşkilatçıdan əyani vəsait və intellektual güc tələb etmir, sadəcə olaraq, digər hərbi-sosial tədqiqatlar daha mürəkkəbdir və daha çox iş tələb edirlər.

Təsviri tədqiqatlar. Təsviri hərbi-sosioloji tədqiqatlar hərbi sosial obyektlərin struktur-funksional əlaqələrini aydınlaşdırır, elmi təsvirini tədqiq edir və ya bu obyektlərin dəqiq kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikasını əldə edir.

Təsviri hərbi-sosioloji tədqiqatlara müxtəlif xarakteristikalara malik olan böyük insan kütlələrini öyrənərkən müraciət edirlər. Buraya həm potensial hərbi müqaviləçilər kimi nəzərdən keçirilən mülki cəmiyyətdən hərbi xidmətə çağırılmış gənclər, həm də silahlı qüvvələrin müəyyən hissəsinin şəxsi həyatı aid ola bilər.

Ekspperimental (analitik) tədqiqatlar

Analitik hərbi-sosioloji tədqiqat zamanı hərbi-sosioloji qanun və qanunvericiliklər izah olunur. Tədqiq olunan obyektin inkişaf xarakterinin səbəbləri aydınlaşdırılır. Buna misal olaraq Çernobıl Atom-Elektrik Stansiyasında baş vermiş qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrdə 1986–1989-cu illərdə aparılmış hərbi-sosioloji tədqiqatları göstərmək olar. Bu tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, uzaq rayonlardan gəlmiş hərbi qulluqçularla müqayisədə Çernobıla yaxın rayonlardan çağırılmış insanlar qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasına daha soyuq münasibət bəsləmişlər.

Hərbi kəşfiyyata hazırlıq hərbi-sosioloji tədqiqat metodikası kimi

Qeyd edildiyi kimi, hərbi termin olan kəşfiyyat istilahı sosioloji tədqiqatın bir növünün adıdır. Eyni zamanda, bildiyimiz kimi, özünün spesifik quruluşu, qanun və tələbləri olan orduda kəşfiyyat mühüm yer tutur. Kəşfiyyatçı, hərbi tədqiqatçı sosioloqdan fərqli olaraq daha çox biliyə, dözümlü və iradəyə malik olmalıdır. Əgər mülki cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən sosioloq yalnız sosial həyatla maraqlanırsa, hərbi tədqiqatçı-kəşfiyyatçı həm hərbi, həm də mülki və sosial həyatın xüsusiyyətlərini bilməlidir. Birinci ona görə ki, kəşfiyyatçı həm də mülki cəmiyyətin üzvüdür. İkincisi, bəzən elə hallar olur ki, çay məcrasından çıxdığı kimi, kəşfiyyatçı da obyektdən kənara, yəni gözləmədiyi halda hərbi hissədə deyil, hansısa kənd, aul və ya qəsəbədə maskalanmış hərbiçiləri öyrənməli olur. Bu zaman sosioloq olmaq bacarığı ona kömək edə bilər. Buna görə də hərbiçilər arasında sosioloji tədqiqatların keçirilməsi və buna xüsusi yer ayrılması vacibdir.

Digər tərəfdən hərbi kəşfiyyat təqımının əməliyyat hazırlığının yoxlanılmasının özü də bir sosioloji tədqiqat növü kimi diqqəti cəlb edir. Buradakı paralelləri nəzərdən keçirək.

Ötəri olaraq kəşfiyyat təqımının əməliyyat hazırlığının bəzi məqamlarını, eyni zamanda hərbi-sosial tədqiqatın hazırlıq dövrünü nəzərdən keçirək.

Əvvəlcə kəşfiyyat təqımında keçirilən hazırlığa nəzər salaq. Kəşfiyyata başlamazdan əvvəl təqımda taktiki sıra məşğələləri keçirilir. Sosioloq isə tədqiqata başlamazdan əvvəl müəyyən bilgiler alır. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq, işi keyfiyyətlə yerinə yetirmək üçün ərazidə müəyyən bir sahə, yaxud tədris meydançası seçilir. Təlimatçı-komandır və ya hərbiçisi-sosioloq bölmənin pus-

quda gizli yerləşməsi üçün hərəkət marşrutlarında rahat yerlər seçir. Beləliklə, ərazi yaxşı görünüş, atəş, qəfil həmlə, cəldliklə əsirlər, sənədlər və silah nümunələri ələ keçirməni təmin etməlidir. Bundan başqa, həmin ərazi təqımın qarşıya qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra geri çəkilməsi üçün yaxşı yola malik olmalıdır.

Kəşfiyyat dəstəsinin (manqa, təqım) komandirinin təlimatlandırılması ərazidə həyata keçirilməlidir. Komandir kəşfiyyat planının işlənilib hazırlanması üçün taktiki şərait yaradır. Hər bir qrupa pusqunun keçirildiyi yer, ora gizli daxil olmaq və geri çəkilmək yolları göstərilir, hər bir bölmə üçün düşmənin işarələnməsi (vaxt və siqnallar) qaydaları, eyni zamanda əsirin (əsirlərin) ələ keçirilməsi və nəzarət altında aparılması, texnikasının evakuasiya edilməsi qaydaları aydınlaşdırılır. Vaxt varsa, daha mürəkkəb suallar manqa komandirləri ilə təcrübi şəkildə işlənilib hazırlanır.

Göründüyü kimi, sosioloji tədqiqatlarda olduğu kimi, kəşfiyyatda da müəyyən üsullardan istifadə olunur. Məsələn, öyrəniləcək yer və ərazi, seçmə, müşahidə yolu ilə nəzərdən keçirilir. Müşahidə isə pilotaj və digər üsullarla aparılır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, sosioloji tədqiqatın və ya kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi alınmış məlumatların təhlili, təsviri, təfsiri, nəticələrin ümumiləşdirilməsi, öyrənilən sosial mexanizmin təkmilləşdirilməsi və dəyişdirilməsi, eləcə də məsləhətlərin verilməsindən ibarətdir.

Onu da qeyd edək ki, hərbi sahədə müxtəlif hərbi birləşmələrin döyüş qabiliyyətlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün hərbi-sosial tədqiqat metodu kimi **komanda qərargah təlimlərindən və komanda qərargah hərbi oyunlarından**, həmçinin müxtəlif

treninqlərdən də istifadə etmək olar.

Hərbi-sosioloji tədqiqatların nəzərdən keçirdiyimiz növlərindən əlavə öyrənilən obyektin statik və dinamik tədqiqindən asılı olaraq “dəqiq” və “təkrar” hərbi sosioloji tədqiqatlar da mövcuddur.

Dəqiq hərbi-sosioloji tədqiqat (onu “birdəfəlik” tədqiqat da adlandırırlar) hər hansı hərbi-sosioloji hadisə və proseslərin öyrənilməsi zamanı onun kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikasını göstərir, obyektin vəziyyəti barədə hərtərəfli informasiya verir.

Təkrar hərbi-sosioloji tədqiqatlar isə o vaxt aparılır ki, hərbi-sosial hadisə və proseslərin inkişaf tendensiyasının, dinamikasının izahı labüddür.

Sosioloji ədəbiyyatlarda bunlardan əlavə aşağıdakı hərbi-sosial tədqiqat növlərinə də rast gəlmək olar: **müqayisəli, pilotaj, koqort, ekspress, fundamental və s. tədqiqatlar.**

Bu sahədə əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, o hərbi-sosioloji tədqiqatın nəticəsi olur ki, həmin tədqiqatlar zamanı əməliyyatlar aşağıdakı metodologiya üzrə həyata keçirilir:

1) tədqiq olunan problemin ilkin hərbi-sosioloji analizi;

2) tədqiqatın təşkili planının hazırlanması və onun təmin olunma üsulları;

3) tədqiqatın proqramının hazırlanması;

4) tədqiqatın alətlərinin təşkili və onun sınaq pilotajı zamanı yoxlanılması;

5) tədqiqat obyektinin seçilməsi və müşahidə vahidi;

6) tədqiq olunan obyektlər üzrə məlumatların kütləvi toplanması;

7) tədqiqatın empirik materialının işlənməsi proq-

ramının təşkili və onların işlənməyə hazırlanması;

8) məlumatların işlənməsi (əllə və ya texnika ilə);

9) işlənmiş məlumatların analizi və hesabatın hazırlanması.

2. Sosioloqun hərbi hissələrdə təxmini iş qaydası

İctimai həyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq hərbi sahə bir sıra özünəməxsusluqlarla seçilir. Ona görə də hərbidə aparılan sosial tədqiqatla mülki sahələrdə aparılan tədqiqatlar bir-birindən fərqlənir. Hərbi sahədə tədqiqatların aparılması üçün bir sıra prosedur mərhələlər keçilməlidir. Hərbi hissələrdə tədqiqat aparan sosioloq aşağıdakıları bilməlidir:

I. Hazırlıq dövrü:

1.1. Hazırlanmış proqrama əsasən tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək.

1.2. Seçimi dəqiqləşdirmək (hissələr, yerləşmə rayonu, sorğu edilənlərin kateqoriyası).

1.3. Vəsaitləri çoxaltmaq.

1.4. Tapşırıq planını hazırlamaq.

1.5. Tədqiqatla bağlı olaraq hissənin qərargahı ilə əlaqə yaratmaq:

a) görülməli işin planı və onun tarixi haqqında məlumat vermək;

b) hissədə seçim üzrə sorğu imkanlarını dəqiqləşdirmək.

1.6. Əgər tədqiqata ştatda olmayan kənar nümayəndə cəlb olunubsa, onları aşağıdakı məsələlər üzrə təlimatlandırmaq;

a) hissədə, (gəmidə) tədqiqatın məqsədini və vəzifələrini izah etmək;

b) aparılan tədqiqatın forma və üsullarını izah etmək.

II. Tədqiqatı tapşırıq planı üzrə yerinə yetirmək

1. Hərbi hissənin komandirinə təqdim olunmaq.
2. Hərbi hissədə tədqiqata hazırlıq işlərinin vəziyyəti ilə tanış olmaq.
3. Hərbi hissənin komandiri ilə öyrənilən məsələyə dair söhbət aparmaq, sənədlərlə tanış olmaq.
4. Tapşırıq planına əsasən müvəqqəti iş qrafikini dəqiqləşdirmək.
5. Hesablayıcıların köməyi ilə alınmış məlumatların ilkin təhlilini aparmaq.
6. Arayış-məruzə hazırlamaq.
7. Hərbi hissənin komandanlığını tədqiqatın ümumi nəticələri ilə tanış etmək.
8. Şəxsi heyətin qarşısında silahlı qüvvələrin aktual sosial problemləri haqqında çıxış etmək (hissə komandanlığının razılığı ilə).
9. Hərbi hissələrdə tədqiqat apararkən digər sosioloji tədqiqatlar üçün materiallar, anket nümunələri, metodiki araşdırmalar və mövcud maraqlı məlumatlar toplamaq.

III. Tədqiqat proqramının təxmini variantı

Ona görə təxmini variant deyirik ki, sosioloq müxtəlif mövzular üzrə tədqiqat apara bilər. Məhz bu baxımdan da təxmini olaraq "Hərbi kollektivin möhkəmlənməsində sosial ədalətin təsiri haqqında hərbi qulluqçuların ictimai rəyinin öyrənilməsi" mövzusu seçilir.

Tədqiqatın aktuallığının müəyyənləşdirilməsi.

Hərbi fəaliyyətin təcrübəsi göstərmişdir ki, hərbi hissədə sosial ədalət prinsipi əsasında hərbi kollektivin birləşməsi kompleks məsələdir və onun da əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- hərbi kollektivdə hərbiçilərə aid funksional vəzifə-

lərin yerinə yetirilməsi və mənəvi professional inkişafı üçün lazımi şərait yaradılması;

- ciddi nizamnamə qaydalarının mövcudluğu, tətbiqi, komandirlərin və rəislərin tələbkərliliyinin artırılması və ödənilməsi;

- şəxsiyyət və mənəvi stimullaşdırma imkanından tam istifadə edilməsi, tələbatların formalaşdırılması, sosial ədalət hissinin tərbiyəsi;

- hərbi kollektivdə sosial ədalətsizliyin səbəblərinin aydınlaşdırılması və onun təzahürünə qarşı fəal mübarizə.

IV. Tədqiqatın məqsədi

Hərbi kollektivin möhkəmlənməsində sosial ədalətin təsirinə dair hərbiçilərin ictimai rəyini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın nəticələrinə və əldə edilmiş təcrübəyə əsaslanaraq, hərbi kollektivdə sosial ədalətsizliyin törəmə səbəblərinin aradan qaldırılması və onun təzahürlərinə qarşı fəal mübarizə üçün təkliflər vermək.

V. Tədqiqatın əsas məsələləri

1. Hərbi kollektivin möhkəmlənməsində sosial ədalətin əhəmiyyətini öyrənmək.

2. Hərbi kollektivdə sosial ədalətin obyektiv və subyektiv faktorlarının reallaşmasını aydınlaşdırmaq.

3. Sosial ədalətin reallaşmasında yaranan çətinlikləri və problemləri, hərbi kollektivdə sosial ədalətsizliyin səbəblərini və formalarını təhlil etmək.

4. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ədalətlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək:

- a) rəhbər, komandanlıq və sırayı heyət arasında;

- b) qulluq səviyyəsi eyni olan hərbiçilər arasında;

- c) şəxsiyyət və kollektiv arasında.

VI. Tədqiqatın obyekti

Ordu və donanmanın bölük səviyyəsində olan ayrı-ayrı bölmələri ilkin hərbi kollektivlər kimi tədqiqatın obyektinə ola bilər.

VII. Tədqiqatın predmeti

Hərbi kollektivin möhkəmlənməsində sosial ədalətin təsirinə dair hərbi qulluqçuların müxtəlif kateqoriyalarının ictimai rəyi.

VIII. Tədqiqatın hipotezləri

1. Fərz edilir ki, hərbi kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə sosial ədalətin reallaşmasında sosial mənşə və sosial mənsubiyyət arasında birbaşa əlaqə vardır.

2. Hərbi kollektivdə sosial ədalət münasibətləri sisteminə əsas xətt iki böyük qrup arasında özünü büruzə verir. Hərbi qulluqçuların komandanlıq və sırayı heyəti arasında olan spesifik münasibətlər.

3. Hərbi kollektivdə baş verən hər bir sosial ədalətsizlik antiictimai davranış kimi qiymətləndirilir və həm komandirlər (rəislər), həm də xidmət yoldaşları tərəfindən qəti şəkildə pislənir.

4. Hərbi kollektivin mənəvi-psixoloji iqlimi, onun möhkəmliyinin dərəcəsi hər bir hərbi qulluqçunun sosial ədalət prinsipinə riayət etməsindən və onun pozulmasına qarşı münasibətindən asılıdır.

IX. Tədqiqatın metodları

- Hərbi qulluqçuların müxtəlif kateqoriyaları ilə fərdi və kollektiv söhbətlər.

- Hərbi hissənin (bölmənin) komandirləri, onların tərbiyə işləri üzrə köməkçiləri ilə müsahibə.

- Zabitlərin, gizirlərin (miçmanların), onların ailə üzvlərinin, müddətli hərbi xidmətçilərin anketləşdirilməsi.

SEÇMƏ: Tədqiqat üç hərbi hissədə aparılır (rəqəmlər təxmini götürülür).

Anket sorğusuna 30 nəfər zabit, 21 nəfər gizir, seçilmiş aktivdən 33 nəfər qulluqçu, 75 nəfər müddətli hərbi qulluqçu cəlb olunur.

Şəxsi heyətin siyahısında çıxış edərək, hər hərbi hissədən 10 nəfər zabit, 7 nəfər gizir, 25 nəfər müddətli hərbi qulluqçu, seçilmiş aktivin sırasından 11 nəfər hərbi qulluqçu.

3. ANKET-SORĞU NÜMUNƏSİ

Hörmətli yoldaş.....

Sosioloji tədqiqatın aparılmasında köməklik göstərmənizi xahiş edirik. Sizin anketdə olan suallara dəqiq və obyektiv cavablarınız hərbi kollektivdə neqativ halların aradan qaldırılmasının forma və metodlarını müəyyənləşdirməkdə həyati vacib münasibətlərin təsdiqinə köməklik göstərə bilər.

Anketdə olan hər bir suala cavabların variantları verilmişdir.

Öz rəyinizi bildirmək üçün bir cavabı dairəyə alın.

Əgər sizin rəyinizlə hez bir variant uyğun gəlmirsə, onda öz cavabınızı ağ sətirdə yazın.

Biz sizin cavablarınızın səmimiliyinə və həqiqətə uyğunluğuna inanırıq və onların yalnız elmi məqsədlər üçün istifadə ediləcəyinə əmin ola bilərsiniz. Tədqiqatda iştirak etdiyinizə və bizə kömək göstərdiyinizə görə öncədən təşəkkür edirik.

I. Mənəvi və professional inkişafınız üçün şərait yaradılıbmı?

01 – bəli;

02 – hər yerdə yox;

03 – xeyr;

04 – cavab verməyə

çətinlik çəkirəm.

II. Rəhbərlik sizin ehtiyaclarınıza lazımı diqqət yetirirmi?

01-qədərincə;	03-lazımı qədər yox;
02-yox;	04-cavab verməyə
	çətinlik çəkirəm.

III. Kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimi necə qiymətləndirirsiniz?

01-xidmət üçün sağlam iqlim yaradılıb, kollektivdə özümü inamlı hiss edirəm;

02-kollektivdə mikroqruplar mövcuddur, onların maraqları bütün kollektivin maraqları ilə üst-üstə düşür;

03-kollektivdə ümumi maraq yoxdur, özümü tənha hiss edirəm;

04-öz rəyiniz.

IV. Kollektivinizin möhkəmlik dərəcəsini necə qiymətləndirirsiniz?

01-yaxşı;	03- qeyri-kafi;
02-kafi;	04-cavab verməyə
	çətinlik çəkirəm.

V. Siz hərbi xidmətə qədər hərbi kollektivdə münasibətləri necə təsəvvür edirdiniz?

01-daha ədalətli hesab edirdim;

02-düşündüklərim gördüklərimlə üst-üstə düşdü;

03-daha pis olacağını gözləyirdim;

04-cavab verməyə çətinlik çəkirəm.

VI. Sizin fikrinizcə, kollektivdə ədalətsizliyin yaranmasına səbəb nədir?

01-rəhbər və tabelikdə olanlar arasında münasibətlərin düzgün qurulmaması;

02-müxtəlif müddətdən olan hərbcilər arasında münasibətlərin düzgün qurulmaması;

03 – müxtəlif millətlərdən olan hərbcilər arasında münasibətlərin düzgün qurulmaması,

04 – öz rəyiniz.

VII. Sizə qarşı ədalətsizlik olubmu? Kim tərəfindən? Nədə özünü göstərmişdir?

01 – Ədalətsizlik olmayıb.

02 – Əgər olubsa, solda və ya sağda müvafiq sütunda “+” işarəsi qoyun.

Ədalətsizlik göstərilib	Komandirlər tərəfindən	İlkin çağırış hərbciləri tərəfindən
Növbəyə təyin olunanda (təsərrüfat işlərinə)		
Ərazini yığışdırmağa təyin olunanda		
Geyimin paylanması		
Yeməxanada yeməklərin paylanması		
Tərxis edilərkən növbəliyin təyin edilməsində		
Daha yüksək vəzifələrə təyin olunduqda		
Daha nədə		
.....		

VIII. Müxtəlif millətlərdən olan əsgərlər arasında münasibətlərdə ədalətsizliyə yol verilirmi?

01 – bəli; 02 – xeyr; 03 – cavab verməyə çətinlik çəkirəm.

Əgər belə hallara yol verilərsə, xahiş olunur açıqlayasınız, kimin tərəfindən və konkret nədə özünü göstərir.

IX. Sizə verilən cəzalar, sizcə, ədalətliymi?

- 01 – mənim cəzam yoxdur; 03 – bəli;
02 – xeyr; 04 – cavab verməyə
çətinlik çəkirəm.

X. Sizin sosial mənşəyiniz?

- 01 – fəhlə; 02 – kəndli; 03 – sahibkar

XI. Hansı hərbi qulluqçu kateqoriyasına aidsiniz?

- 01 – sırası, matros; 03 – AAHM kursantı.
02 – starşına, çavuş;

XII. Milliyyətiniz?

XIII. Silahlı Qüvvələrdə xidmət müddətiniz:

- 01 – 0,5 ilə yaxın; 02 – 1 ilə yaxın;
03 – 1,5 ilə yaxın. 04 – 2 ilə yaxın;
05 – 2,5 ilə yaxın; 06 – 3 ilə yaxın;
07 – 5 ilə yaxın.

Mövzuya dair təklif və iradlarınızı (əgər anketdə o özünü əks etdirməyibsə) anketin boş yerində qeyd edin.

Suallar:

1. Hərbi-sosioloji tədqiqatlar haqqında nə bilirsiniz?
2. Axtarış hərbi-sosioloji tədqiqatı haqqında danışın?
3. Hərbi-sosioloji tədqiqatların başqa hansı növləri vardır?

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. ASE, 4-cü cild, B.,1980.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. "Sosial psixologiyanın aktual məsələləri", B., Azərnəşr, 1986.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, B., Azərnəşr, 1981.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Zeynalov İ.Ə., Təhmasib S. Sosial psixologiya, B., ADU nəşriyyat 1976.
5. Quliyev R. Sosiologiya. B.,1998.
6. Quliyev R. Sosiologiya nəzəriyyəsi və tədqiqat metodologiyası, B., "Siyasət" 1995.
7. Əhmədli S. Qanun kateqoriyasının formalaşması tarixinə dair, B., 1963.
8. Əhmədli S. Sosiologiyaya dair söhbətlər, B.,1972.

9. Əhmədli S., Paşayev V. Burjua sosiologiyası və ictimai qanunlar, B.,1968.
10. Əsədov A. İnsan təfəkkürü, qanunları, tarixi tipləri, perspektivləri, B., “Elm”, 1992.
11. Əsədov A. Təfəkkürün fəlsəfəsi. B., “Qanun”, 1997
12. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri, 1-ci nəşr, B.,1978.
13. Rzayev N. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində tarixi-mənəvi döyüş ruhu. Hərbi bilik; №2 1995
14. Rzayev N. Kitabı-Dədə Qorqud boylarında hərbi dövlət quruluşu və əxlaqi-mənəvi prinsiplər. “Hərbi bilik”, №2, 1999.
15. Rzayev N. İctimai rəyin öyrənilməsi metodikası və onun hərbi hissə və bölmələrin ideoloji işinin təşkilində nəzərə alınması. “Hərbi bilik”, №3, 1999.
16. Rzayev N. Ali hərbi təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. “Hərbi bilik”, №1, 2000.
17. Rzayev N. Hərbi kollektivin strukturu, sosial-psixoloji münasibətlər və əxlaqi-mənəvi tərbiyə məsələləri. “Hərbi bilik”, №2, 2001.
18. Rzayev N. Ümumi təhsil sistemində hərbi təhsilin – AAHM-nin yeri və rolu. “Hərbi bilik”, №5, 2002.
19. Rzayev N. Dövlət hakimiyyəti strukturunda ordunun yeri. “Hərbi bilik”, №6, 2002.
20. Rzayev N. Şəxsiyyətin tərkib hissələri və resosiallaşma. “Hərbi bilik”, №1, 2005.

21. Sosiologiya,(prof. F.F.Ramazanov-un redaktorluğu ilə), B.,1994.
- 22 Sosiologiya, B.1998.
23. Şirəliyev N., Vahidov F. Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması, B. 1987.
24. Ümumi psixologiya, B., “Maarif”, 1982.
25. Dos. Dr. oğ. Saleh Güney. Davranış bilimleri, Ankara 1997.
26. Prof. Dr. Barlas Tolan. Toplum bilimlərinə giriş, 4 Baskı Murat adim Ankara, 1996.
27. Аберкромби Николас, Хил Стивен, Тернер Брайан С. Социологический словарь. Перевод с английского под редакцией д.ф.н. Ерофеева С.А., “Экономика” 1999.
28. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. М.,1972.
29. Как провести социологическое исследование. Издательство политической литературы. М.,1990.
30. Краткий словарь по социологии. М., 1998.
31. Макаренко А.С. Соч., Т.5, М.,1959.
32. Общая социология Под общей редакцией д.ф.н. Эфендиева А.Г. ИНФРА – М., 2000.
33. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология, Изд. Центр. М., 1997.
34. Смелсер Нейл Социология, Фенила М., 1994.

- 35. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество, М., 1992.
- 36. Социальная структура и социальная стратификация, Б., 1998.
- 37. Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1989.
- 38. Харченко В. Основы социологии, М., 1998.

Redaktorlar:

F.V.SÜLEYMANOV

X.M. EL DAROVA

Kompyuter yığımı:

H.İ.SÜLEYMANOV

K.AŞUROVA

Yığılmağa verilib: 27.07.2006. Çapa imzalanıb: 27.09.2006

Formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 14.

Sifariş: 137. Tiraj: 1000.

mətbəəsində çap olunmuşdur

Müəllim Əzizov Xətayi Kamal oğlu
1963-cü ildə İsmayıllı rayonunun
Qalınçaq kəndində anadan olmuşdur.
Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya
İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan
Dövlət Teleqraf Agentliyində bölmə
müdiri vəzifəsində çalışır, Heydər
Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi
Məktəbinin müəllimidir.

Polkovnik, dosent Rzayev Nadir Rza oğlu 1949-cu ildə Qazax rayonunda anadan olmuşdur. 1978-ci ildə ADU, 1998ci ildə BSİPİ, 2000-ci ildə ARSQ Hərbi Akademiyasının Strateji Tədqiqatlar və Dövlət Müdafiəsini İdarəetmə akademik kursunu bitirmişdir.

Müdafiə nazirliyinin Sosial-siyasi işlər idarəsinin rəisi olmuşdur.

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində kafedra rəisidir.

Müəllim Əzizov Xətayi Kamal oğlu 1963-cü ildə İsmayilli rayonunun Qalınçaq kəndində anadan olmuşdur. Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyində bölmə müdiri vəzifəsində çalışır, Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin müəllimidir.